

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

На правах рукопису

УДК 159.9: 37.015.3

Говорун Тамара Василівна

СОЦІАЛІЗАЦІЯ СТАТІ
ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ Я-КОНЦЕПЦІЇ

19.00.07 – педагогічна і вікова психологія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Науковий консультант:
доктор психологічних наук,
професор, член-кореспондент АПН України
Боришевський М.Й.

Київ - 2002

ЗМІСТ

	СТОР.
ВСТУП..	4
РОЗДІЛ 1	16
СТАТЬ ЯК КАТЕГОРІЯ САМОВИЗНАЧЕННЯ І ДЕТЕРМІНАНТА СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ	
1.1. Гендерний розвиток особистості: концептуальні підходи	18
1.2. Маскулінність-фемінність як орієнтири соціалізації статі	34
1.3. Розвиток Я-концепції в процесі соціалізації статі та сексуальності	67
Висновки	117
РОЗДІЛ 2	
СОЦІАЛІЗАЦІЯ СТАТІ ТА СЕКСУАЛЬНОСТІ	121
2.1. Характеристика методик дослідження проблеми	121
2.2. Етносоціальні засади психологічних відмінностей та ролей	127
2.2.1. Сексуальність та статеворольова поведінка в етногенезі українців	129
2.2.2. Проблеми гендеру в сучасному українському соціумі	155
2.3. Невротичний розвиток образу Я під тиском статевих стереотипів	166
2.4. Сексуальність в образі Я дитини	189
2.4.1. Сексуальність у фокусі проблем гендерної соціалізації дітей та юнацтва	189
2.4.2. Концептуальні підходи до статевого виховання школярів	222
Висновки	258
РОЗДІЛ 3	
НЕТРАДИЦІЙНІ СЕКСУАЛЬНІ СТОСУНКИ ТА СТАТЕВІ РОЛІ	266
3.1. Соціалізація особистості з порушенням статевої ідентичності транссексуального типу	267
3.1.1. Особливості статеворольової та сексуальної поведінки транссексуалів	269
	295

3.1.2. Диференційно-діагностичні критерії порушень статевої тотожності	
3.2. Розвиток образу Я в особистостей з інверсією сексуальних орієнтацій	315
3.3. Особливості образу Я у разі сексуальної віктимізації	341
Висновки	364
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	372
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	376

ВСТУП

Актуальність теми. Кінець минулого та початок XXI століття ознаменовані посиленою увагою науковців до вивчення питань статусу, прав і можливостей жінок та чоловіків в сім'ї та суспільстві, відмінностей в процесах соціалізації дівчаток та хлопчиків як фактору диференціації психології статей. Проблеми гендерного розвитку особистості набувають особливої актуальності в умовах розбудови громадянського суспільства, які диктують свободу соціального волевиявлення, вибору власної лінії поведінки в подружньому житті, сімейному вихованні дітей, творенні особистого щастя. Саме в культурі суспільства формується не лише статево-рольова поведінка, але й концепція чоловічої і жіночої психології, статевої любові, продовження роду.

Розв'язання проблеми статевої соціалізації є, зокрема, важливим для змісту освіти та виховання, які закладають фундамент неупередженого ставлення до особи незалежно від її статі. Вхідження дитини у соціальне середовище здійснюється шляхом засвоєння статевої ролі та культури шлюбно-сімейних взаємин, завдяки яким інтеріоризується та відтворюється система ціннісно-нормативних орієнтацій, притаманних конкретному суспільству, його досвід, який, у свою чергу, передається у спадок наступним поколінням.

Палітра психічного життя, яка охоплює набуття дитиною гендерної ідентичності, розвиток сексуальності, здатність до самовизначення у побудові міжстатевих стосунків надзвичайно розмаїта і потребує виокремлення найактуальніших проблем.

Серед них – вивчення статево-рольових настановлень підлітків та юнацтва, динаміки формування дитячих уявлень про маскуліність, фемінність в процесі диференційованої соціалізації. Я-концепція виступає віссю статевої соціалізації, інтеграції досвіду статево-рольової та сексуальної поведінки. В ній поєднані як зовнішні, так і внутрішні її детермінанти, які проявляються одночасно як реалізація соціальних вимог, так і внутрішніх спонукань. Дослідження розвитку Я-концепції як статево-відповідної системи уявлень про себе, що включає орієнтації на традиційні чи паритетні гендерні ролі, дозволить простежити вплив етнокультури, сім'ї, школи, ЗМІ на виховання жінок і чоловіків, їхні домагання, соціальні очікування, міжстатеві взаємини.

Викривлений шлях розвитку статевої ідентичності як проблема вікової та педагогічної психології вимагає розробки науково обґрунтованих критеріїв психодіагностики особливостей онтогенезу статевої самосвідомості, відслідкування взаємодії природних та соціогенних факторів у транссексуальному формуванні образу Я, вироблення засобів психокорекції статевої відповідності.

Не меншої уваги психолого-педагогічної науки потребує вивчення проблеми взаємозв'язку гендерного і психосексуального розвитку особистості, інтегрованості сексуальної сфери в концепцію Я, дезінтеграції її структури під впливом різних форм сексуального насилля, пережитих в дитячі та юнацькі роки, різного ставлення до сексуального та репродуктивного здоров'я в залежності від типу статевого виховання.

У разі інверсії статевого потягу розвиток концепції Я як центрального особистісного утворення загострює проблему взаємозалежності гендерної та сексуальної поведінки, впливу гендерних стереотипів на особливості формування статевої самосвідомості, маскулінних або фемінних ідеологій суспільства на індивідуальні цінності тощо.

Оскільки психологія статевих відмінностей та людської сексуальності має розглядатися в контексті взаємодетермінації соціального і біологічного, найбільш малорозробленою проблемою видається пізнання соціально-психологічних факторів, які в той чи інший спосіб обумовлюють диференціацію статевої свідомості, визначають засвоєння певного типу гендерних ролей. У процесі соціалізації особливого значення набуває зміст цінностей, що культивується соціумом, їхня орієнтація на традиційний чи егалітарний характер гендерних ролей, на андро- чи феміноцентричні нормативи поведінки тощо.

Аналіз стану наукової розробки проблеми соціалізації статі в психолого-педагогічній літературі свідчить про існування низки суперечностей між об'єктивними процесами демократизації суспільного життя та неспроможністю школи, ЗМІ, сім'ї відповідати на розширення поінформованості дітей впровадженням нових освітньо-виховних технологій, між процесами гуманізації змісту освіти та недостатньою готовністю педагогів, шкільних психологів до включення питань гендерної та сексуальної поведінки в систему людинознавчих знань. Безпосереднім свідченням цього є порушення гендерної рівності в багатьох сферах суспільного життя, високі показники розлучень в молодих сім'ях, високий рівень абортів та зростання венеричних захворювань серед юнацтва – найбільш репродуктивно-здатної вікової групи населення. Такий стан практики навчально-виховного процесу привертає увагу науковців до розв'язання теоретико-методологічних та методичних проблем соціалізації статі в рамках педагогічної і вікової психології.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження відповідає комплексному плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Частково її виконано в рамках програми “Діти України”, а також гранту Міжнародного фонду “Відродження” (реєстр. №7389) з Програми впровадження нових навчальних курсів із соціально-гуманітарних дисциплін. Тему узгоджено Радою з координації наукових

досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 8 від 5 грудня 2000 року).

Мета дослідження. Дослідження спрямовано на теоретичну розробку та експериментальне обґрунтування моделі статевої соціалізації, в якій знайшли б своє відображення етнокультурні та соціально-нормативні фактори, вікові особливості набуття гендерної ідентичності та самовизначення в сфері сексуального та репродуктивного здоров'я в дитячі та юнацькі роки.

У відповідності з цією метою були сформульовані такі **завдання дослідження:**

1. Розкрити зміст та специфіку статевої соціалізації дітей та юнацтва шляхом відображення цього процесу в континуумі маскуліності-фемінності етносоціального оточення.
2. З'ясувати взаємозалежність особливостей набуття статевої ідентифікації та психосексуального розвитку особистості у дитячі та юнацькі роки і визначити принципи та концептуальні засади педагогічно спрямованої гендерної та сексуальної просвіти дітей та юнацтва у сучасних умовах, роль сім'ї, дитячих освітніх закладів, засобів масової інформації у гендерній соціалізації молоді.
3. Дослідити особливості розвитку Я-концепції індивідів з порушенням статевої ідентичності транссексуального типу, її прояви у дитячому та юнацькому віці, визначити та розробити психологічні критерії диференційованої діагностики та психокорекції розладів статевої ідентифікації.
4. Виявити особливості психосексуального розвитку особистостей із нетрадиційними сексуальними орієнтаціями, дослідити специфіку формування у них образу Я.
5. Дослідити роль соціально-психологічних факторів у детермінації культури сексуальної поведінки, виявити специфіку розвитку образу Я у дитячому та юнацькому віці у разі сексуальної віктимізації.

Об'єктом дослідження слугували процеси гендерної соціалізації особистості, які знаходять своє відображення у засвоєнні та відтворенні в онтогенезі людини соціонормативів статевої та сексуальної поведінки.

Проблема статевої соціалізації вимагає психологічної характеристики суб'єктивізації цього процесу, дослідження інтеріоризації людиною статево-відповідних нормативів та приписів поведінки. Оптимальною моделлю для розгляду варіативності процесів соціалізації статі та їхньої вікової динаміки може, на наш погляд, слугувати Я-концепція, оскільки вона інтегрує у собі як етнопсихологічні засади гендерної поведінки, так і соціокультурні впливи сьогодення.

Предметом дослідження виступають гендерні характеристики концепції Я, їхня вікова динаміка та видозміни, які відбуваються у процесі освоєння індивідом різних соціостатевих установок щодо статі та сексуальності.

У дослідженні ми сформулювали низку **гіпотез загального характеру**. Концепція Я виконує регулятивну функцію у виборі особистістю власної лінії гендерної поведінки. Особливості набуття гендерної ідентичності у дитячі та юнацькі роки залежать від діапазону та змісту підтриманих соціумом нормативів статеворольової та сексуальної поведінки. Чим ширшим є соціально-психологічний простір для освоєння андрогінних статевих ролей, тим вища їхня узгодженість у структурі Я-чоловік, Я-жінка.

Чим більшою мірою у соціальних очікуваннях та вимогах навколишнього оточення проявляються сексичні установки, тим ригіднішою виявляється статеворольова поведінка, тим більша неузгодженість статевих ролей в образі Я. Статеворольова та сексуальна поведінка перебувають у тісній взаємозалежності та взаємовідповідності. Дисгармонійні особистісні та патопсихологічні стани значною мірою спричиняються неузгодженістю статеворольового та психосексуального розвитку у дитячі та юнацькі роки.

У відповідності до гіпотез генералізованого характеру висунуто також низку підрядних: вони стосуються дослідження конкретних проблем, а саме - специфіки розвитку образу Я у випадку розладу статевої ідентифікації та інверсії статевого потягу, а також видозмін у його структурі у разі сексуального насильства. Субпідрядні гіпотези та завдання дослідження представлено у відповідних розділах дисертації.

Методологічні та теоретичні засади дослідження впливають із загальних принципів психологічної науки про єдність свідомості і діяльності, про опосередкування зовнішніх впливів внутрішніми умовами, про провідну роль діяльності та спілкування у розвитку психіки, викладених у працях Л.С.Виготського, Г.С.Костюка, О.М.Леонтьєва, С.Л.Рубінштейна, П.Р.Чамати. Ідейно-теоретичне підґрунтя аналізу проблем соціалізації склали концептуальні підходи генетичної, педагогічної та вікової психології щодо закономірностей розвитку особистості, її мотиваційно-потребової сфери, розвитку особистості в умовах учбової діяльності, розвиваючого навчання, що містяться в наукових доробках І.Д.Бех, Л.І.Божович, М.Й.Боришевського, С.Д.Максименка, В.О.Моляко, Н.І.Рейнвальд, І.І.Чеснокової, В.А.Ядова.

З метою обґрунтування системного підходу до факторів соціалізації особистості використовувалися розробки питань сутності людського, що містяться в працях К.О.Абульханової-Славської, І.В.Дубровіної, В.Є.Когана, І.С.Кона, В.О.Семиченко, В.В.Століна та філософське тлумачення глибинних механізмів розвитку статевоповідного Я в творах М.О.

Бердяєва, С.Бовуар, Б.П.Вишеславцева, К.Естес, А.Менегетті, К.Мілет, В. Франкла, Е.Фромма та деяких інших.

Методи дослідження. У роботі використовувався комплекс психологічних методів, вибір та поєднання яких залежали від змісту проблеми, яка вивчалася, та етапу дослідження. Для розв'язання поставлених завдань і перевірки гіпотез було застосовано загально-наукові методи теоретичного та емпіричного дослідження, зокрема такі, як аналіз основних понять, їх синтез, систематизація матеріалу, порівняння та узагальнення даних, моделювання. Прикладна частина дослідження виконувалася із застосуванням таких методів: анкетування, спостереження, психодіагностичних тестів, інтерв'ювання, експертних оцінок, наративу.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечена методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних позицій, використанням взаємодоповнюючих методів, що відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісного та якісного аналізу отриманих емпіричних даних, використанням методів математичної статистики.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає у здійсненні системного вивчення явища гендерної соціалізації та розробці науково-методичних шляхів його спрямування на егалітарні цінності в навчально-виховній роботі з дітьми та юнацтвом, визначенні змісту нових понять у педагогічній та віковій психології, що розкривають процес набуття гендерної ідентичності, поглибленні уявлення про особливості психосексуального розвитку дітей різного віку, про його зв'язок з процесом гендерного становлення особистості.

Автором визначені особливості розвитку в дитячі та юнацькі роки Я-концепції у індивідів з розладами статевої ідентифікації, поглиблено існуючі уявлення про взаємозалежність психічної та біологічної статі в образі Я; розроблені критерії диференційної психодіагностики розладів статевої ідентифікації, показано вплив гендерних очікувань на вибір сімейних та соціальних ролей транссексуальних особистостей, запропоновані шляхи покращення їхньої психологічної адаптації до соціального оточення за рахунок освоєння андрогінний моделей гендерної поведінки.

Визначено соціально-психологічні особливості розвитку особистостей з нетрадиційними сексуальними орієнтаціями, показана роль позитивного образу Я в успішній соціальній адаптації осіб з інверсією статевого потягу. Описано соціально-психологічні фактори, які зумовлюють виникнення явищ сексуального зловживання у різних його формах, розкрито взаємозв'язок явищ сексуальної віктимізації з маргіналізацією етнокультурної та релігійної звичаєвості, дисгармонізацією сім'ї, обґрунтовано необхідність статевого виховання дітей та юнацтва з метою підвищення культури сексуальної поведінки,

збереження репродуктивного здоров'я, попередження сексуального насилля.

Теоретичне значення дослідження полягає у:

- розробці та розширенні психологічного змісту понять статевої соціалізації, статево-рольової поведінки, гендерних стереотипів, засвоєння гендерних ролей, маскулінності, фемінності, андрогінності ;
- поглибленні розуміння співвідношення соціального та природозумовленого, біологічного у первинній та вторинній статевій ідентифікації, гендерній соціалізації;
- уточненні психологічних феноменів розвитку Я-концепції, які супроводжують явища розладу статевої ідентифікації у дитячі та юнацькі роки, а також інверсії статевого потягу та сексуальної віктимізації особистості;
- систематизації теоретичних та методичних підходів, запроваджених різними психологічними школами, щодо статевої соціалізації як проблеми гендерного та психосексуального розвитку.

Практичне значення дослідження полягає, передусім, у тому, що в ньому проаналізовано ті психологічні феномени та соціальні чинники, які є невід'ємними складовими виховання підростаючого покоління, а саме – гендерна культура, сексуальне та репродуктивне здоров'я, гуманізація міжстатевих стосунків, подолання стереотипів, проявів сексизму тощо.

Результати дослідження розкривають шляхи удосконалення системи статевого виховання як взаємодії сім'ї, школи, засобів масової інформації у впливі на розвиток особистості за рахунок обмеження дії стереотипів та сексистських поглядів, орієнтації на моделі андрогінної гендерної поведінки, запровадження сексуальної освіти.

Виявлені у дослідженні тенденції широко представлено педагогічній громадськості держави у змісті навчальних посібників, підручників, методичних рекомендацій, які використовуються в роботі середніх та вищих навчальних закладів.

Авторські розробки дисертанта використовуються вчителями, вихователями у роботі з батьками у царині підвищення культури сімейного виховання в найбільш табуйованих сферах впливу на дитину.

Запропоновані у дисертації критерії диференційної психодіагностики розладів статевої ідентифікації використовуються у роботі Республіканської комісії МОЗ України з питань зміни статі транссексуальних особистостей та практикуючими психологами у центрах сімейного консультування. Виявлені у дослідженні тенденції поширення сексуальних зловживань щодо дітей та юнацтва знайшли своє застосування у розробці стратегій попередження сексуального насилля в закладах інтернатного типу та в прийомних сім'ях.

На основі дисертаційного дослідження розроблено та впроваджено в практику вузівської підготовки психологів та соціальних педагогів навчальну програму та курс “Психологія статі”, рекомендований Міністерством освіти і науки як варіативний. Він читається в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Тернопільському державному педагогічному університеті імені В.Гнатюка, Київському Міжрегіональному інституті підвищення кваліфікації педагогічних працівників імені Б.Грінченка та багатьох інших педагогічних вузах. Його впроваджено в роботу семінарів, які проводилися Київським, Тернопільським, Херсонським, Миколаївським та Івано-Франківським міськими і обласними управліннями освіти.

Особистий внесок дисертанта полягає у розробці теоретичних засад проблеми, у багаторічному дослідженні методичних та прикладних аспектів соціалізації статі, у вивченні та узагальненні накопиченого досвіду, впровадженні результатів наукової роботи у практику шляхом підготовки публікацій, читання лекцій для студентів, а також на курсах підвищення кваліфікації вчителів. Дослідження здійснювалось упродовж 1980-2001 років на базі середніх шкіл №№ 41, 43, 78, 87, 91, 100, 115, 277, гімназії №109, коледжу №272, СПТУ №18, 24, 43, Київського радіомеханічного технікуму, педагогічного училища №1 та педколеджу №2 м. Києва, у Галицькому коледжі та ПТУ №3 м. Тернополя. Дослідною базою наукової роботи слугував також Київський міський науково-методичний центр сімейного консультування, сексології та андрології МОЗ України. Ідеї та розробки, що бодай частково належать співавторам наукової роботи, у дисертації не використовуються.

Апробація і впровадження результатів дослідження здійснювалися шляхом публікації наукових праць, а також виступів на республіканському радіо і телебаченні у тематичних програмах, присвячених проблемам гендеру та культурі сексуальної поведінки.

Основні наукові підсумки дослідної роботи викладено авторкою дисертації у формі доповідей та виступів і обговорювалися на розширених засіданнях кафедри психології і педагогіки НПУ імені М. П. Драгоманова, на щорічних наукових конференціях викладачів вузу. Результати дослідження усно доповідалися автором більше, ніж на 40 наукових республіканських і міжнародних семінарах, конференціях, симпозіумах і конгресах, зокрема, на II і III з'їздах Товариства психологів України (Київ, 1996, 2000), міжнародних наукових Костюківських читаннях (Київ, 1996, 1998), на республіканських та міжнародних конференціях Асоціації сексологів України та Євро-Азійської асоціації сексологів (Київ, 1995, 1999; Москва, 1996), на XII з'їзді психіатрів Росії (Москва, 1995) та деяких інших.

Головні положення дисертації доповідалися на Міжнародній конференції “Роль вищих навчальних закладів у розвитку українознавства”

(Київ, КДУ імені Т.Шевченка, 1991), науково-практичній конференції “Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні” (Київ, Кабінет Міністрів України, 1992), науково-практичній конференції “Молода сім’я у кризовому соціумі” (Київ, Міністерство у справах молоді і спорту, 1993), науковому семінарі “Теоретико-методологічні проблеми практичної психології” (Київ, Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України, 1997), міжнародній науковій конференції “Сучасна сім’я в умовах трансформації суспільства” (Київ, Міністерство у справах сім’ї та молоді, 1998), міжнародній науково-практичній конференції “Духовність і проблеми розвитку особистості” (Житомир, Міністерство освіти України, 1999), міжнародній конференції “Дитинство в Україні: права, гарантії, захист” (Київ, Державний комітет молодіжної політики, 2000), міжнародній науково-практичній конференції “Вона та він у змісті гуманітарної освіти: погляд у третє тисячоліття” (Тернопіль, ТПУ імені В. Гнатюка, 2000), міжнародній науковій конференції “Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології” (Київ, Інститут психології імені Г.С.Костюка АПН України, 2001).

Матеріали дисертаційного дослідження доповідалися на Міжнародному з’їзді американського товариства наукового вивчення сексуальності (Майямі, 1994), Першому міжнародному симпозиумі сексологів КНР (Хічанг, 1994), міжнародному семінарі “Розробка стратегії та інформаційного матеріалу з статевої освіти” (Київ, Університет Джона Гопкінса, 1995), міжнародній конференції “Цивілізація, сексуальність і соціальне обличчя урбанізованого життя” (Будапешт, 1995), спеціальній конференції Експертної групи ООН “Дівчатка-підлітки та їхні права” (Адїс-Абеба, Комісія із статусу жінок ООН, 1997) та деяких інших.

Результати дослідної роботи дисертанта представлено в матеріалах міжнародних конференцій Схід-Захід “Сексуальне насильство дітей” (Прага, 1996), XV Міжнародного симпозиуму Асоціації імені Г.Бенджаміна з гендерної дисфорії “Стан нашого мистецтва та стан нашої науки” (Ванкувер, 1997), 13-го (Валенсія, 1997), 14-го (Гон-Конг, 1999) та 15-го (Париж, 2001) Всесвітніх конгресів із сексології.

Публікації. Результати дослідження висвітлені у 6 монографіях (з-поміж них 1 – одноосібна), 9 навчальних посібниках та підручниках, 4 навчальних та виховних програмах, 33 статтях, з них 21 – у наукових фахових виданнях (з-поміж них 14 – одноосібних), 40 тезах доповідей, 7 брошурах та методичних рекомендаціях.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, що закінчуються висновками, загальних підсумків та пропозицій, переліку літератури (408 найменувань, з них 80 – іноземними мовами). Дисертація викладена на 375 сторінках машинописного тексту, ілюстрована 10 таблицями.

РОЗДІЛ 1

СТАТЬ ЯК КАТЕГОРІЯ САМОВИЗНАЧЕННЯ І ДЕТЕРМІНАНТА СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Основною, внутрішньою детермінантою статевої соціалізації, на наш погляд, є концепція Я як інтегральне уявлення індивіда про себе як статевої істоти, ставлення до себе як до чоловіка чи жінки у минулому, сьогодні та майбутньому. Концепція Я має свою вікову специфіку психосексуального і статеворольового розвитку, найбільш вагомими детермінантами впливу на кожному щаблі онтогенезу і є своєрідною віссю статевої соціалізації особистості.

Оскільки у вітчизняній психологічній науці ще не склалася стійка система усталених термінів, які характеризують розвиток концепції Я в процесі статевої соціалізації та психосексуального розвитку людини, наведемо робочі визначення, якими ми користувались у дослідженні.

Концепція Я - це цілісна сукупність суджень людини про себе, яка пов'язана з власною та очікуваною від інших оцінкою власних здібностей, особистісних якостей, життєдіяльності в цілому. Я - концепція є похідною від розвитку свідомості індивіда і поєднує в собі як когнітивний, так і емоційно - оцінковий аспекти ставлення до себе. Відповідно структурно-динамічними складовими я-концепції є самооцінка або образ Я як інтегральна оцінка себе у найважливіших сферах функціонування, а також ставлення до власного Я, яке в свою чергу залежить від дистанційованості реального та ідеального Я у власних думках та в очах значущих інших.

Особливості концепції Я людини визначаються комплексом психологічних параметрів, основними з яких є прийняття себе (тобто збалансованість або диференційованість, внутрішня конфліктність самооцінних суджень щодо різних граней власного Я), стабільність ставлення до себе у часі (у минулому, сьогодні та майбутньому), самовизначення в оточуючій дійсності як самокерівництво діяльністю (інтернальність-екстернальність локусу контролю), адаптованість до соціуму (вміння протистояти небажаним впливам, зберігати психічну рівновагу, бути впевненим у собі).

Оскільки концепція Я завжди є статовспіввіднесеною, важливо розглядати процес соціалізації як засвоєння індивідом статевої приписів та нормативів в контексті набутого досвіду соціальної поведінки та його відтворення у індивідуальній діяльності.

Кожному суспільству притаманні свої, специфічні поведінкові моделі, очікування, приписи та стандарти, які адресуються чоловікам та жінкам і дотримання яких всіляко заохочується. Це, так звані, статеві ролі, тобто соціальні нормативи, якими визначають функціонування жінок та чоловіків в тій чи іншій сфері соціального буття. Поведінку, яка реалізує ці

нормативні засади, або орієнтована на них, називають статеворольовою.

Набуття досвіду статеворольової, тобто чоловічої або жіночої поведінки називають статевою типізацією. Саме соціум визначає типovu, тобто соціально адекватну для певної статі, або нетипову, непідходящу поведінку. Кожна етнокультура має свої експектації щодо типовості чи нетиповості тих чи інших моделей статеворольової поведінки, яким навчають підростаюче покоління. Спосіб інтеріоризації індивідом соціально-схвалених або навпаки нетипових моделей статеворольової поведінки називають ідентифікацією, або ототожненням з моделлю. Статева ідентифікація характеризується суб'єктивним переживанням ролі, а безпосереднє виконання статевої ролі означає прояв ідентичності у поведінці. Чим більшою мірою статева поведінка орієнтована на соціальні стереотипи маскулінності чи фемінності, тим більш статево-типізованою її вважають.

Невід'ємним аспектом статеворольової поведінки є сексуальна, яка передовсім пов'язана з реалізацією сексуальної та репродуктивної функції організму. У вузькому розумінні слова її визначають як поведінку, яка спрямована на досягнення сексуального збудження та розрядки. Як психологічна характеристика - це широкий спектр поведінки - відчуттів, дій, інтересів, переживань, пов'язаних з сексуальним збудженням і розрядкою напруження, які супроводжують статево дозрівання організму, реалізацію сексуальної функції у міжстатевих стосунках впродовж усього життєвого шляху. В свою чергу психосексуальний розвиток індивіда це ті зміни в особливостях прояву його психіки та поведінки, які детерміновані головним чином статевим дозріванням організму, реалізацією сексуально-репродуктивної функції та процесом соціалізації його статі.

Оскільки дане дослідження присвячене проблемам статевої соціалізації особистості, то в ньому не можна обійти питання паритетності позицій та статусу статей у суспільстві, вияву рівноправності чи утиску однієї статі у сфері суспільної праці, шлюбно-сімейних взаємин, громадсько-політичній активності тощо. Переваги однієї статі над іншою, які обумовлені вкоріненими стереотипами, називають проявами сексизму. Отже, сексизм - це будь-яка упередженість щодо потенцій, здатностей, здібностей певної статі і переконаність у перевазі однієї статі над іншою.

1.1. Гендерний розвиток особистості: концептуальні підходи

Гендерний розвиток особистості, процес перетворення статі біологічної в стать психічну розглядають під різним кутом зору. Незалежно від психологічної школи набуття гендерної ідентичності аналізується з позиції біологічних властивостей статевої належності, природного їх відбору або впливу мікро чи макросередовища.

Психоаналіз один з перших почав досліджувати проблему розвитку статевої тотожності. І хоча прихильники фройдизму не отримали емпіричних підтверджень своїм положенням щодо вирішальної ролі фалічної стадії (розв'язки едипового комплексу) у статевій ідентифікації з батьками тотожної статі, ці постулати ввійшли в психологічну науку базисним компонентом гендерних знань.

З точки зору психоаналізу маскуліність і фемінність мають органічний характер, тобто походять від біологічної, конституційної сутності чоловіка чи жінки або ж якнайтісніше пов'язані з нею. Анатомія – це доля, вважав Зігмунд Фройд. У працях фройдистів підкреслюється, що чоловіче властиве чоловікові, а жіноче – жінці, а відхилення від цієї норми є симптомом психічного розладу. В праці “Жіночість” Фройд стверджував, що “пенісна заздрість”, відкриття своєї кастрації – провідний чинник формування жіночої психології. “Дівчатка почуваються тяжко скривдженими, часто кажуть, що їм собі хотіли б “мати отаке”... “Коли дівчатка усвідомлюють, що їм бракує пеніса, це аж ніяк не означає, що вони змирилися з цим фактом... Далі від нього пролягають три шляхи розвитку: один веде до сексуального гальмування або неврозу; другий – до зміни характеру в дусі комплексу чоловічості, і нарешті, третій – до нормальної жіночості” [306; 595].

За Фройдом, жінка здебільшого позбавлена морального чуття, дотримується не такої суворої етики, має недостатнє уявлення про справедливість, легше кориться життєвим негараздам, більш схильна до емоційних оцінок і не сприяє розвитку культури та пізнання. Найголовніші риси жіночого характеру, за Фройдом, - пасивність, мазохізм та нарцисизм. Мазохізм та пасивність – не просто дві жіночі риси, вважає Фройд, а динамічно взаємопов'язані. Мазохізм – нормальна, природно жіноча риса і ненормальна чоловіча. Потяг до сексуальних страждань, приниження, наруги, стан заляканості, неспроможності – це суто жіноче.

Карен Горні, послідовниця Фройда, виявилася особливо запеклим опонентом поглядів свого вчителя на диференціацію ідентичності та психологію статей. Особливо критикувала вона постулат фройдизму щодо жіночої заздрості чоловічому статевому органу як типово чоловічу точку зору в психоаналізі: “... До недавнього часу об'єктом психоаналізу була переважно свідомість чоловіків та хлопчиків. Причина очевидна. Психоаналіз – творіння чоловічого генія. І майже всі, хто розвивав його ідеї, також були чоловіками. Природно і закономірно, що вони були орієнтовані на вивчення сутності чоловічої психології і розуміли більше у розвитку чоловіка, ніж жінки” [309; 26].

К.Горні категорично заперечує висновок Фройда, що почуття соціальної нерівності з'являється у жінки через механізм раціоналізації заздрості до пенісу. Її аргументами було те, що уявлення про свою анатомічну недостатність можуть існувати тільки у дітей, на

догенітальному рівні розвитку. З позиції зрілої сексуальності генітальна організація дорослої жінки вже не є такою ущербною, та й можливостей для здійснення статевого акту в неї не менше, хоча вони інші, ніж у чоловіків. Крім того внесок чоловіків у репродукцію значно менший, ніж у жінок. То ж немає чому заздрити, вважає Горні.

Вона зазначає, що жінкам також дано природою материнство, якому може позаздрити будь-хто з чоловіків, адже чи не є прекрасним “блаженне усвідомлення під час вагітності, що в тобі зароджується нове життя? А невимовне щастя передчуття появи нової людини? А радість, коли вона, нарешті, з’являється і ти перший раз тримаєш її на руках? А глибока насолода і задоволення від годування груддю і щастя від того, що вона потребує твоєї любові і турботи?” [309; 28].

Горні наголошували, що почуття жінкою своєї неповноцінності базується на економічній, політичній та психосоціальной залежності від чоловіка чи чоловіків. Дівчаток протягом історії виховували залежними та несамостійними з установкою на перевагу чоловіків. Якщо жіноцтво прагне набути маскулінних якостей, то від заздрості не до пеніса, а до того становища чоловіків, яке вони посідають у суспільстві, а це – сила, сміливість, незалежність, успіх, сексуальна свобода, право вибирати партнера. Особливо негативно позначаються на психіці жінки рольові контрасти, наприклад, між традиційною роллю жінки та вибором кар’єри або інших цілей. Саме такий рольовий контраст породжує тривожність та невротичні потреби, які так часто можна спостерігати у представниць слабкої статі. Горні підкреслювала, що психологія жінок розглядається тільки з точки зору чоловіків. При цьому вони, виходячи зі свого привілейованого становища, вважають об’єктивним своє суб’єктивне, афективне ставлення до жінок.

Відома американська феміністка Кейт Мілет [200] вважала, що аналіз Фрейда набув би великої ваги, якби він достатньо об’єктивно визнав, що жінка народжується жінкою в суспільстві, в якому панує чоловік і яке схильне поширювати свої цінності навіть на анатомію.

Представники фрейдизму 80-х-90-х наголошують на тезі, що різний доступ дитини до батька-матері (інтенсивність спілкування, емоційна близькість, соціальні ролі значущих дорослих) можуть призводити до різних пат тернів ідентифікації, зокрема більшої залежності від батька, який сприяє утвердженню маскулінності. Так, наприклад, в дослідженні американського психолога Н.Ходорова, присвяченому психоаналізу та соціології гендеру, йдеться про те, що ставлення дівчини до власної кар’єри та материнства залежить від партнерських стосунків з батьками. Дослідження психологів Оксфордського університету стверджує, що самовпевненістю та відчуттям самодостатності дівчатка багато в чому завдячують їхнім татусям. Ті з них, які прислухаються до своїх дочок і дозволяють їм бути самим собою, у порівнянні з тими, хто критикує і

напучує, стимулює вибух “дівчачої сили”, Андріана Кац, авторка висновків щодо покоління дівчаток “які можуть”, зазначає, що саме тата відіграли значну роль у формуванні їхніх самооцінок, оскільки вони представляють зовнішній світ, який, переважно, є чоловічим.

Соціобіологічний підхід до набуття гендерної ідентичності наголошує на розвитку адаптивних здібностей статей, природному відборі розвитку найдоцільніших особистісних властивостей, що конструюють гендер в сім’ї та соціумі. Так, наприклад, В.А.Геодакян [79] розглядає живі різностатеві істоти як інформаційні системи, що їм відведено полярні ролі у процесі еволюції. Чоловічі задачі подібні як на тваринному рівні, так і на рівні *Homo sapiens*. Чоловічі істоти пристосовані до того, щоб сміливо, безстрашно досліджувати зовнішній світ. Обстежуючи та освоюючи нові території, представники чоловічої статі або гинуть, або повертаються “до своїх сородичів” в новій, вищій адаптаційній якості. Жіноча біологічна роль, за Геодакяном, полягає у тому, щоб сприйняти здобуту інформацію та використати на рівні вживання в нових умовах. Це жіноче завдання на біологічному рівні реалізується через вибір такого батька майбутнього потомства, який би виступив носієм більш досконаліших властивостей. Звідси – менша територіальна активність самиць, їхня динамічна стійкість, обережність, стабільність, а зрештою, і більша живучість. В рамках подібних біологічних систем чимало вчених, як наприклад, В.Л.Біанкі та О.Б.Філіппова [39] пояснюють психологічні відмінності чоловіків та жінок, зокрема більшу залежність, пасивність, несміливість слабкої статі.

Представники класичного біхевіоризму розглядають гендерну поведінку як систему закріплених стимул-реактивних зв’язків, що формують типову чоловічу або жіночу ментальність. Мовляв, хлопчики і дівчатка наслідують таку чоловічу та жіночу поведінку, яка заохочується батьками і отримує позитивне підкріплення. Спрямування статево-рольових установок дітей за біхевіористичною схемою заохочення-покарання відбувається насамперед у батьківській сім’ї, у школі, в середовищі однолітків.

Прихильники теорії наuczіння Мічел В., Бассі К. [381] вважають основним механізмом засвоєння статевої ролі спостереження, наслідування та відтворення нормативів і приписів тендерної поведінки в процесі соціалізації. Діти навчаються виконувати статеві ролі, спостерігаючи, як поводить себе люди різної статі, як вони різняться манерами спілкування, професіями, сімейними обов’язками. Не випадково провідним соціально-психологічним механізмом статевої ідентифікації прихильники теорії наuczіння вважають імітацію. Поведінка дорослих вважається найважливішою моделлю для наслідування, яка доповнюється впливом засобів масової інформації. Найбільше досліджень з кінця 70-х рр. з даного напрямку присвячено ролі когнітивного фактору та спостереження у засвоєнні статевої ролі (А.Бандура) [336].

Якщо в теорії наочіння статева ідентичність є результатом набуття дедалі більшої подібності до статево-співвіднесених моделей, то в когнітивній – поетапного пізнання, поглиблення та розширення інформації про правила поведінки статей та про себе як статево істоту (Г.Маккобі, Д. Юліан, К.Джеклін). Л.Колберг [373], наприклад, пов'язував диференціацію поведінки статей з розумінням дитиною статево-типізованих нормативів поведінки, різними етапами розвитку її моральної свідомості в процесі дозрівання мислительних функцій. На ранніх стадіях онтогенезу уявлення про стать, норми поведінки хлопчиків та дівчаток ще досить конкретні і базуються на вимогах та інформації з найближчого сімейного оточення. При цьому дитина оперує конкретними наочно-дійовими алгоритмами диференціації статей.

По мірі того, як діти набувають розуміння незворотності статевої належності, вони стають самостійними творцями стаетипізованої поведінки. Джерелом нормативів стаетворольової поведінки для дитини лишається середовище, яке “вимагає” від неї дотримання певних стаетипізованих правил, прийнятих у родині, школі, колі однолітків. Чим старшими стають діти, тим різноманітнішими гранями відкриваються для них гендерні ролі, тим чіткіше проявляються механізми самокатегоризації, самовизначення у нормах поведінки чоловіків та жінок.

Пізнання стаетивих відмінностей проходить стадії від первинного закарбування інформативних паттернів до їхньої самокатегоризації – поглиблення, розширення, пересортування, відбору найпривабливіших моделей стаетворольової поведінки. Як прихильники теорії наочіння, так і послідовники когнітивно-розвивального підходу до гендерної соціалізації поділяють точку зору про імітацію як рушійний чинник ідентифікації статевої ролі. Проте перші спонукою наслідування вважають винагороду матері-батька, а другі – імманентно притаманні дитині сили до пізнання, пошуку, досягнення автономності у виконанні гендерних ролей.

Концептуальні підходи до інтеріоризації стаетивих ролей відкривають шлях до розуміння методів виховання майбутніх чоловіків та жінок. Основоположниця теорії схем американська дослідниця Сандра Бем [340], яку ще називають “хрещеною матір'ю” гендерних досліджень, вважала, що навколишнє соціальне середовище дихотимізує ролі чоловіків та жінок, орієнтуючи їх на певну сферу життєдіяльності, оскільки постійно кодує свідомість маленьких дітей статево співвіднесеними схемами нормативної поведінки. Схеми, як фільтр типової та нетипової поведінки діють як на свідомому, так і півсвідомому рівні, відсіюючи нестандартні ролі та якості і зберігаючи у такий спосіб стаетивостереотипні моделі Маркус Д., Мартін К., Халверсон К. [377].

Так, наприклад, чимало уявлень про те, якими мають бути жінка або чоловік, походять від образів матері-бабусі, тата-дідуся. З раннього дитинства така схема матриця-спогад формує образ “ідеальної дружини”

чи “ідеального батька”, опосередковує індивідуальне сприйняття інформації щодо гендерної поведінки. На підтвердження теорії схем психологи наводять дані експерименту, коли підліткам пропонували переглянути безліч картинок, де хлопчики та дівчатка займались нетиповими для своєї статі справами: дівчатка боксували на рингу, а хлопчики куховарили, прибирали приміщення, прали тощо. Коли ж через певний час дітей попросили пригадати, що саме вони бачили в тому наборі картинок, то більшість описували сюжети у, так би мовити, статевотипізованому вигляді, де дійові особи хлопчики та дівчатка виконували традиційні ролі. Тобто, на кухні у спогадах дітлахів поралися дівчатка, а хлопчики боксували. Усе стало на свої місця, без втручання іззовні...

Слід підкреслити, що наведені вище теорії статевої соціалізації є не стільки альтернативними, скільки взаємодоповнюючими. Андрогінність – це не протиставлення жіночості та мужності, а їхня інтеграція, їхня двоєдиність.

Андрогінність стирає відмінності між чоловічим та жіночим, зумовлену соціокультурними моделями. Сімона де Бовуар [43] вбачала в здатності дівчаток виконувати хлопчачі функції, а хлопчиків – дівчачі – можливості для багатовимірної інтеграції особистості, відновлення цілісної особистості, подолання дихотомізму, дуалізму. Не випадково, що V шкалу тесту ММРІ, яка була побудована на полюсності чоловічої та жіночої психології, в його удосконаленому, другому варіанті замінили на принципово інший перелік якостей, за якими тепер діагностують не маскулінність-фемінність, а такі, приміром, психічні розлади, як булімію та анорексію тощо.

Отож, модель андрогінної поведінки виявилася найефективнішою у функціонуванні егалітарної сім'ї та забезпеченні партнерських між статевих взаємин. Психологічні обстеження студентів на предмет розвитку в них ремінних, маскулінних та андрогінних якостей показують, що навіть серед цієї частини молоді, яка відзначається найбільшим демократизмом міжстатевих стосунків, андрогінних особистостей як серед юнаків, так і дівчат не так уже й багато, - приблизно 32% та 27% відповідно. Статевотипізованих особистостей, тобто фемінних дівчат та маскулінних хлопців – 32% та 34% відповідно. Зовсім мало (3-5%) виявилась частка маскулінних дівчат та фемінних чоловіків. Решта студентства більше орієнтована на психологічно нейтральні якості або на статево невідповідні риси ремінних чоловіків 8%, маскулінних дівчат 14% (за даними Дж. Спенса та Р.Хілмрейха із університету Тексиса).

Цікавими виявились результати досліджень професійних, педагогічних, подружніх та інших особистісних властивостей чоловіків та жінок, у яких були діагностовано статево відповідні, тобто яскраво фемінні, маскулінні та андрогінні властивості. Зазначимо, що андрогіни виявились

психологічно досконалішими особистостями, більш успішними у різних сферах діяльності. Досить сказати, що андрогінні якості пов'язані з високою самооцінкою, самоповагою, з позитивною концепцією Я.

У рамках андрогінії виконані дослідження особистісних властивостей, орієнтованих на маскуліність-фемінність, андрогінність як на приписи соціостатевої поведінки, вивчення ролі статевих стереотипів та їх змісту в різних етнокультурах, а також їх впливу на соціальні очікування та розвиток статево типізованих моделей поведінки тощо [121], [289]. Їхні результати мають велике прикладне значення та доводять, що соціальний контекст тендерної диференціації відіграє провідну роль.

Еволюційний та етнологічний підхід наголошує на тому, що маскуліність-фемінність як полярні приписи соціостатевої поведінки слугували провідним орієнтиром засвоєння статевої ролі у більшості етнокультур. З включенням жіноцтва в сферу суспільного виробництва та процесами емансипації активізувався процес набуття андрогінних властивостей як жінками, так і чоловіками.

Ситуативно зумовлений підхід до аналізу гендерного розвитку (дослідження Іглі А., Вуд В.) наголошує на вирішальній ролі соціального контексту ролей [370]. Через аналіз соціальних ролей пізнаються гендерні відмінності.

На фоні демократичних прикмет, що з'явилися на рубежі тисячоліть, учені відмічають перші плоди еволюційних змін гендерних ролей у сім'ї та суспільстві. Від старої схеми гендерної сегрегації: чоловік – добувач, годувальник, дружина – господиня, сім'я та соціум перейшли до взаємозамінності статевих ролей. Як зазначає І.С.Кон [149], сьогодні статеві ролі в сім'ї, в тому числі й батьківські, оцінюються вже з інших позицій, коли акцент робиться на їхній універсалізації.

Симона де Бовуар зазначала: “Навіть найкращий вихователь не зможе сьогодні сформулювати окрему “людську істоту жіночої статі”, котра б точно відповідала “людській істоті чоловічої статі”: дівчина, вихована як хлопець, відчуває свою винятковість і таким чином зазнає нового різновиду окремішності... Отож, якщо в суспільстві нарешті запанує реальна рівність статей, то ця рівність закріпиться по-новому і в кожному індивідумі” [43; 39].

Чоловіками та жінками не народжуються, а стають. Стають у процесі виховання, під впливом соціального оточення, яке соціалізує стать, перетворюючи істоту з певною біологічною належністю у стать психічну.

Хто і як соціалізує стать? Уже за простою відповіддю на запитання “Хто народився – хлопчик чи дівчинка?” криється чітко закарбована в приписи поведінки конкретна програма статевого виховання. Її початком стає ота голуба чи рожева стрічечка, якою породілля перев'язує конверт з немовлям.

Нагадаємо найбільш важливі напрямки статевої програми соціалізації дитини, визначені вченими.

По-перше, встановлено, що дорослі по-різному будують характер розмови, залежно від статі дитини. Це стосується не тільки батьків, а й усіх старших, хто оточує дитину. До дитини – ласкавий, ніжний, заспокійливий тон, для хлопчика – бадьорий, нижчий за тембром, заохочувальний до активності та змагання. Різна інтонація – різний ступінь вимогливості щодо поведінки та гри. По-друге, зафіксовано, що дівчинці дістається значно більше погладжувальних, обіймів, поцілунків від дорослих, ніж її однолітковицю-хлопчику. По-третє, для дівчаток обираються ніжніші кольори, м'які, пухнасті, округлі, іграшки, для хлопчиків – яскраві, помітні здалеку та тверді іграшки з жорсткими каркасами. По-четверте, функціональне призначення іграшок та ігор для хлопчиків та дівчаток не просто різне за характером, а іноді й діаметрально протилежне. Конструктори, автомобільна техніка, словом, усе те, що рухається, крутиться, вкручується та викручується, гуде та свистить, призначено для хлопчиків. Для дівчаток пропонують те, що можна прогорнути, прикрасити, заховати, доповнити, укомплектувати.

Замислимося над сюжетах дитячих ігор. Чи часто можна побачити, що хлопчики граються з ляльками, а дівчатка з машинами чи зброєю? Такі випадки трапляються хіба що в ранньому дитинстві, не затьмареному прискіпливим нав'язуванням дорослими своїх уявлень про хлопчачі та дівчачі іграшки. Уже в 5-6-річних малюків чітко сформовані уявлення про те, які ігри для хлопчиків, а які – для дівчаток. Дівчатка грають у лікаря, школу, доньок-матерів, а хлопчики – у солдатів, міліцію, прикордонників, війну тощо. Психологи вважають, що у дівчаток, як правило, однотипні іграшки, у хлопчиків вони різноманітніші за формою та функціональним призначенням. Чи не в цьому витoki протиставлення у виборі жіночих та чоловічих ролей в дорослі роки?

Чи добровільно обирають іграшки та ігри діти, чи дорослі чинять на них тиск? Психологічні спостереження показали: саме дорослі нав'язують малечі статовспіввіднесені ігри та іграшки.

У контексті впливу дорослих на зміст і характер ігор та іграшок варто пригадати ще одну фіксовану ситуацію спілкування дітей з дорослими.

Дорослі по-різному спрямовують і регулюють поведінку хлопчиків та дівчаток. Вони не заохочують дослідницьку та конструктивну поведінку дівчаток, їхнє прагнення дізнатися про іграшку більше, розібрати її, застосувавши не за призначенням. Що стосується хлопчиків, то тут дорослі, навпаки, схвалюють нетрадиційні способи гри, інтерес до механізмів функціонування іграшок. Хлопчиків заохочують до змагань, перемог, конкуренції. Вияв агресії, чи то вербальної, чи фізичної, грубе поводження аби досягнути мету часто сприймається як норма, тим часом

подібна поведінка дівчинки всіляко критикується та засуджується.

Дітям постійно ще змалечку говорять про їхнє майбутнє, диференціюючи призначення в сім'ї та суспільстві. Хлопчиків, як правило, орієнтують на кар'єру, соціальні ролі в професійній, громадсько-політичній сфері: “Учися, синку, і вийдеш у люди, станеш президентом” (бізнесменом, генералом, політиком, вченим) тощо. Для доньок рольові орієнтації обмежуються створенням власної сім'ї, характеристиками майбутніх побутових обов'язків, зокрема, господарчих та виховних: “Запам'ятовуй, як мама робить салатик, готуватимеш такі смачні страви, коли дружишся” (навчишся шити вишивати, в'язати підтримувати чистоту у квартирі, доглядати власних дітей тощо).

Якщо і йдеться про професійні ролі, то обмежуються вони сферою освіти, культури, медицини чи обслуговування: будеш артисткою, художником, моделлю, кравчиною, перукарем тощо. Якщо хлопчиків орієнтують на проходження служби у війську, на вироблення фізичної сили і психологічної витривалості, на досягнення успіху “в праці і в бою”, то майбутнє дівчинки у кращому разі змальовують так: “Ось закінчивши школу, вивчишся, вийдеш заміж, народиш дітей”.

І, нарешті, діти підсвідомо ототожнюють себе з поширеними в певному суспільстві моделями жіночої та чоловічої поведінки. Жінка – керівник підприємства, політик, менеджер, міліціонер, військовослужбовець залишається в нашому суспільстві настільки рідкісним явищем, що на неї не часто вказують як на взірць статевої ролі.

Не слід ігнорувати той факт, що статеворольові приписи вносяться у свідомість безпосередньо під час спілкування вчителя з учнями. Як батьки, так і педагоги привчають дівчаток до думки, що вони є різними особистостями як нині, так і майбутньому. Так, у фіксованих психологами ситуаціях спілкування школярів, коли хлопчики та дівчатка бралися за нетипові для них справи (секретом для дорослих було те, що ця діяльність спеціально нав'язувалась дітям експериментаторами), вчителі вимагали від школярів, щоб вони займалися “своїми справами. Як це виглядало на практиці?

- Треба вимити ці дошки для стендів. Відійдіть, хлопці, віддайте відра та ганчірки дівчатам. Це – не чоловіча справа!

- Нас просять розставити стільці по колу. Хлопці, приступайте до роботи. Дівчатка, поступіться хлопцям, це – їхні обов'язки. А ви краще прикрасьте столи.

- Хлопці, про що ви там шепочетесь? Я ще такого не бачила. Якби ви були дівчатками, я б ще вас зрозуміла, але ж ви – не жінки.

- Дівчатка, відійдіть від цих снарядів, облиште насадки! Ще не вистачало, щоб хтось підірвався. Ви що, хлопці, щоб нарощувати собі м'язи?

- Дівчатка, беріться за приготування бутербродів. Хлопці, ваша допомога буде зайвою, ви в цьому нічого не тямите. Принесіть лише пляшки з колою і не плутайтеся під ногами.

Як бачимо, стереотипізовані уявлення про жіночу та чоловічу поведінку досить поширені у спілкуванні вчителів та учнів. Коли у вимогах дорослого підкреслюється статево типізована поведінка, то цим штучно насаджуються певні обмеження в особистісному розвитку. Як можна було б змінити характер спілкування? Насамперед, розумними орієнтаціями хлопчиків та дівчаток на ті форми активності, які вважаються нетиповими для певної статі. Як краще формулювати вимоги, щоб не порушувати рівність статей у їхніх можливостях?

- Треба вимити ці дошки для стендів. Дуже приємно бачити бажаючих з ганчірками.

- Нас просять розставити стільці по колу. Хто бажає? Прошу. Для цього мені потрібні більш витривалі діти.

- Хлопці, про що ви там шепочетесь? От би підслухати ваші секрети. Проте я змушена вас перервати, бо справи не чекають.

- Дівчатка, обережно зі снарядами! Я не в захваті від жіночого боксу чи штанги для жінок, проте схвалюю ваше прагнення бути сильними. Як і хлопці, будьте обережними з фізичними навантаженнями.

- Треба розставляти стільці й зробити бутерброди. Визначтеся за своїми бажаннями. Хто хоче, хай займеться закусками, решта допоможіть зі стільцями та принесіть пляшки з колою.

Відомо, що вчителі по-різному спілкуються з учнями та ученицями не тільки в позаурочний час, а й на уроках. Американські психологи виявили, що вчителі приділяють втричі більше уваги на прояви пізнавальної активності хлопчиків, ніж дівчаток. Особливо це стосується оцінки знань та інтересів у сфері природничих, особливо фізико-математичних наук. Учителі відповідають в першу чергу на запитання хлопчиків. Якщо в хлопчика немає готової відповіді, вчителі активізують їхнє мислення проблемними запитаннями, навідними підказками, тим самим орієнтуючи їх на досягнення успіхів. Вважається, що учениці повинні знати навчальний матеріал, а учні – розуміти його, бути переконаними в його істинності. Словом, першу скрипку на уроках грають представники сильної статі... Таке викривлення педагогічної уваги зумовлене знову ж таки усталеним статевим стереотипом, що дівчатка мають більші здібності до гуманітарних дисциплін, а хлопчики – до точних наук. По-різному ставляться вчителів і до оцінки академічних успіхів учнів та учениць. Якщо дівчинка має посередині знання, кажуть, що у неї бракує здібностей. Якщо не встигає хлопець, кажуть, що йому бракує терпіння, посидючості. Не випадково більшість хлопчиків з низькими оцінками лишаються впевненими у собі, мають позитивний образ Я, адже всі навколо тільки кажуть, що якби він та з його здібностями взявся за себе, то

ого-го-го, куди там відмінницям-дівчатам до нього...

По-різному реагують вчителі і на порушення правил поведінки учнями та ученицями.

Вигуки з місця, незначні порушення правил поведінки дівчатками, як правило, строго засуджуються вчителями. Водночас бійки, між особистісні з'ясування стосунків серед хлопчаків часто лишаються поза увагою вчителя, бо сприймаються як належне, мовляв, на те вони й хлопці. І, навіть, якщо педагог і карає бешкетників, то робить це у формі окрику, погрози тощо. Від батьків хлопці очікують стусана чи під потиличника, від вчителя – сердитого окрику. Дівчаток і батьки, і вчителі карають не так. Їм, як правило, пояснюють провину, аргументують необхідність для блага дівчинки у майбутній материнській ролі бути чемною, вихованою, уважною до потреб інших людей. Така диференційована система заохочень і покарань, коли в хлопчиків підтримують дух змагань, наполегливість у досягненні мети, а дівчаток орієнтують на пристосування, адаптування, невтручання в хід справ, нагадуючи їх про морально-етичні основи людських взаємин, також поглиблює відмінності у психології хлопчиків та дівчаток.

Справу завершують засоби масової інформації – газети, журнали, радіопрोगрами, а особливо – телебачення. Левова частка диференціації поведінки чоловіків та жінок зумовлена змістом комерційної реклами. Саме вона підказує не тільки де, що і за скільки купити, як це застосовувати в побуті, але й хто це повинен робити – він чи вона...

Оскільки стереотипи є досить ригідними, стійкими утвореннями, що мало змінюються протягом десятиріч, то їхній зміст відображає характер статево-рольових установок, які були притаманні патріархальному устрою сім'ї, який декларував вторинність, меншовартість жінки. Звідси їхня спрямованість на слабку стать.

То ж яку – позитивну чи негативну роль виконують статеві стереотипи? Не забуваймо, що вони ґрунтуються на викривлених уявленнях про стать і статеві ролі. Вони гальмують поступ уперед у гармонізації статево-рольових позицій, очікувань та вимог. У сучасних жіночих журналах традиційні “церква, кухня, діти” замінені тотожними сферами – як вийти заміж, як звабити чоловіка, як схуднути, як спекти чи зварити, як прикрасити дім тощо. Ці рецепти трансформуються в стиль життя – оновлений за формою, але традиційний за змістом. Він орієнтує на такі самі обслуговують ролі, на створення комфорту для себе, для чоловіка, для дітей, без занурення у соціальне життя, політику, культуру. Погортайте “Натали” чи “Лизу”...

Зміни в сфері статевих ролей часто приголомшують похилих людей, породжують страх та розгубленість молодих, що вирости в традиційній сім'ї. Особливо гостро проблеми статевих аспектів взаємин постають перед неповними сім'ями, а також перед дітьми, які виховуються в школах

-інтернатах. Хлопчики та дівчатка, які не мають змоги спостерігати дружні, партнерські стосунки в сім'ї, процес виконання татом та матір'ю своїх батьківських та соціальних ролей, часто асимілюють ті взірці та стереотипи, які пропагують масмедіа. (А вони, як відомо, перебувають у полоні традиційного розподілу ролей).

Реклама з телеекранів, шпальт газет, журналів, щитів, плакатів, проспектів насаджує стереотипи, які боляче позначаються на самопочутті жінок та взаєминах статей. Рекламодавці експлуатують молодість жінки, її красу, тіло, сексуальність, щоб привернути увагу до товару. Чи часто можна побачити обличчя літньої жінки в рекламі споживчих товарів чи косметики? Ні, його майже не показують, хоча жінка поважного віку по-своєму гарна. Промінчики зморшок на її обличчі якнайкраще могли б проілюструвати почуття задоволення тим чи іншим товаром, продуктом чи послугами.

Яка ж установка на сприйняття жінки поширюється такими рекламними повідомленнями? Що жінка, якій за... у принципі не може бути гарною. Краса буває тільки в молодості. Цей стереотип боляче позначається на психології обох статей. У жінок він формує комплекс неповноцінності, ностальгію за молодими роками, низьку самооцінку, незадоволення своїм фізичним Я, прагнення будь-що приховати свої роки. А в чоловіків, у свою чергу, неадекватний рівень домагань, орієнтацію на нетривалі міжстатеві стосунки, на малоцінність психологічних засад творення сім'ї.

1.2. Маскулінність-фемінність як орієнтири соціалізації статі

Дослідження динаміки засвоєння статевих ролей в онтогенезі та основних чинників гендерної соціалізації в дитячі роки в Україні лише розпочинаються, в той час, як в США вони тривають з початку 70-х років. Так, наприклад, з середини 80-х в американських наукових часописах щорічно друкувалось понад 400 статей з проблем гендерних відмінностей та диференціації чоловічої і жіночої психології [370].

Поштовхом до активізації досліджень психології статі слугувала книга К.Маккобі "Розвиток статевих відмінностей", що побачила світ у 1996 році [376]. Доповнене її видання під назвою "Психологія статевих відмінностей" містило науковий аналіз узагальнених даних понад 2000 психологічних досліджень з проблем розвитку гендеру та перші обґрунтовані висновки про вирішальну роль процесу соціалізації у диференціації психології хлопчиків та дівчаток. В подальші роки в дослідженнях статевих відмінностей простежувались дві тенденції, а саме більш ретельного ставлення до отриманих експериментальних даних про чоловічі та жіночі психологічні властивості, а також посилення інтересу до

аналізу соціокультурних чинників, що спричиняють гендерну диференціацію.

За цей час утвердилася і знайшла своє експериментальне підтвердження думка про предметно-інструментальний “чоловічий” та експресивно-опікувальний “жіночий” світи, про статеві відмінності в структурі я-концепції, де самооцінні ставлення чоловіків більш високі і незалежні від впливу оточення, а жіночі – навпаки, про типові властивості жіночого та чоловічого характеру тощо. В численних наукових публікаціях підкреслюється, що основною проблемою в дослідженні гендерних відмінностей продовжує залишатись коректність статистичних даних, аналіз яких подекуди зорієнтований більшою мірою на статевих відмінностях, ніж на дисперсії показників в рамках одностатевої вибірки. Відповідно, прихильників максималізації статевих відмінностей називають альфа-упередженими психологами, а тих, хто їх зводить до мінімуму – бета-упередженими (за першою і останньою буквою грецького алфавіту).

Застосування з кінця 80-х років мета-аналізу [370] отриманих експериментальних даних дало змогу зарубіжним психологам дійти висновків про незначні статеві відмінності в чоловічій та жіночій психології, про більш значну дисперсію показників в рамках одностатевої, ніж різностатевої вибірки, про необхідність врахування соціокультурних факторів, стереотипних уявлень в інтерпретації будь-якого фактичного матеріалу, про його великі потенційні наслідки для суспільної думки. Відома своїми гендерними дослідженнями психолог А.Іглі [370] стверджувала, що статеві відмінності такі ж значні, як і ефект психотерапевтичного впливу, що має братися до уваги особливо в тих сферах, де вплив диференційованого виховання є особливо відчутним.

Наскільки великою є психологічна “прірва” між слабкою і сильною статями, а також у спільному та відмінному між ними. В якому віці і як проявляються відмінності в пізнавальній, комунікативній, емоційній, поведінковій сферах у дітей? На які з них найчастіше посилаються психологи, характеризуючи дитячий та дорослий вік?

Аналіз підручників, посібників та наукових праць з вікової і педагогічної психології засвідчує, що маскулінна та фемінні виміри психічних властивостей дітей простежуються, починаючи з раннього дитинства.

Віковий період розвитку - немовлята

Чоловіча стать:

рухливі, активні в пізнанні оточення, нетерпимі до недоїдання, мокрих пелюшок, спраги, чутливі до зміни подразників, у тому числі фізичних умов існування. Гостро реагують на больові подразники, вимагають активізації їхньої уваги різними зовнішніми стимулами.

Жіноча стать:

уважні до змін в оточенні, добре переносять фізичний дискомфорт, легко адаптуються до зміни умов існування. Чутливі до ставлення до них. Терплячі до болю, спраги, мокрих пелюшок, недоїдання.

Віковий період розвитку - дошкільнята

Чоловіча стать:

непосидючі, активні у пізнанні нового: придумують нові ігри, освоюють іграшки, ламаючи та реконструюючи їх. Не бояться освоєння нових територій, виявляють допитливість у пізнанні незнайомого середовища.

Виявляють непосидючість, настирливість, агресивність (вербальну та фізичну). Імпульсивні, емоційно нестримані, грубі в рухах, запальні в іграх, швидкі в діях та ході. Активні у розподілі ігрових ролей, встановленні нових контактів, залученні до спільних ігор інших, часто міняють партнерів по грі.

Пізніше опановують навички управління видільними функціями організму догляду за своїм тілом.

Жіноча стать:

Боязкі в контактуванні з незнайомим світом та людьми, нерішучі у встановленні контактів. Віддають перевагу знайомому оточенню, спокійним іграм, м'які в рухах, жестах, чутливі до характеру стосунків у грі.

Полюбляють ігри із сюжетами опіки, піклування, лікування, навчання, вибірково в установленні нових знайомств, віддають перевагу постійним партнерам по грі. Зміст ігор часто імітує моральну сторону побудови взаємин. Виявляють схильність до різних видів мистецтва, інтерес до прикрас, оформлення деталей одягу, побутових речей.

Досить легко оволодівають туалетними навичками, схильні дотримуватися гігієни.

Віковий період розвитку - школярі

Чоловіча стать:

люблять рухливі ігри зі швидкою зміною сюжетів, елементами змагань, ризику. Виявляють пізнавальні інтереси до будови механізмів, технічного обладнання, функціонування різноманітних пристроїв, машин (автомобілів, кораблів, літаків тощо).

Орієнтуються на конкретні результати взаємодії учасників гри (змагання, боротьбу досягнення мети). У спілкуванні критикують, переконують, аргументують правоту чи доводять перевагу, спираючись на конкретні цифри, факти, розмовляють про події, боротьбу, поєдинки, відкриття нового. Орієнтовані в груповій взаємодії на швидкість виконання завдань, на їх кількісні показники, на оцінку досягнень та подоланих перешкод.

Виявляють схильність до лідерства, прагнення та вміння пропонувати нові ідеї, організовувати, керувати, відстоювати свої ідеї,

спрямовувати активність інших. Наполегливі у досягненні мети, виявляють брак емпатійності, співпереживання. Схильні приймати рішення самостійно, рідко звертаються за порадою.

Схильні до переоцінки своєї особистості та потенційних можливостей, недостатньо самокритичні, надмірно самовпевнені. Люблять відвідувати змагання, захоплюються спортом, мають спортивних кумирів.

Жіноча стаття:

виявляють інтерес до видів активності, що передбачають опікування, облаштування, прикрашання, обслуговування, надання допомоги. Акуратні в діях, мають розвинуту здатність до розуміння емоційних станів у вербальній та невербальній комунікації. У ігровій діяльності орієнтовані на характер взаємин, зміст спілкування, спільність емоційних переживань, схожість оцінкових ставлень до подій чи людей.

Спілкуючись, люблять ділитися враженнями, почуттями, радитися, надавати емоційну підтримку та діяльну допомогу. Орієнтовані на характер стосунків, вразливі до тону, морально-етичних нюансів взаємин, емпатійні щодо дій та вчинків референтного кола.

Відповідальні, старанні, ретельні при виконанні доручень, орієнтовані на схвалення лідера, його підтримку, на самопожертву заради іншого. Гнучкі в адаптації до соціальних норм та вимог середовища, орієнтуються на компроміс, порозуміння, домовленості, тривожності у самостійному прийнятті рішення, піддаються навіюванню.

Критичні щодо власного Я, схильні до саморефлексії, самоїдства, заниженої самооцінки, невпевненості в собі. Захоплюються романтичною, сентиментальною літературою, мають кумирів серед кіноакторів, музикантів, співаків.

Чим можна пояснити гендерні відмінності, які простежені психологами вже з раннього дитячого віку? Нагадаємо найбільш важливі соціально-психологічні механізми соціалізації статі дитини, які підкреслюють вчені.

По-перше, встановлено, що дорослі по-різному будують характер спілкування, звертання до дитини залежно від її статі. Це стосується не тільки батьків, а й усіх старших, хто оточує дитину. До дівчинки – ласкавий, ніжний, заспокійливий тон, для хлопчика – бадьорий, нижчий за тембром, заохочуючий до активності та змагання. Різна інтонація – різний ступінь вимогливості щодо поведінки та гри. По-друге, встановлено, що дівчинці дістається значно більше емоційної підтримки, тілесних прогладжувань, обіймів, поцілунків від дорослих, ніж її одноліткові-хлопчику, який має вчитись справлятися з будь-якою ситуацією самостійно, без допомоги сторонніх. По-третє, для дівчаток обирають ніжніші кольори, м'які, пухнасті, округлі іграшки, для хлопчиків – яскраві, помітні здалеку, тверді, з жорсткими каркасами. По-четверте, функціональне призначення іграшок та ігор для хлопчиків та дівчаток не

просто різне за характером, а іноді й зовсім протилежне. Конструктори, автомобільна техніка, словом, усе те, що розвиває інструментальні навички, призначено для хлопчиків. Для дівчаток пропонують те, що можна пригорнути, прикрасити, укомплектувати, опікувати, заховати, доповнити.

Не випадково, що вже в 5-6-річних чітко сформовані уявлення про те, які ігри призначені для хлопчиків, а які – для дівчаток. Дівчатка грають у лікаря, школу, доньок-матерів, а хлопчики – у солдатів, міліцію, прикордонників, війну тощо. Психологи вважають, що у дівчаток, як правило, більш однотипні іграшки, у хлопчиків вони різноманітніші за формою та функціональним призначенням. Чи не в цьому бере початок протиставлення у виборі хлопчачих та дівчачих занять? Чи за власним уподобанням обирають іграшки та ігри діти, якою мірою вони піддаються психологічному тиску дорослих? Психологічні спостереження показали, що саме дорослі, особливо тата, нав'язують малечі статевоспіввіднесені ігри та іграшки.

Дорослі по-різному спрямовують і регулюють поведінку хлопчиків та дівчаток. Вони не заохочують дослідницьку та конструкторську поведінку дівчаток, їхнє прагнення дізнатися про механізм функціонування якоїсь речі більше, наприклад, розібрати іграшку, застосувати її не за прямим призначенням засуджується і карається дорослими. Що стосується хлопчиків, то тут батьки, навпаки, схвалюють нетрадиційні способи ігрової діяльності, вияв інтересу до облаштування іграшки. Хлопчиків всіляко заохочують до змагань, перемог, конкуренції. Вияв ними агресії, вербальної чи фізичної, грубе поводження з метою досягнення мети, часто сприймається як норма, тим часом як подібна поведінка дівчинки всіляко критикується та засуджується.

Дітям постійно ще змалечку говорять про їхнє майбутнє, диференціюючи статеві ролі та призначення в сім'ї та суспільстві. Хлопчиків, як правило, орієнтують на кар'єру, престижні позиції в професійній та громадсько-політичній сферах. Для доньок рольові орієнтації обмежуються створенням власної сім'ї, характеристиками майбутніх побутових обов'язків, особливо господарчих та виховних.

І, нарешті, діти підсвідомо ототожнюють себе з поширеними в певному суспільстві моделями жіночої та чоловічої поведінки. Жінка – керівник підприємства, політик, менеджер, міліціонер, вчений, військовослужбовець залишається в нашому суспільстві настільки рідкісним явищем, що на неї не часто вказують як на взірць гендерної ролі.

Яку роль в соціалізації особистості відіграє гендерна культура, як позначається на його процесі позиції чоловіків та жінок?

Якою мірою психологічні відмінності хлопчиків та дівчаток проявляються у дорослих чоловіків та жінок? На думку опитаних студентів, якості, що відповідають сучасному ідеалу типової чоловічої та жіночої

поведінки, мають такий. рейтинг:

Він	Вона
1. Компетентний, розумний	1. Любляча, здатна до емоційної підтримки
2. Досягає успіху в діяльності	2. Турботлива
3. Впевнений у власних силах та у власній точці зору	3. Добра, ніжна, лагідна, співчутлива
4. Зібраний, здатний діяти в в екстремальних умовах	4. Мудра, розважна
5. Фізично витривалий	5. Приваблива зовні, чарівна
6. Здатний планувати та передбачати розвиток подій	6. Надійна, вірна, культурна
7. Здатний вести за собою	7. Комунікабельна, здатна йти на компроміс
8. Енергійний, здатний планувати діяльність на далеку перспективу	8. Поступлива, тактовна
9. Комунікабельний і водночас небагатослівний	9. Працелюбна, терпляча
10. Виважений, здатний приймати зрілі рішення	10. Розумна, ерудована
11. Працелюбний	11. Впевнена в собі
12. Наполегливий у досягненні мети	12. Емоційно чутлива, вразлива
13. Здатний до ризику, нововведень	13. Елегантна, модна
14. Відповідальний, надійний	14. Економна, здатна раціонально розподіляти бюджет
15. Любить дітей	15. Скромна, сором'язлива
16. Елегантний в одязі та в манері спілкування	16.3 розвиненою інтуїцією
17. З розвинутим почуттям гумору	17. Здатна протистояти негараздам
18. Вірний	18. Кокетлива
19. Добрий, чуйний	19. Хитра, гнучка у спілкуванні
20. Мудрий, великодушний	20. Уміла господиня

У свідомості багатьох людей психологічні відмінності між статями є такими, що не підлягають сумніву.

Аналізуючи статевотипові властивості, можна стверджувати, що в уявленнях молодого покоління психологія чоловіка лишається орієнтованою переважно на виконання професійних, соціальних ролей, тобто на предметно-інструментальну діяльність у колі людських контактів, а жінки — на сімейні, побутові ролі, тобто на емоційно-регулюючу діяльність. Якщо зазначені якості умовно об'єднати, скажімо, у такі групи,

як ділові, комунікативні, особливості ставлення до себе, зовнішні дані. моральні, емоційно-експресивні, то виходячи з аналізу результатів опитування, життєва активність, діловитість, дух змагання, воля. інтелект, самовпевненість більше притаманні чоловічому характеру; жінки, згідно зі здобутими даними. мають бути зіткані з комунікативних, моральних та соціально-перцептивних якостей. Що ж стосується таких якостей, як кокетливість чи хитрість, які іноді називають “синдромом леді Макбет”, то їхню присутність в характері жіноцтва можна пояснити тривалим підлеглим становищем слабкої статі, яка була просто вимушена маніпулювати чоловіком для досягнення власних цілей.

Як можна пояснити зафіксовані в дослідженнях відмінності у психології чоловіків та жінок? Чи свідчать вони про природну (генну, гормональну, конституційну) схильність статей до певних видів діяльності? Якою мірою вони є результатом тривалого дисбалансу позицій чоловіків та жінок у соціумі?

Спробуймо знайти в конкретних експериментальних дослідженнях психологічних властивостей обох статей аргументи “за” і “проти”. Почнемо зі схильності чоловічої статі до **агресивності як генетичне зумовленої властивості**.

Вважають, наприклад, що навіть в уяві чоловіки значно більше фантазують на теми агресії, ніж жінки. Дослідження американських психологів, зокрема професора Дженет Хайд, яка узагальнила наявні експериментальні дані та зіставила їх за середніми статистичними показниками, показали от що.

По-перше, хоча статеві відмінності в результатах досліджень агресивності простежувалися постійно, проте **ця тенденція виявилася насправді статистично незначущою**. Це дало підстави зробити висновок про відсутність відчутної відмінності між агресивністю чоловіків та жінок. По-друге, невелика різниця в показниках агресивності була зафіксована лише щодо фізичного насильства і не виявлена для інших різновидів агресивності — вербальної чи уявної тощо. Коли ж **порівняли вікові прояви фізичної агресивності, то виявили, що істотних статевих відмінностей не спостерігається аж до юнацьких років**. Наприклад, у дівчаток та хлопчиків дошкільного віку вона виявилася майже однаковою. З віком різниця дещо зростала, хоча й лишалася незначною.

Цю невелику різницю науковці пов'язували не з вродженими задатками хлопчиків, а з впливом на них соціального середовища, яке всіляко заохочує до вияву агресії як прояву справжнього чоловічого характеру. З такими аргументами важко не погодитися. Згадаймо численні кримінальні публікації на шпальтах газет чи судові телерепортажі, героями яких були дівчата. За одностайним свідченням журналістів, в агресивності та жорстокості, яку “слабка” стать виявляла до жертв, вона аж ніяк не поступалася сильній. То ж чи насправді жінки є “слабкою” статтю?

Самовпевненість — риса, яка завжди вважалася суто чоловічою, а її відсутність — жіночою. Вважалося, що почуття впевненості у собі у чоловіків розвинене набагато сильніше, ніж у жінок, і похитнути його досить важко. Звідси було зроблено хибний висновок. Мовляв, чоловіків важче вмовити, вони майже не піддаються навіюванню, сугестивним впливам. Експериментальні дані показали, що представники сильної статі самовпевненіші, ніж жінки, які часто фіксують занижену самооцінку, закомплексованість. Проте відмінність між ними виявилася зовсім незначною. Отже, **самовпевненість закріплюється в чоловічій психології завдяки очікуванням соціуму**: чоловіча поведінка, сповнена сумнівів і вагань, безжально висміюється, і, навпаки, всіляко заохочується вияв непохитності, рішучості. Чоловіки радше воліють видатися самонадіяними, ніж невпевненими у собі. “Не вагайся, геть сумніви, дій!” — ось кредо соціалізації хлопчачої, а згодом і дорослої чоловічої поведінки. А настанови, звернені до жіночої статі, зовсім протилежні за змістом: “Як ти можеш? Ти ж майбутня мама. Подумай! Зваж на все. Не рубай з плеча, постав себе на місце цієї людини. Уяви, що вона відчуває, як переживає, як їй буде боляче, якщо ти...”

Психологи вважають, що характер, успішна діяльність здатні змінити образ Я, підвищити самооцінку. Проблеми жіноцтва криються, на думку багатьох учених, у дисгармонійному розвитку їхнього Я. За І.С. Коном, внаслідок більш раннього статевого дозрівання, Я дівчинки зазнає впливу самооцінки. Звідси — вища тривожність слабкої статі, рефлексивність, мрійливість, більша залежність від соціальних очікувань. Синдром залежності жінки — один з проявів суперечностей в образі Я. Він проявляється в слабкості меж Я жінки, в дифузній самоідентифікації, і як її наслідок — у маніпулятивному стилі спілкування з нею її близьких, дітей, начальства, в нерозбірливому характері її зв'язків у випадках психічної та фізичної наруги над нею. Саме дифузна статево-рольова ідентичність, на думку вчених, зумовлює виникнення у працюючих жінок почуття провини, внутрішнього конфлікту між Я-матір'ю, дружиною та Я-політиком, бізнесменом, вчителем, інженером тощо. Чи завжди ці ролі несумісні? Так” — казатимуть прихильники традиційної сім'ї. “Ні” — доводитимуть вчені. Численні дослідження, проведені у США та країнах Європи, засвідчують, що вдовolenість життям, у тому числі, собою, сім'єю, чоловіком, у жінок, які працюють, вища, ніж у домогосподарок. Жінки, які бачать себе лише в ролі господині та матері, частіше переживають так званий синдром “домогосподарки”: у них низька самооцінка, вони все частіше зазнають тривожних та депресивних станів, почуваються самотніми і переживають відсутність самодостатності. Це, в свою чергу, призводить до негативної Я-концепції, психічних розладів та алкоголізації.

Тривожність — ось та якість, на думку прихильників традиційних поглядів на психологію жінки, яка з усією очевидністю засвідчує силу

чоловічої і слабкість жіночої статі. Справді, люди з високим рівнем тривожності не здатні на вчинки, дії, побудову власної лінії поведінки. Вони бояться усіх і вся, їх переслідує страх, що вони не зможуть, не справляться, підведуть. Дуже поширена думка, що дівчатка, як і дорослі жінки, значно тривожніші, сором'язливіші, ніж хлопчики або чоловіки. Причому цю особливість “жіночої поведінки” було зафіксовано чималою кількістю психологічних досліджень. То ж чи справді, нарешті, вдалося виявити справжнісіньку жіночу рису?

Виявляється, що не все так просто у пошуку суто жіночого. Коли вчені порівняли прояви особистісної тривожності чоловіків і жінок, то практично не змогли зафіксувати статистичної різниці їхніх рівнів. То ж звідки взялися наукові дані про тривожність як показово жіночу ознаку поведінки? Передусім з тих досліджень, де **не використовувалися стандартизовані методики, а висновки робилися на підставі самозвітів чоловіків та жінок.** Отже, статеві відмінності визначалися не на основі наукових спостережень за чоловіками та жінками, а за допомогою їхньої самоатестації. Зрозуміло, що дівчатка та жінки думають, що вони, як слабка стать, більшою мірою відчують побоювання та тривожність, ніж чоловіки. Проте **ці судження про себе йдуть не стільки від біологічної природи статі, скільки від соціальних стереотипів, які зображують жінок боязкими та тривожними, а чоловіків — безстрашними та сміливими.**

Шведські психологи-експериментатори спростували стереотипізоване уявлення про більшу увагу жінок до своєї зовнішності. Експеримент полягав у тому, що біля дзеркала в одному університеті було встановлено приховану камеру, яка фіксувала частоту зазирань у нього чоловіків та жінок. Виявилось, що протягом одного дня в дзеркало зазирнуло 412 жінок, переважно, щоб поправити зачіску, та 778 чоловіків, щоб помилуватися власним відображенням.

Емпатійність та пов'язані з нею схильність опікати, доглядати за кимось вважають суто жіночою рисою, успадкованою від інстинктивної природи жінки-матері. Мовляв, погляньте на материнську поведінку самиць у тваринному світі, як уміло захищає своє потомство кішка чи собака, і як поводить себе самець. Що вже говорити про приматів, в яких малюк перебуває під опікою не тільки власної матері, а й інших самиць. Такі судження мають свій сенс і ґрунтуються на узагальненні спостережень за емпатійною поведінкою чоловіків та жінок.

Так, американські психологи не раз моделювали фіксовані ситуації, в яких досліджуваним (а це були чоловіки та жінки різного віку) пропонували під час роботи з підзвітними їм дорослими застосовувати слабкі удари електрострумом для кращого вправлення певних умінь та навичок. Якщо чоловіки без зайвих вагань виконували цю інструкцію і карали невмілих, то поведінка жінок виявилася кардинально іншою. По-

перше, переважна більшість жінок довго намагалася ухилитися від виконання інструкції, посилаючись або на власну забудькуватість, або сподіваючись на неухважність “наглядачів”-психологів. По-друге, якщо жінок змушували застосовувати методи покарання до найбільш “нерадивих” — “підсадних качок”, то робили еон й це неохоче, співпереживаючи “жертвам”-невдахам. Вони, як правило, заздалегідь попереджали “жертв” про заплановані санкції, а також намагалися їх заспокоїти, мовляв, це не боляче, не страшно тощо.

Незаперечним є факт, що до жінок за допомогою частіше звертаються і чоловіки, і жінки, в яких виникли якісь проблеми, незручності чи питання. Чому саме до слабкої статі? Бо розраховують на реальну підтримку, пораду. Проте не забуваймо, що до опікунських ролей жінок готують змалечку, на відміну від протилежної статі.

Після виходу у світ у 70-х роках ХХ ст. книга американських психологів Елеанор Маккобі та Керол Джеклін “Психологія статевих відмінностей” майже аксіоматичними стали висновки про більшу домінантність, лідерські здібності чоловічої статі та залежність, підпорядкованість жіночої, про відповідну відмінність у рівнях активності. лідерських здібностях хлопчиків та дівчаток. Та й саме життя немовби опосередковано свідчить про те, що в чоловіків є вроджена схильність до лідерства, яких так бракує слабкій статі. Чи відповідає це сучасним науковим даним?

Результати психологічних досліджень переконливо показують: хлопчики і дівчатка, юнаки і юнки, дорослі чоловіки і жінки за рівнем організаторських, лідерських здібностей нічим не відрізняються. Хоча будь-яких статевих диференціацій не було виявлено, все ж в одній із сфер між чоловіками та жінками фіксували постійну, хоч і невелику, відмінність. Йдеться про частоту застосування чоловіками та жінками авторитарних та демократичних методів управління. На противагу чоловікам, представниці слабкої статі більш схильні до демократичних засад у керівництві людьми та побудові взаємин з ними.

Нещодавні порівняльні дослідження стилів менеджменту та психологічних властивостей менеджерів, проведені в Росії, підтверджують: жінкам-управлінцям притаманні демократичніші форми правління, встановлення у виробничих групах більш довірчих взаємин, орієнтація на переконання та запобігання конфліктів. Якщо чоловіки заради досягнення мети використовують владу, то жінки досягають успіхів завдяки жіночим рисам — пріоритету гуманних стосунків, людяному ставленню, чуйності, зацікавленості долею людей. Етика взаємин чоловіків-менеджерів побудована на ієрархії, субординації, підпорядкованості нижчих структур вищим. Етика взаємин менеджерів-жінок мало спирається на структуру влади. В її основі лежить знання інтересів, потреб підлеглих та активізація їх як мотивів праці. Більше того, вчені

зафіксували такий факт: якщо жінка-менеджер переймає маскулінний тип керівництва та імітує типово чоловічий стиль роботи, вона приречена на конфлікти, авторитаризм та дегуманізацію стосунків.

Керівництво жінок має переважно соціальний характер, чоловіків — домінаторний. Лідер-жінка, як правило, ввічлива, тактовна, уважна, нетерпима до грубості, орієнтована на спільників ідеї, на емоційну підтримку. Лідер-чоловік часто грубий, деспотичний, нетерпимий до агресивних міжособистісних випадів, орієнтований на боротьбу із супротивниками.

Таку поляризацію психологічних властивостей чоловіків та жінок, прихильники еволюційних поглядів на природу статей часто аргументують аналогією з тваринним світом. Прихильники теорії соціального наuczіння стверджують, що дівчата та жінки розкривають свою особистість, передусім, у соціальних стосунках, а хлопчики та чоловіки — у конкретній діяльності. Жіноча стать, мовляв, орієнтована на характер взаємин, чоловіча — на завдання. Жіночий світ — це мир та допомога, налагодження стосунків, чоловічий — боротьба та здобуття перемоги. Для жінок спілкування — це передача ставлення, для чоловіків — передача інформації. Чи так це? Подібні уявлення поширені тому, що діти засвоюють стереотипні моделі поведінки, притаманні більшості етнокультур.

Чимало психологів твердять, що хлопчики значно активніші, ініціативніші у пізнанні навколишнього простору, ніж дівчатка. Це, так звана, **територіальна поведінка.**

Рівень активності, пов'язаний з освоєнням, використанням та захистом “власної” території у хлопчиків будь-якого віку (від наймолодшого до підліткового) в 1,5-2 рази вищий, ніж у дівчаток. Чому хлопчачий світ ширший, ніж дівчачий? На це можна легко знайти відповідь, простежуючи динаміку вікових особливостей ігрової активності хлопчиків та дівчаток. Виявляється, що в дошкільні роки відмінність в освоєнні нових територій, розширенні простору для гри між статями, мінімальна. У молодшому шкільному віці ця відмінність стає відчутнішою і, нарешті, у старших підлітків стає значною. При цьому діяльність, заняття дівчаток значно більше регламентуються у просторі, часі, виборі друзів батьківською сім'єю, ніж хлопчаків. Отож, питання знову набуває риторичного характеру — біологічні чи соціальні передумови зумовлюють цю відмінність між статями?

Досить поширеною є думка, що хлопчики демонструють вищі результати в тестуванні на просторову уяву, на мислене відтворення схем місцезнаходження об'єктів, пропорцій будівель, їхнє розміщення. Вважають, що дівчатка засвоюють математичні теорії значно слабкіше, ніж їхні однолітки-хлопчики. Аргументами на користь дівчаток є факти про їхні кращі вербальні здібності, мовляв, вони раніше за хлопчиків

починають промовляти перші слова і складати з них речення, та й у школі вони читають краще, серед дівчаток значно менше таких, що мають дефекти мови, заїкуються тощо. Це пояснюють тим, що в чоловіків права півкуля більше орієнтована на абстрактне, логічне мислення, ніж у жінок, ліва і права півкулі котрих відповідають за сприйняття і переробку інформації порівну.

Не випадково, що у багатьох тестах для дорослих пропонуються запитання, які немовби визначають жіночий або чоловічий тип мислення. Наприклад, вважається, що саме для жінок призначені запитання на зразок: “Чи легко Ви можете знайти серед незнайомих Вам людей закохані пари? Чи легко Вам давався правопис та акуратне писання в школі? Чи любите Ви попліткувати? “ Позитивні відповіді від чоловіків очікують на запитання іншого характеру: “Чи легко Ви можете зорієнтуватися в незнайомій місцевості й визначити, де південь? Чи зможете Ви з пам'яті відтворити місце, де Ви недавно паркували машину? Чи легко Ви прицінюєтеся до вартості товарів та послуг, якщо вони виражені в євро?” тощо.

Цікаво, що порівняння математичних та просторових здібностей хлопців та дівчат, чоловіків та жінок за допомогою мета-аналізу (здійснено американськими психологами Хайд, Лінн, Ігли, Олівер [26,27,28, 30, 33]) значущих відмінностей не виявило. Зафіксовано лише незначні статеві відмінності, які починають проявлятися з підліткового віку і пояснюються психологами впливом традиційної диференціації професійних орієнтацій учнів.

Психологи твердять, що індивідуальні відмінності людей з більшості психологічних властивостей у рамках однієї статі набагато переважають міжстатеві. Між чоловічою та жіночою психологією більше подібного, ніж поміж самими жінками або чоловіками. За соціальними якостями чоловіки та жінки подібні, проте не ідентичні. При цьому наявні відмінності зумовлені більшою мірою соціально-культурними впливами, ніж природним добром.

На думку російського історика І.В.Бестужева-Лади, соціальний поступ людства в науці, політиці, мистецтві забезпечували чоловіки, точніше не вони, а дух маскуліності, силові методи пізнання навколишнього світу. Саме тому панівними визнано чоловічі цінності. І тим не менше, на думку вченого, людство вижило завдяки жіноцтву, яке весь той час, поки чоловіки рухали історію, жертвовно оберігало тепло домашнього вогнища. Проте саме сьогодні перед людством виникла певна загроза, оскільки дедалі більше жінок починають робити свій вибір не на користь сім'ї та виховання дітей.

Як суспільство сприяє інтерналізації соціальних очікувань, диференціюючи чоловічі та жіночі статеві ролі? Чи може громадська думка змінити їхній характер, якою мірою їй підвладні напрямки

формування чоловічої та жіночої психології?

Дослідження проблем засвоєння статевих ролей на сторінках вітчизняних наукових та публіцистичних видань часто називають “гендерними”. Відомо, що слово гендер (gender) в англomовній літературі означає стать у розумінні соціально-культурних особливостей людини. При цьому термін секс (sex) використовують зазвичай як еквівалент акушерської, біологічної, паспортної статі.

Аналізуючи особливості виконання статевих ролей чоловіками та жінками, вихованих на статево типізованих моделях, психологи дійшли висновку про їхню непродуктивність у розкритті всіх граней індивідуальності людини, однобічність у процесі соціалізації, що має своїм наслідком нереалізований потенціал соціальних ролей у жінок та батьківських – у чоловіків [27]; [67]; [149].

Громадська думка утвердила чіткий розподіл ролей між чоловіками та жінками: слабка стать опікує, доглядає, виховує, а сильна – керує, професійно стверджується, заробляє. То ж чи варто змінювати світ речей, де і чоловіки, і жінки виконують усталені сімейні та суспільні обов’язки?

Витоки нерівності статей слід шукати в історичному розподілі праці між чоловіком та жінкою, який у процесі виникнення парної сім’ї закріпив за сильною статтю функції захисника, годувальника, а за жінкою – виховну, опікувальну роль. Звідси і традиційний розподіл статевих ролей: чоловік – лідер, організатор і спрямовуюча сила в сім’ї та суспільстві, жінка – виконавиця і послужниця, охоронниця сімейного вогнища, чий простір обмежується відомим німецьким висловом: “Kirche, Kuche, Kinder” – церква, кухня, діти”. Такий розподіл сімейних і суспільних ролей відповідає традиційній патріархальній сім’ї, яка базується на необмеженій владі чоловіка над всіма членами родини. Цей тип сім’ї називають також доміаторною (від лат. Dominor – паную). Частіше ця назва свідчить про домінування та підпорядкування сімейного життя чоловіку, проте авторитаризм може походити і від жіночого начала, тобто бути матриархальним.

Коли ж в історії людства з’явилися перші ідеї про рівність обох статей, дискримінацію жінок? Їм, а водночас, і процесам вивільнення жінок з-під патріархального впливу сім’ї поклав початок капіталізму. Зміни в психології жіноцтва відбулися завдяки досягненню економічної незалежності від сильної статі, підвищенню їхнього освітньо-культурного рівня. Водночас зміна соціального статусу жіноцтва зумовила потребу змінити психологічні засади міжстатевих взаємин, розвитку партнерських стосунків з чоловіком. Саме цим соціально-психологічним змінам людство завдячує появі і поширенню нового типу сім’ї та подружніх стосунків – партнерських, біархатних, які ще називають егалітарними.

Проблема гендерних стосунків не існує поза соціокультурним контекстом. Поведінку, яка узгоджується з прийнятим у даному

суспільстві розподілом статевих ролей, називають статево типізованою. Це – генералізоване уявлення про “типово” жіночу або “типово” чоловічу рольову поведінку. В узагальненому вигляді вона існує як маскулінна та фемінна. На ранніх етапах онтогенезу статево типізовані взірці поведінки беруть активну участь у формуванні концепції Я, яка потім збагачується іншими моделями. Саме тому В.Є.Каган [123] розрізняє статево ідентичність (порівняння і ідеалом, стереотипом, наслідування моди) та соціально-статево ідентичність (соціальні ролі). Оскільки чоловіки та жінки в сучасному соціумі виконують, здебільшого, різні ролі, то статево типізованою поведінкою чоловіків вважають ту, яка базується на їхньому соціальному статусі, успіхах у професійній діяльності, а для жінок, яка характеризує їхню роль у сім’ї – матері, виховательки, охоронниці домашнього вогнища. Ряд учених вважає, що статево типізована поведінка зумовлена, насамперед, природними властивостями жіночого та чоловічого організмів і в останню чергу – соціальними установками та очікуваннями.

Результатом гендерної соціалізації є асиміляція усталених нормативів та приписів щодо поведінки чоловіків та жінок, прийнятих у певному соціальному оточенні, адаптація до них. Цивілізація створила цілу систему поведінкових нормативів, взірців, моделей (від манер спілкування, функціональних обов’язків в сім’ї до виконання ролей в сфері суспільного життя) [77].

В опублікованій американським антропологом Маргарет Мід у 1928 році книзі “Повноліття на островах Самоа” були представлені етнографічні матеріали різних племен [199]. Мід показала, що чоловіками та жінками не народжуються, а стають. Стають саме завдяки суспільству. Причому характер статевих взаємин залежить від прийнятих у тому чи іншому племені звичаїв, традицій. Хтось із них притримується традиційного розподілу ролей з верховенством чоловіка над жінкою. Інші сповідують протилежний розподіл ролей, з домінуванням жінок над чоловіками. Є й такі, де зберігаються паритетність, рівність статей у сім’ї та общинному житті. Так, наприклад, описане нею плем’я арапеш відрізнялось миролюбством та злагодою у стосунках чоловіків та жінок, рівністю та гармонією статей у вирішенні сімейних справ, чуйним ставленням до дітей. Сусіднє плем’я мундугомор мало діаметрально протилежні цінності, войовничий характер, міжстатеві стосунки будувалися на домінуванні чоловіків над жінками. Нарешті, плем’я чамбулі вирізнялося тим, що чоловіки та жінки як у громадському житті, так і в сім’ї, ніби помінялися традиційними ролями. За свідченнями Маргарет Мід, вся влада в цьому племені була зосереджена в руках не чоловіків, як у більшості племен, а жінок. Тому з дитячих років дівчатка виховувалися незалежними, активними, цілеспрямованими, наполегливими та агресивними. Чоловіки ж, на відміну від жінок, займали в племені підлегле становище. Саме на

них покладалися обов'язки виховувати дітей, прибирати житло, готувати їжу і навіть розважати жінок, забезпечувати їм цікаве дозвілля після трудів праведних. Антрополог описує, як чоловіки племені майстерно розмальовували стіни та прикрашали житло власної оселі, а також виступали акторами у виставах та концертах, які влаштовували для жіноцтва. Тому за характером чоловіки цього племені були сором'язливими, емоційно чутливими, ніжними, виявляли здібності до опікунської діяльності та мистецтв.

Одне з відомих досліджень, присвячене проблемі диференціації гендерної поведінки в різних етнокультурах було проведено у 90-х роках минулого століття під керівництвом Дж.Гофстида [367]. Воно охопило 50 країн з трьох багатоетнічних регіонів світу, в яких виявлялися та порівнювалися цінності, смисли, ритуали, орієнтації у міжстатевих взаєминах.

Гендерні стосунки досліджувались через призму:
розподілу влади, її дистанції (рівність – нерівність статей);
меж Я (гнучкості – ригідності статевих ролей);
індивідуалізму – колективізму в міжстатевій взаємодії;
поширеності маскулінності – фемінності стевотипізованих якостей

Зазначимо, що традиційна система відмінностей ролей чоловіків і жінок та зумовлених ними очікувань визначалася за протилежністю їхніх фізичних та психологічних властивостей (він – сильний, вона – слабка; він – загартований, вона – квола; він – самостійний, вона – залежна тощо), так і за їхньою ієрархічністю. Тобто норми поведінки ідеальної жінки конструювалися з точки зору підлеглості, підпорядкованості чоловічим.

Сильна стать – відповідні риси чоловіків: наполегливість, сила волі, рішучість, сміливість, уміння керувати іншими, упевненість у собі тощо. Що ж стосується особливостей характеру жінок, то вони, по-перше, мали доповнювати ті, яких не вистачає сильній статі, по-друге, підкорятися їй. Тобто жіночість за традиційного розподілу ролей розуміють не тільки як схильність до служіння, опікування, догляду, як емоційну чутливість, навіюваність, чуйність, відданість, самопожертву, а й як приниженість, покірливість, заляканість, слабкість волі, несміливість, невміння керувати іншими, невпевненість у собі тощо. Саме таке полюсне та підпорядковане розведення жіночості та чоловічості відповідає традиційному розподілу ролей, притаманному патріархальній родині, в якій володарює чоловік, а жінка прислуговує главі сім'ї.

Маскулінність-фемінність як полярні приписи соціостатевої поведінки слугували провідним, жорстким орієнтиром, диктатом засвоєння статевої ролі у більшості етнокультур протягом століть. З розвитком капіталізму жіноцтво дедалі більше включалося у процес суспільного виробництва, який, у свою чергу, вимагав від нього якостей, раніше

притаманних тільки сильній статі, чоловічій психології. Щоб справлятися з новим колом професійних обов'язків та соціальних функцій, жінка здобувала освіту, вчилася брати на себе відповідальність, бути цілеспрямованою, енергійною, не втрачати самовладання в кризових ситуаціях, набувала лідерських навичок тощо. У свою чергу, утвердження партнерських стосунків з жінкою розвивало жіноче начало в психології чоловіків, ослаблюючи їхнє домінування над слабкою статтю.

У дослідженні Дж.Гофстида [367] маскулінність розглядається як агресивна, жорстка поведінка, зфокусована на досягненні матеріалізованого успіху, а фемінність – як поступлива, ніжна, що забезпечує якість життя, які не залежать від статі індивіда. Зазначимо, що підтвердженням прихильності тієї чи іншої етнокультури до маскулінних чи фемінних цінностей слугували результати опитування чоловіків і жінок, в якому вони обирали і описували уявну для себе роботу, місце проживання, заробітки, стосунки з колегами, умови роботи, визнання, освіти, свободу, безпеку умов праці, просування по службі та професійні навички, час для персональних потреб.

За показниками маскулінності/фемінності опитувані, що представляли різні за соціально-економічним, етнокультурним рівнем країни, розділились у такий спосіб. Маскулініми, тобто орієнтованими на традиційно чоловічі цінності, виявились: Японія, Німеччина, Сполучені Штати Америки, Венесуела, Великобританія, Мексика, Італія, Філіппіни, Швейцарія, Австрія. Низька маскулінність, тобто висока фемінність притаманна, в першу чергу, Данії, Швеції, Фінляндії, Норвегії, Франції, Португалії, Коста Ріці, Таїланду.

Які ознаки в гендерних орієнтаціях населення вищеназваних країн брались до уваги? Як підкреслюють автори дослідження, що працювали під керівництвом Дж.Говстида [367], для диференціації маскулінності-фемінності зовсім не брались до уваги ознаки виконання традиційних ролей, як-то: чоловіки мають йти на роботу, а жінки залишатись вдома, щоб опікуватись сім'єю і дітьми. Провідним критерієм диференціації маскулінізації служила перевага его-цінностей (персональних орієнтацій) над соціальними цінностями (цінностей для інших). Відповідно переважає або маскулінна орієнтація - на професійні досягнення, кар'єру, заробіток, персональні успіхи, матеріальні блага, або на сім'ю, взаємини з оточуючими людьми, цінності спілкування і пізнання тощо, тобто фемінна орієнтація

Які емпіричні підтвердження маскулінності-фемінності зафіксовані у дослідженнях різних гендерних культур? Так, наприклад, Л.Гордон [367], на основі опитування молоді у 17 країнах, встановив, що для студентів з маскуліних країн більш притаманне прагнення до визнання особистих успіхів і значно меншою мірою – до благодійності. Вони значно вище цінують (і оцінюють) наполегливість, ніж здатність індивіда стати комусь

в пригоді, прислужитися. Студентство з маскулінних країн менш лояльне щодо антисоціальних явищ: проституції, вживання алкоголю, розлучення, самогубств, ніж їхні однолітки з фемінних країн. Студентська молодь більш орієнтована на можливість мати вищу платню, ніж на скорочений робочий день, на роботу у більших підприємствах, ніж у малих тощо. Результати дослідження Шелома Шварца [367], проведеного в 23-х країнах, свідчать, що складовими педагогічної майстерності вчителі з маскулінних країн вважають амбіційність, здібність, здатність до вибору власних цілей, незалежність, сміливість, успішність. Вчителі з фемінних країн вищеназвані властивості оцінюють значно нижче.

Особливо рельєфно відмінність в ціннісних орієнтаціях простежується за результатами комплексного дослідження в таких сферах, як загальні нормативи поведінки, функціональні обов'язки чоловіків і жінок в сім'ї, диференціація виховання хлопчиків та дівчаток в школі, в ціннісних смислах професійної діяльності та функціонування суспільства.

На які цінності орієнтовані чоловічі культури? Перш за все на матеріальний успіх і прогрес, на важливість грошей, поляризацію сімейних і соціальних ролей, симпатію до “сильних світу сього”, на все те, що є грандіозним, гарним, швидким, на толерантність та цікавість до тем сексу і насилля на телеекрані тощо. У жіночих культурах домінує турбота про інших та збереження теплих людських стосунків, скромність. Взаємозамінність сімейних ролей на засадах ніжності, емоційної близькості, симпатія до слабких, немічних, зачаровування маленьким і повільним. Демонстрація сексу та насилля на телеекрані є неприйнятною та табуованою.

Традиційно маскулінні ознаки набуває в маскулінних культурах сім'я. У жіночих етнокультурах як мати, так і батько залучені до виховання дитини, впливають на її вчинки і почуття. В маскулінних – почуття дитини, її емоційна сфера, то прерогатива матері, а дії, вчинки – батька. Статеві диференційованим є процес виховання дитини в сім'ї та школі в маскулінних країнах. У фемінних як хлопчики, так і дівчатка залучаються до однакових сфер діяльності, їм пред'являються однакові вимоги щодо поведінки та особистісних якостей (незалежно від статі можна плакати, якщо образили, проте ніхто не має право битися). Маскулінні культури орієнтовані на виявлення найкращого за успішністю студента. Для фемінних культур неуспіх в школі не є катастрофою, а нормальним навчальним процесом. При цьому в особистості вихованця цінується старанність та добропорядність, в маскулінних – досконалість, дисциплінованість.

Разючими є відмінності у ставленні до роботи. Фемінні культури сповідують принципи рівності, солідарності серед колег, якості умов виконання робочих функцій; маскулінні – дух змагання, перемоги, ієрархічної диференціації умов праці. В жіночих роботу розглядають для

життя, в маскулінних – життя для праці.

Відомо, що гендерні експектації є певними приписами рольової поведінки, які регулюють взаємини статей у тому чи іншому соціумі. Багатовікова диференціація позицій чоловіків та жінок знаходить своє відображення в поглядах на призначення статей у сім'ї та суспільстві. У більшості країн чоловіків вважають “сильною” статтю не лише за перевагою фізичних потенцій, але й психологічних. Тому чоловіків виховують домінантними, ініціативними, наполегливими у досягненні успіху, “товстошкірими” та раціональними у міжособистісних контактах, агресивними у досягненні, підпорядкуванні собі заради досягнення мети, стриманими у переживаннях та виявленні почуттів. Ці якості є складовими гіпермаскулінності, образу ідеального, “справжнього” чоловіка.

У суспільствах, орієнтованих на традиційний розподіл статевих ролей, найпоширенішою є точка зору, що чоловіки та жінки мають виконувати комплементарні, тобто взаємодоповнюючі соціальні функції. Традиційна система відмінностей ролей чоловіків і жінок та зумовлених ними очікувань визначалася як протилежністю їхніх фізичних та психологічних властивостей (він – сильний, вона – слабка; він – загартований, вона – квола тощо).

Відповідно до сучасних змін у взаєминах та позиціях статей в соціумі утверджується тенденція до егалітарності, згідно якої відкидається домінування однієї статі над іншою, пропагується їх рівність. Традиційна гендерна ідеологія розглядає особистість чоловіка вагомішою за постать жінки, за якою має здійснюватись чоловічий нагляд. Психологічні дослідження засвідчують, що як чоловіки, так і жінки з традиційними гендерними орієнтаціями, використовують в описах власного Я, а також в самозвітах, статево типізовані характеристики поведінки, судження, емоційні ставлення, які виявляються досить сталими у часі, ригідними [26], [31], [34]. У рамках крос-культурних досліджень виявлено, що в патріархальних суспільствах дихотомія маскулінності-фемінності набуває ознак гіпергендерності, яка базується на прихильності до гіпертрофованого вияву традиційно жіночих та чоловічих властивостей [149].

Американські психологи Мошер Д. та Сіркін М. Визначають гіпермаскулінність як прихильність до яскраво вираженої системи традиційних стереотипів, пов'язаних зокрема з насиллям, агресивністю, підпорядкуванням жінки як слабкої статі. В гіпермаскулінності чоловіків психологи виділяють три взаємопов'язані особистісні компоненти [387]. По-перше, такі чоловіки вважають, що ситуації небезпеки для життя мають збуджувати чоловіка, а його перемоги чи виживання в небезпечних умовах створюють чи не найкращу можливість продемонструвати свій контроль і владу над оточенням. По-друге, вияв насилля з боку чоловіка вважається допустимою формою демонстрації сили і домінування над іншими та

необхідним компонентом його маскулінності. По-третє, гіпермаскулінні чоловіки як правило підтримують грубі сексуальні стосунки, які по суті фокусують в собі ігнорування прав жінки, її емоцій, почуттів, її бажання вступати в інтимні зв'язки.

У зазначених вище психологічних дослідженнях виявлені значущі кореляційні зв'язки між прихильністю чоловіків до традиційних гендерних ролей і виявом сексуальної агресії; а також між сексуальною агресією та прийняттям стевотипізованих міфів чи очікуваннями сексуальних послуг від жінки у разі вияву до неї будь-якої уваги. Крім того, отримані статистичні дані свідчать, що гіпермаскулінність чоловіків позитивно корелює зі схильністю до згвалтування, з іншими формами сексуально агресивної поведінки [129], [367]. Встановлено, що чоловіки, які за шкалами гіпермаскулінності отримали вищі показники у порівнянні з тими, для яких характерні низькі показники, демонструють нижчий рівень тривожності, дістресу, почуття провини, сорому, відчуття огиди, страху в ситуації згвалтування. Гіпермаскулінність також позитивно корелює з вживанням алкоголю, наркотиків, схильністю до небезпечного водіння машини у разі випивки.

Який вплив на особистісний розвиток жінки має її орієнтація на традиційні гендерні ролі? Прихильність жінки до стевотипізованої фемінної поведінки підвищує ризик її віктимізації. Такі жінки, часто ще з дитячих років, стають об'єктами сексуальної агресії, а в дорослому житті не вміють відверто виявляти свої сексуальні бажання у партнерських стосунках [367], [370].

Як і в чоловічій популяції, гіпертрофована фемінність корелює зі стевотипізацією свідомості, в тому числі установками щодо чоловіків і жінок як суб'єктів та об'єктів сексуальних домагань. Зазначимо, що жінки, орієнтовані на егалітарні гендерні ролі, схильні вбачати в жінках не жертв, а акторів сексуальних ігор.

Автори розробки шкали виміру гіперфемінності С.Мирнін та Д.Вірні [367] стверджують, що гіперфемінність вкорінюється в особистості жінки, по-перше, через переконаність, що здатність жінки до успішної кар'єри та просування по службі базується виключно на її здатності прискорювати та поглиблювати інтимні взаємини з оточуючими чоловіками. По-друге, оскільки стосунки з чоловіками вважаються основоположними в житті жінки, то гіперфемінні феміни схильні оцінювати свою сексуальність та привабливість зручним капіталом у рамках побудови романтичних взаємин з протилежною статтю. При цьому сексуальність вважається зброєю жінки у маніпулюванні стосунками з чоловіками. По-третє, гіперфемінні жінки поділяють традиційні погляди на чоловіків, в яких вбачають сексуальних агресорів, ініціаторів сексуальної активності.

Зазначимо, що згідно нашим даним, отриманим під час соціально-психологічних досліджень у Київському міському центрі сексології,

андрології та сімейного консультування, жінки, орієнтовані на традиційні гендерні ролі, схильні вважати себе об'єктом сексуальних домагань, які як жертви є винними у сексуальній агресії чоловіків. Вони виявляють більшу толерантність до сексуальних контактів без згоди жінки, приймають безумовним підпорядкування жіночої статі чоловічій, висловлюють негативне ставлення до жінок, які претендують на рівність прав з протилежною статтю.

Таким чином, гіпермаскулінність та гіперфемінність як протилежні полюси одного континууму статево відповідних особистісних властивостей є по суті зворотнім аналогом одне одного, які складають єдине ціле статево типізованої свідомості. В ній чоловіки і жінки – це дві ворожі одна до одної сторони, одна з яких є сильнішою, агресивнішою, інша слабшою, компенсованою своєю хитрістю, виверткістю, спритністю в маніпуляції. Аналіз досліджень, присвячених статево типізованій поведінці дає змогу дійти висновку, що засвоєння традиційних гендерних ролей веде до гіперфемінності та гіпермаскулінності, які не тільки обмежують особистісний розвиток людини, але й призводять до певних його викривлень [368].

На які цінності орієнтовані чоловічі культури? Перш за все на матеріальний успіх і прогрес, на важливість грошей, поляризацію сімейних і соціальних ролей, симпатію до “сильних світу сього”, на все те, що є грандіозним, величним, швидким, на толерантність та цікавість до тем сексу і насилля на телеекрані тощо. У жіночих культурах домінує турбота про інших та збереження теплих людських стосунків, скромність, взаємозамінність сімейних ролей на засадах ніжності, емоційної близькості, симпатія до слабких, немічних, зачаровування маленьким і повільним. Демонстрація сексу та насилля на телеекрані є неприйнятною та табуованою.

Традиційно маскулінні ознаки набуває в маскулінних культурах сім'я. У жіночих етнокультурах як мати, так і батько залучені до виховання дитини, впливають на її вчинки і почуття. В маскулінних – почуття дитини, її емоційна сфера, то прерогатива матері, а дії, вчинки – батька. Статєво диференційованим є процес виховання дитини в сім'ї та школі в маскулінних країнах. У фемінних як хлопчики, так і дівчатка залучаються до однакових сфер діяльності, їм пред'являються однакові вимоги щодо поведінки та особистісних якостей (незалежно від статі можна плакати, якщо образили, проте ніхто не має право битися). Маскулінні культури орієнтовані на виявлення найкращого за успішністю студента. Для фемінних культур неуспіх в школі не є катастрофою, а нормальним навчальним процесом. При цьому в особистості вихованця цінується старанність та добропорядність, в маскулінних – досконалість, дисциплінованість.

У маскулінних культурах має місце боротьба за найкращого студента, а відставання в навчанні вважається значною особистою провиною. Фемінні культури орієнтовані на середнього, звичайного учня, а невстигання в навчанні не сприймається життєвою катастрофою. При цьому у виконанні педагогічних ролей цінується демократичність вчителя, його здатність бути другом для студентів у процесі освоєння знань. У маскулінних культурах пошанується майстерність викладання знань. При цьому зміст навчання носить статево диференційований характер. Для прикладу варто згадати, що ще донедавна українські дівчатка вивчали предмет “обслуговуюча”, а хлопчики “виробнича” праця.

У фемінних суспільствах роботу розглядають засобом для життя, в маскулінних – живуть заради роботи. У суспільних стосунках маскулінних культур цінується рішучість дій лідера, наполегливість у досягненні мети, виборювання кращих результатів, перемога найсильнішого. У фемінних – у пошані рівність, солідарність, якість умов праці, досягнення консенсусу. Виробничі конфлікти вирішуються шляхом компромісів, досягнення згоди за рахунок перемов, відмови від боротьби сторін. У суспільних ідеалах віддається перевага благополучному соціуму, ніж конкретним ідеалам чи цінностям. При цьому суспільне життя орієнтоване на підтримку найбільш незахищених верств – слабких, немічних, безпомічних, на толерантне ставлення до інакомислення, збереження та підтримку екології. В маскулінних країнах культивуються окремі авторитети, а пріоритетом стають показники екологічного зростання. І, нарешті, в фемінних культурах жінки та чоловіки рівномірно представлені в структурах влади, в маскулінних – тільки невелика частка жінок посідає керівні посади.

Як співвідносяться маскулінність-фемінність на особистісному та суспільному рівнях? На думку багатьох психологів гендерна поведінка індивіда може бути маскулінною, фемінною, андрогінною чи статево нейтральною в залежності від змісту соціостатевих настановлень та ступеня їх виявлення. На рівні соціуму може спостерігатися лише один параметр з двох – або фемінність, як прихильність до гуманістичних ідеалів, або маскулінність як орієнтація на авторитаризм, патріархальність. Маскулінність як ознака соціуму означає, що більшість людей поділяє маскулінні цінності і невелика частка – фемінні і навпаки. Соціологічними показниками гендерної культури прийнято вважати дотримання принципу рівності статей в соціальній, економічній та політичній сферах суспільства, а також такий рівень громадської свідомості, де успішно відтворюються демократичні ціннісно-нормативні уявлення, забезпечується підтримка гідності кожної людини незалежно від статі. Можна сказати, що демократичний розвиток країни є невіддільним від фемінізації гендерних відносин.

Психологи стверджують, що існує зв'язок між гендерними характеристиками і психологічним функціонуванням людини в сім'ї та

суспільстві. Саме тому сприяння гендерній рівності розглядають передумовою повноцінної реалізації Я чоловіка чи жінки. Доповнюючи прийняту у 1974 році Американською асоціацією психологів (АРА) пам'ятку щодо запобігання гендерним стереотипам у психотерапевтичній практиці, клінічні психологи Една Роулінз та Даяна Картер запропонували низку правил запровадження несексистської психотерапії в практиці роботи психолога. Він має бути, перш за все, певним щодо власних гендерних орієнтацій та цінностей і добре усвідомлювати те, що не може існувати ніяких приписів щодо належної (правильної) чи неналежної гендерної поведінки. Психолог має усвідомлювати, що “перевернуті” статеві ролі, як-то: жінка – кормилець сім'ї, а чоловік – домогосподар, аж ніяк не мають бути ідентифіковані як патологічні. Будь-яка зміна сімейного чи соціального статусу особи, як наприклад, заміжжя, не повинно розглядатися в контексті лише однієї статі. В побудові програми особистісного росту не може бути статевого перешкоди. Так, наприклад, від жінок психолог може очікувати досягнення такої ж автономії поведінки чи вияву наполегливості, як і від чоловіка. І, навпаки, від чоловіків можна очікувати, наприклад, вияву такої ж експресивності, ніжності, чутливості, як і від жінок. Підкреслюється, що теоретичним підґрунтям побудови психотерапевтичних програм можуть слугувати будь-які психологічні підходи за винятком тих, які базуються на антропологічних відмінностях чоловіків та жінок [371]; [393].

Зазначимо, що на відміну від позицій егалітарності та інтернальності локусу контролю, прийнятих психологами в оцінці клієнта в психотерапевтичному процесі, феміністичні підходи базуються на парадигмі витоків психологічних проблем жінок в соціумі, порушенні рівноваги політичної та економічної влади між статями. Аналіз проблеми влади є центральною в феміністичній теорії та терапії. Оскільки первинним джерелом жіночої патології феміністичний рух вважає не особистісні, а соціальні фактори, то ресоціалізація жіноцтва не передбачає традиційних гендерних орієнтацій та адаптації до соціуму з інтернальним Я, а обмежується політичними та соціальними змінами в суспільстві. Так чи інакше, все ж боротьбу жінок за рівні права з чоловіками феміністичний рух розглядає лише як часткове завдання, підпорядковане вищій меті: вивести жінку з позиції жертви, утвердити її права в сім'ї та суспільстві на рівні з чоловіком, розвинути навички самостійного життєвого вибору.

Слід згадати, що разом з феміністичним рухом отримали свій розвиток, особливо в 70-ті роки ХХ століття, так звані групи підвищення свідомості жінок (С-Р групи - від *consciousness – raising*), які були своєрідними прообразами сучасних жіночих груп підтримки та самопомоги. “С-Р” групи аналізували та розвінчували найбільш поширені гендерні стереотипи, виявляли причини сімейного чи професійного пригноблення жінок, вчили жінок вирішенню проблем,

пов'язаних із залежністю від чоловіка, переживаннями гніву, беспорядності, втратою ідентичності. “С-R” групи досягали впливу на свідомість жінки тим, що учасниками терапевтичних сесій (тренінгів) були успішні жінки, яким вдалось подолати типові жіночі проблеми (своєрідні моделі, діючі взірці гендерної поведінки). Вони переживали тотожні проблеми, що давало учасникам групи розуміння того, що їхні індивідуальні негаразди не є унікальними. Учасники груп переконувались, що найпоширеніші прояви жіночої патопсихології – гнів та залежність мають спільне коріння – нерівність з чоловіком, втрату Я. Так, наприклад, заради гармонії, згоди в сім'ї жінка може притлумлювати своє невдоволення чоловіком, гнів на якого трансформується в переживання депресії.

Феміністичний рух часто звинувачують у тому, що його прихильники прагнуть “догнати і перегнати” чоловіків, досягти рівності за рахунок утисків сильної статі. Насправді, це зовсім не відповідає основним постулатам фемінізму. Виразники феміністичних ідей усвідомлюють, що жіночі проблеми виступають у комплексі з чоловічими, що досягнення соціальної рівності статей можливе лише за умови піднесення свідомості як чоловіків, так і жінок.

1.3. Розвиток Я-концепції дитини в процесі соціалізації статі та сексуальності

Однією з методологічних вимог, які впливають з системно-структурного підходу до вивчення гендерної соціалізації є встановлення вихідної одиниці аналізу психічного розвитку особистості [293]. Визначення базисної одиниці аналізу і розкриття її концептуальних зв'язків розкриває перспективи розробки науково-теоретичних та прикладних аспектів психологічних знань з гендерного розвитку людини, добір найбільш йому адекватних методів та прийомів дослідження.

Якщо базовою одиницею процесу соціалізації статі брати “акт поведінки”, то в тіні залишається соціальні його стосунки. Відомо, що у Д. Н.Узнадзе, такою одиницею об'єктивації соціального виступила “установка”, у Л.С.Виготського [72] “знак”, як значення, що визначає специфіку власне людського рівня організації поведінки, вплив соціальної ситуації. У С.Л.Рубінштейна такою одиницею виступала дія, а у більш високих рівнях організації поведінки – “вчинок”.

В працях Л.С.Виготського [64], Г.С.Костюка [155], О.М.Леонтьєва [172], С.Л.Рубінштейна [261], присвячених розкриттю діалектики її зовнішніх і внутрішніх сил розвитку людини, детермінації психологічного розвитку, взаємодії об'єктивних та суб'єктивних факторів, підкреслена роль механізму взаємодії організму і середовища як процесу діяльності, в

якому об'єктивне і суб'єктивне представлене в єдності.

Застосовуючи дані теоретичні положення до аналізу процесу соціалізації статі можна сказати, що організм людини і соціальне середовище виступають в процесі діяльності в синтезі одне з одним, де результат взаємодії є завжди інтегральним виявом обох сторін. Звідси постає необхідність використання принципу цілісності у аналізі явищ (новоутворень) у психосексуальному розвитку особистості та статевої ролі ідентифікації, у вивченні сексуальної та тендерної поведінки. Аналіз психічного як продукту взаємодії суб'єкта з об'єктом є необхідною умовою розуміння рушійних сил розвитку особистості, становлення Я-концепції.

М.Я.Басов, аналізуючи поведінку особистості як предмет вивчення писав: "Що ж таке поведінка?" Здається, що воно включає в себе всі види і форми активності людини, які впливають на неї з оточуючого фізичного і соціального середовища і які виявляють її ставлення до цього середовища. Активність, що проявляється у взаємостосунках людини з середовищем, процес її поведінки... складає істинний об'єкт психологічного вивчення. В процесі розвитку внутрішній компонент загальної активності людини зростає поступово. Вивчаючи поведінку зрілої особистості ми повинні мати на увазі, що зовнішні дані поведінки... можуть бути доповнені, висвітлені, правильно зрозумілі через своє пряме продовження в самій особистості [24; 53-54].

Механізм саморозвитку особистості у взаємодії з оточуючим середовищем Л.С.Виготський вбачав у змінності його значень і смислів для дитини, тобто у зміні її соціальної ситуації розвитку. При цьому психічне – це не тільки те, що породжується взаємодією середовища і особистості, а як фактор активності самої дитини. Принциповим для розуміння проблем статевого виховання, сексуальної просвіти дітей різного шкільного віку є положення Л.С.Виготського щодо психічного як результату взаємодії суб'єкта і об'єкта. Він підкреслював, що одна й та ж подія, яка припадає на різні вікові стани розвитку дитини, відображена в свідомості по-різному і відповідно має для неї зовсім різне значення [72].

Ідею суб'єктності психічного, у пізнанні гуманітарних знань вперше висунув С.Л.Рубінштейн. Розглядаючи розвиток як становлення, тобто виникнення все більш високоорганізованих і якісно нових рівнів буття, С.Л.Рубінштейн включає в число цих рівнів відображення і свідомість. В свою чергу свідомість і відображення він розглядає як здібність суб'єкта. Включаючи в буття суб'єкта, Рубінштейн своєю онтологією переборює парадигми суб'єктивізму, які зводять суб'єкта до його свідомості. Він критикує спроби обмеження особистості її свідомістю, підкреслюючи, що всі психічні процеси протікають в особистості, і кожен з них у своєму реальному перебігу залежить від неї С.Л.Рубінштейн стверджує, що людина здійснює свою сутність, тобто вона має діяльнісну модальність.

Модальність цієї сутності також розкриваються не в собі; а через діалектику співвідношення людини зі світом [62].

У книзі “Буття і свідомість” вчений стверджує, що “одиницею” психічного (свідомості) є цілісний акт відображення об’єкта суб’єктом. Це утворення складне за своїм складом, воно завжди тією чи іншою мірою включає єдність двох протилежних компонентів – знання і ставлення, інтелектуального і “афективного”, з яких то один, то інший виступає переважаючим [261].

Розвиток вітчизняними психологами положень про суб’єктно-об’єктну природу психічного, діяльно-процесуальну його природу складає фундамент багатьох психологічних досліджень, що стосуються розвитку людської свідомості і самосвідомості, становлення психологічних механізмів саморегуляції поведінки (К.О.Абульханова-Славська, М.Й.Боришевський, С.Д.Максименко, А.О.Реан, В.В.Столін, П.Р.Чамата, И.И.Чеснокова).

Аналіз особливостей статевої самосвідомості індивіда передбачає їх розгляд в процесі безперервного розвитку, удосконалення в процесі взаємодії з соціумом. Визнання опосередкованого характеру психічного, в тому числі і самосвідомості, дає можливість розглядати самосвідомість в системі взаємодії людини з зовнішнім світом і насамперед з соціальною його часткою (В.Т.Асеев, Л.И.Анциферова, Г.С.Костюк, В.О.Моляко, В.Н.Мясищев, Е.В.Шорохова).

Взаємодія людини є соціумом на кожному щаблі свого розвитку є специфічною. С.Л.Рубінштейн зазначав: “Рушійні сили розвитку самосвідомості потрібно шукати в зростаючій реальній самостійності індивіда, яка проявляється в зміні його взаємостосунків з оточуючими... Реальна не містифікована історія самосвідомості нерозривно пов’язана з реальним розвитком особистості і основними подіями його життєвого шляху [262; 673].

Узагальнюючи праці вітчизняних вчених у сфері розвитку свідомості та самосвідомості в дитячому віці (Б.І.Ананьєв, О.Т.Асмолов, І.Д.Бех, Л.И.Божович, В.О.Моляко, В.С.Мухіна, М.В.Савчин, Л.С.Славіна, В.О.Татенко, Д.І.Фельдштейн) можна сказати, що розвиток статевої свідомості – складний психічний процес, який проявляється насамперед у сприйнятті людиною численних статевоповідних “образів” самої себе в різних ситуаціях діяльності і спілкування.

Складові образу “Я-хлопчик”, “Я-дівчинка” виникають спочатку на основі усвідомлення дитиною його оцінок іншими людьми, а далі на основі співвідношення жінок інших і своїх власних (І.А.Дубровіна, Т.М.Титаренко, О.М.Прихожан). І.І.Чеснокова пише: “Первинні, багаті чуттєвим змістом образи самого себе інтегруються в єдине цілісне утворення – в уявлення, далі в поняття власного Я як суб’єкта, відмінного від інших. В русі від одиничних, ситуативних образів самого себе до

виявлення в собі суттєвого і неповторного відбувається процес самопізнання” [315; 317-318].

В розробці проблеми соціалізації статі важливе значення набуває визначення та диференціації понять, свідомість, самосвідомість та її складові, Я-концепція, образ Я та його компоненти, відслідкування їх ролі в особистісному розвитку, формуванні світогляду людини. Відомо, що структурними елементами свідомості є абстрактне мислення, відчуття, емоції, воля, інтуїція, самосвідомість. Самосвідомість як усвідомлення людиною себе самої представником певної статі, як особистості, своєї діяльності та стосунків з іншими людьми, власних рис характеру, дій вчинків, мотивів, фізичних якостей тощо відзначається різноманітністю форм вияву. Самосвідомість – це цілісна оцінка себе як особистості певної статі, як суб’єкта діяльності. Уявлення про себе не завжди адекватні. Узагальнення практичного знання про інших людей є головним джерелом утворення знань про себе. Вони не формуються одно моментно, а в процесі розвитку дитини. В процесі узагальнення уявлень про власне Я і різних контекстах формується узагальнене знання своєї особистості, тобто самосвідомість.

Саморефлексія, самоаналіз, самооцінка тощо пов’язані переважно з пізнавальною стороною психічної діяльності людини [267]; [271]. Самооцінні ставлення прийняття себе, відповідальність – з емоційною [282]; [295].

Такі її форми, як саморегуляція поведінки, самоконтроль, самовладання тощо, безпосередньо пов’язані з вольовою, поведінковою стороною психічної діяльності [49].

В реальній життєдіяльності самосвідомість являє собою єдність самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе та саморегуляції діяльності і поведінки [47]. Кожна із складових самосвідомості має свою онтогенетичну лінію розвитку, свої, притаманні конкретному віковому періоду розвитку, певні особливості. Динаміка розвитку статевої свідомості має свої особливості – первинну статеву самоідентифікацію та вторинну, що починається з розуміння незворотності своєї статевої належності та поглиблюється у подальшій взаємодії з соціумом (І.С.Кон, О.Л.Кононко, Т.М.Титаренко).

Застосування принципу розвитку стосовно проблеми гендерної самосвідомості означає необхідність визнання положення про безперервний характер розвитку самосвідомості впродовж людського життя, про одночасний розвиток психічної діяльності в цілому і процесу становлення гендерної самосвідомості. Тому формування гендерної самосвідомості в онтогенезі дитини проходить ряд послідовних стадій. Якщо “кризові” моменти розвитку самосвідомості дитини психологічною наукою вже висвітлені, то гендерної самосвідомості – ще ні і є предметом подальших досліджень.

Безперервний характер розвитку самосвідомості, вікова стадіальність, спадкоємність ліній онтогенезу дає підстави розглядати становлення гендерної самосвідомості поступово розгортаючим у часі психічним процесом, що характеризується все більш ускладненими формами самопізнання, емоційно-ціннісного ставлення до себе як до представника певної статі та саморегуляцією гендерної поведінки. Разом з тенденцією інтегративності всіх сфер самосвідомості в процесі онтогенезу спостерігається і інша – їх диференціація. Якщо на первинних стадіях розвитку дитини всі три сфери самосвідомості виступають в більш-менш єдиній, цілісній формі, то в подальшому кожна із сфер самосвідомості набуває все більш чітких власних особливостей розвитку і функціонування [269].

У зв'язку з важливістю врахування категорії суб'єкта діяльності для дослідження особливостей становлення гендерної ідентичності, постає необхідність аналізу етапів розвитку статевої самосвідомості і її центральної складової – Я-концепції, адже вона акумулює в собі все те, що є найбільш важливе для особистості на кожному з періодів її розвитку (І.Д. Бех).

Я-концепція – це цілісний образ власного Я людини, узагальнене її уявлення про самого себе, система її настановлень щодо власної особистості (О.Т.Асмолов, І.В.Дубровіна, В.В.Столін), яка є достатньо стабільною, більшою чи меншою мірою усвідомлюваною (Р.Бернс, І.С.Кон). Тому все частіше вживається поняття “константне ядро” концепції Я як основне, стабільне уявлення про себе.

Самосвідомість і я-концепція співвідносяться як ціле і його частина. Самосвідомість – це узагальнене знання своєї особистості, а я-концепція – сукупність всіх уявлень людини, пов'язаних з їх оцінкою [246].

Я-концепція як установка щодо себе самого, складається:

з образу Я як сукупності чуттєвих образів (відчуттів, уявлень, сприймання себе), які характерні у ставленні до самого себе;

з самооцінних ставлень як емоційних оцінок щодо себе, сторін свого Я;

з поведінкових моделей, реакцій, що зумовлюються самооцінкою та образом Я.

Я-концепція як психічний феномен загострює проблему суб'єктивності, адже вона демонструє перш за все особистісні смисли, значущі цінності, які для інших такими можуть і не бути. Так, наприклад, навіть такі об'єктивні показники, як зріст і вік можуть сприйматися різними людьми по-різному, в залежності від значущих цінностей в образі Я. Одну й ту ж вагу тіла дівчата можуть оцінювати по-різному, як нормальну для її віку і зросту і як ненормальну у разі орієнтації дівчини на сферу шоу-бізнесу та параметри, що ним пропагуються як ідеальні [295].

У зв'язку з позитивною оцінкою себе, виділяють позитивну Я-концепцію, прийняття себе, відчуття власної цінності та негативну як неприйняття себе, відчуття своєї меншовартісності, малоцінності, неповноцінності [283]. Підкреслюється, що Я-концепція відіграє триєдину роль. По-перше, вона сприяє досягненню внутрішньої узгодженості, спадкоємництва розвитку особистості. По-друге, визначає інтерпретацію набутого досвіду. По-третє, визначає очікування стосовно себе [36]; [282], тобто співвіднесення Я-реального та Я-ідеального (або Я-потенційного, Я-перспективного).

Важливими характеристиками Я-концепції вважають її константне ядро та конгруентність складових [246]. Константне ядро – це базові уявлення про себе, основні морально-психологічні характеристики особистості: відповідальність, совітливність, почуття власної гідності, здоровий глузд тощо. Конгруентність Я-концепції – це стан узгодженості, гармонійності між образами Я людини, єдність когнітивних та емоційних складових оцінки Я (Р.Бернс, В.В.Столін).

У розвитку Я-концепції як складової статевої самосвідомості виділяють такі вікові етапи:

Усвідомлення тотожності себе певній статі, яке проявляється до 2-3 років, коли дитина оволодіває особистими прийменниками “Я сама”, “Я сам”).

Узагальнення знань про себе як про статево істоту з незворотною статевою належністю, яке з'являється в результаті узагальнення знань про ролі та призначення статей в сім'ї та суспільстві, співвіднесення майбутнього, себе з ролями мами/тата, жінки/чоловіка (5-6 рік життя).

Поява певної системи самооцінних ставлень до себе як до дівчинки та хлопчика (у підлітковому віці) як результату самопізнання, самоаналізу, самооцінки, самовизначення.

Соціально-моральне самовизначення, побудова свідомого образу гендерного Я на основі пізнання своєї індивідуальної самобутності, здатності до саморегуляції поведінки та самореалізації в соціумі, яке з'являється в ранньому юнацькому віці та продовжується впродовж всього людського життя.

Звичайно, усвідомлення своєї статевої належності як самовизначення, ототожнення себе з певними взірцями гендерної поведінки, пізнання себе статевою істотою має суттєві відмінності, ніж побудова образу себе, як учня, студента, майбутнього інженера чи педагога. У зв'язку з цим важливо розглянути найбільш суттєві фактори, які впливають на набуття гендерної ідентичності, представлені у вітчизняних та зарубіжних працях.

Вирішальним у набутті дитиною статевої ідентичності та образів Я-дівчинка/хлопчик психологи різних шкіл виділяють період трьох років, коли характер взаємин дитини і дорослого починає формувати біль-менш стійкі образи свого статево-рольового Я. Оскільки у дитини немає

адекватного знання себе, вона стихійно переймає їх зі ставлення найближчих людей. Тобто, джерелом первинної оцінки своєї статевої поведінки стають оцінки дорослих, які в подальшому можуть закарбуватися в стійких самооцінних ставленнях “хороший хлопчик”, “хороша дівчинка”. Численними дослідженнями доведено, що саме наслідування статево типізованим взірцем поведінки складає базовий зміст перинних уявлень дитини про гендерні відмінності та свою гендерну адекватність (Я – хороша дівчинка, бо охайна”, “Я – хороший хлопчик, бо нічого не боюся”) (В.Г.Асеев, Л.И.Божович, В.С.Мухіна).

Подальший розвиток статевої самосвідомості та образів Я відбувається у напрямку самоствердження дитини в ігровому освоєнні статево відповідних ролей та накопичення соціального досвіду. В генезисі образу статево відповідного Я все більшу роль набуває соціум, соціальна практика, яка формує образи “узагальнених інших” жінок та чоловіків (Дж. Мід, П.Р.Чамата). В міру дорослішання складається концепція Я як стабільний набір гендерних настанов, міркувань та символів відносно себе як представника певної статі (М.Й.Боришевський, В.М.Васютинський, О. М.Кікнежді).

Особливо важливим в онтогенезі образу Я стає підлітковий період. Якщо на попередніх етапах онтогенезу розвиток гендерної самосвідомості відбувався достатньо плавно, детермінуючись в основному зовнішніми факторами, без включення самого суб’єкта в процес творення ідеального гендерного Я, то починаючи з підліткового віку поряд зі збереженням стихійного впливу соціалізуючих факторів на розвиток статевої самосвідомості з’являється активна робота самого суб’єкта діяльності. Вперше у розвитку особистості такі прояви самосвідомості, як самопізнання, самопостереження, самоствавлення, самокерівництво поведінкою та діяльністю стають важливими механізмами створення образу Я. Образи “узагальнених інших” стимулюють прагнення до самовиховання, наслідування значущих інших у разі невідповідності образу власного Я зовнішнім вимогам, ідеалам статево ролевої поведінки.

Отже, від простої імітації статево ролевої поведінки дорослих до розвитку здатності внутрішнього програвання статево відповідних ролей – такий шлях проходить дитина у становленні образу статево відповідного Я . З підліткового віку виробляється здатність оцінювати “узагальненого іншого”, що задається впливом культурного середовища та творення себе у відповідності з статево ролево самовизначенням.

На наш погляд, процес набуття статевої ідентичності в дитячі та юнацькі роки, формування спрямованості гендерних орієнтацій доцільно розкривати шляхом пізнання особливостей розвитку Я-концепції, адже саме вона є тим стрижнем, навколо якої інтегруються основні сімейні та соціальні ролі. Саме образ Я в структурі особистості є своєрідним каркасом, який надає різноманітним психологічним проявам людини певну

внутрішню взаємо підпорядкованість, спрямовуючи їх у єдине спільне русло, тим самим стає основою для вибору юнаком та дівчиною провідної лінії гендерної поведінки у значущих життєвих сферах. По суті концепція Я – це Я-жінка (чоловік) як особистість.

Гуманістичний підхід до розуміння Я людини (А.Маслоу, К.Роджерс) базується на аналізі, в першу чергу, самоствавлень суб'єкта і в останньо-зовнішніх впливів. Представників гуманістичної психології цікавить не те, який об'єктивний вплив оточуючої дійсності, а сприйняття індивідом самого себе, вплив на його поведінку, потреб, почуттів, цінностей. К. Роджерс визначає самість (чи Я-концепцію, образ Я) як структуроване утворення, яке складається із властивостей “Я”, особистісних цінностей та взаємовідносин “Я” з оточуючими людьми, різними аспектами життя. Я-концепція включає ті характеристики, які людина сприймає частиною себе. Вона включає не лише сприймання того, якою людина є, але й те, якими вона хотіла б бути, її цілі та ідеали.

На думку А.Маслоу, процес самоактуалізації є основним джерелом людської активності, людської поведінки і вчинків. Неможливо досягнути самоактуалізації лише виконуючи інструкції, оскільки людина має свідомо вибирати шлях реалізації внутрішнього потенціалу (термін “самоактуалізація” близький до терміну “самореалізація” як прагнення повністю реалізувати власні потенції). В рамках підходів самоактуалізації, дослідники проводять свої пошуки, відштовхуючись від “базового” визначення рефлексивної моделі образу Я “хто Я” і “який Я”. У численних дослідженнях [88], [241], [257], [277], [282], образ Я представлений підсумковим продуктом самопізнання, який має певну модальність. Деталізується структура й розмежовуються властивості його складових, конкретизуються “сфери Я” та рівні їх залежності від внутрішніх чи зовнішніх, усвідомлених чи неусвідомлених, інтимних чи соціальних чинників (І.Д.Бех, А.М.Прихожан, М.В.Савчин, Ю.М.Швалб, В.О.Татенко).

Оскільки ми розглядаємо образ Я у контексті проблеми формування гендерної свідомості дітей та юнацтва, то перед нами виникло питання про те, як ця соціальна сфера репрезентована в їхніх уявленнях про себе, тобто у їхньому образі Я.

Так, наприклад, образ статево відповідного “Я” розглядається М.Й. Боришевським як інтегративна форма статевої самосвідомості, результат самопізнання, форма узагальненого уявлення людини про себе. Він підкреслює, що “Я-образ можна розглядати як результат апробації людиною своїх самооцінок, домагань, соціально-психологічних очікувань і оцінюваного ставлення до оточуючих у процесі життєдіяльності” [47; 28]. Важливою для нас є думка М.Й.Боришевського про те, що образ “Я” як узагальнений глобальний механізм саморегуляції поведінки забезпечує людині набуття ідентичності, відчуття самототожності. На рівні

емпіричного його виміру М.Й.Боришевський включає в його структуру самооцінку, рівень домагань та соціальні очікування.

Продуктивною у вивченні особливостей становлення гендерної самосвідомості дітей видається нам точка зору В.В.Століна, який запропонував розглядати самосвідомість через дослідження динаміки феноменального “Я” [282]. Наявність цього утворення забезпечує здатність індивіда відділити себе від образів зовнішнього світу. Автор підкреслює, самосвідомість виникає внаслідок розгорнутої активності людини, впливає на форми, в яких вона здійснюється під впливом цієї активності. Вчений зазначає, що самоідентичність, самооцінка і самоствавлення, індивідуальна самосвідомість в цілому складають те, що можна назвати приєднуючою “Я-образу”. Розвиток самосвідомості людини визначається на його думку особистісним способом існування, який полягає у виборі самоідентичностей, здійснюючи які людина самовизначається. Основою самовизначення є самопізнання, з одного боку, з іншого – потреба в самореалізації, яка штовхає людину на пошук шляхів і способів застосування своїх сил, здібностей. Таким чином у людини виникає і нова основа для самоствавлення. Тому образ Я є результатом апробації людиною власних самооцінки, домагань та соціально-психологічних очікувань у процесі життєдіяльності.

Отже, керуючись доробками вищеназваних вчених, можна сказати, що у вивченні проблем психології статевої самосвідомості є декілька найважливіших: гендерне самовизначення, самопізнання, само ставлення як специфічно внутрішні процеси інтеграції досвіду в концепцію Я. Можна констатувати, що образ “Я” не є специфічним, окремим компонентом структури самосвідомості, а результатом самопізнання, який виражається в узагальненні поняття людини про себе. В гуманістичній психології таке ядро особистості, отримало назву “сутність” (К.Роджерс). Я-концепція характеризує такий рівень розвитку самосвідомості, на якому людина досягає найбільш зрілого розуміння сутності власної особистості як представника певної статі. Я-концепція складається з численних образів статевоповідного Я, які знаходяться поміж собою у різних взаємозв’язках і детерміноване передовсім зовнішнім соціальним середовищем. Формування Я-концепції відбувається адекватно розумовим, емоційним, поведінковим можливостям дитини на тому чи іншому щаблі її психічного розвитку.

Зазначимо, що у сучасній вітчизняній психологічній науці накопичено чимало даних, які в той чи інший спосіб поглиблюють уявлення про становлення концепції Я-чоловік, Я-жінка (Д.Т.Гошовська, Я.О.Гошовський, Т.М.Гурлева, Ю.М.Швалб). Узагальнюючи їх можна дійти висновку, що Я-концепція програмує вибір людиною лінії поведінки в сім’ї та суспільстві. Вона діє як своєрідний фільтр регуляції впливів соціуму, визначаючи пріоритети людини.

Особливості структури Я-концепції, будови багато в чому визначають, чи може індивід протистояти тиску соціуму, чи може він жити в злагоді з собою і бути адаптованим до рольових експектацій середовища. Хоча поняття Я-концепція передбачає єдність і тотожність позитивних образів Я, вони можуть бути досить неузгоджені між собою та соціумом і сприймати глибокі кризи розвитку особистості, утруднювати її самовизначення в сфері гендерної та сексуальної культури зокрема.

Слід зазначити, що наукові дослідження сексуальної сфери виникли не як окремі напрямки, а як інтеграція знань з біології тварин та людини, філософії, соціології, медицини, етнографії, психології і такими залишаються до наших днів. Так, наприкінці ХІХ століття побачила світ книга “Сексуальні психопатії”, автор якої Річард ван Крафт-Ебінг описав понад 200 випадків патологій сексуальної поведінки. Проте початок історії наукових досліджень по праву пов'язують з іменем віденського психіатра Зигмунда Фрейда та його менш відомого сучасника англійського антрополога, медика та історіографа Хенрі Хейвлока Елліса, автора книг “Дослідження психології сексуальності”, які вийшли друком понад сто років тому.

У розмаїтті **психоаналітичних** уявлень про природу людської сексуальності, диференціацію психології статевих ролей тощо виділимо ті наскрізні вісі, які дозволяють порівняти фрейдизм як і інші наукової теорії у поглядах на основні рушійні сили розвитку психіки і особистості, роль оточуючого середовища у соціалізації сексуальності та статі, а також на результати цього впливу, себто безпосередні наслідки для розвитку індивіда на тому чи іншому віковому щаблі.

З.Фрейд [304] вбачав у сексуальній енергії рушійну силу психічного життя людства, і ця сила, тобто лібідо разом з танатосом, інстинктом смерті, вважалось спонукаючою людську поведінку. Щоб пояснити психологічні механізми, які спричиняють виникнення тієї чи іншої моделі сексуальних орієнтацій або вибору статевої ролі, вчений сформулював тезу про трьохкомпонентну структуру психічного життя людини, так звані структурні пласти її особистості в цілому. При цьому “Я”, “воно” та “зверх Я” не є жорстко закріпленими структурними психологічними утвореннями, а скоріше нагадують мінливу трьохколірну гамму живопису.

Згідно Фрейд [304], поведінка людини визначається не стільки свідомістю, або “над Я” (super Ego), скільки її позасвідомою, іраціональною частиною “воно”, або Id. “Воно” дається людині від народження і залишається своєрідним резервуаром психічної енергії впродовж всього життя. “Воно” завжди спрямоване на задоволення потреб, інстинктів, на уникнення болі і ніяк не зважає на нормативні обмеження соціуму, оцінки правильно чи неправильно, а діє у відповідності з принципом насолоди. Як суб'єктивно відчуває людина дію “воно”? Через зростання збудження, напруження, досягнення його розрядки. Якщо через

певні обставини спонуки підсвідомо не знаходять реалізації або придушуються, “воно” задовольняє себе через уяву, фантазії, а також головним чином через образи сновидінь.

“Я” розвивається у дитинстві як паросток від “воно” і працює за принципом свідомого сприйняття реальності. Тому “Я” виступає постійним арбітром між спонуками підсвідомого “воно” та обмежуючим, контролюючим “понад Я”. Якщо “воно” є первинною психічною субстанцією, то “Я” вторинною, тобто такою, яка виникає тоді, коли дитина взаємодіє з соціальним оточенням і сприймає себе у ньому.

Останнім за послідовністю розвитку з'являється “над Я”. Ця підструктура репрезентує моральні норми, правила, зовнішні обмеження, якими дитина навчається унаслідок взаємодії з соціальним оточенням і передовсім батьками. “Над Я” - це ще один пагінець від “воно”, метою якого є протистояння способам реалізації енергії лібідо, які не узгоджуються з загальноприйнятими нормами. Основним психологічним механізмом його дії є здатність породжувати почуття провини, каяття, які бувають настільки неприємними, що їх прагнуть уникнути двома способами: або дають вихід енергії “воно”, або пристосовуються до “его”.

З.Фройд вважав підструктуру “воно” позасвідомим психічним утворенням, тоді як решта дві - “Я” та “над Я” частково свідомими, а частково ні. Так, наприклад, “над Я” включає свідомість людини, тобто розуміння нею певних зовнішніх обмежень та правил соціуму. Проте неузгоджені з “Я” приписи соціуму можуть бути витісненими у підсвідоме. Аналогічні свідомі і позасвідомі частини має також і особисте “Я” [303], у якому навчання, сприйняття, пам'ять, судження, планування тощо розвиваються як розумні, раціональні поряд з витісненим у підсвідоме неприємним життєвим досвідом.

Сприймаючи вищезначені психічні структури особистості як гіпотетичні, Фройд тим не менш звертався до них як до окремих інстанцій, що мали власну волю, свої закони розвитку у функціонуванні психіки. Метафоричні назви “воно”, “Я”, “над Я” говорять самі за себе. “Я” - раціональна, самоконтролююча істота, яка має з одного боку воювати з нерозумним та нерозважливим гедоністичним “воно”, що прагне насолоди за будь-яку ціну, а з другого - шукати компроміси з надмірно вимогливим “над Я”.

Свідоме за Фройдом, лише маленька надводна частина особистості, тоді як підсвідоме - прихований айсберг. Інстинкти, бажання, мрії, надії, потреби, яких не впускають до “Я” через їх соціальну неадекватність до вимогливого і принципового “над Я”, часто породжують глибокі внутрішні конфлікти. Вчений допоміг пацієнтам “впустити” підсвідоме у свідоме, “примирити” його з “Я”, проаналізувати, винайшовши тим самим **психоаналіз**. Его-аналіз можна здійснювати не лише шляхом мимовільних асоціацій, але й завдяки використанню “королівської дороги до

підсвідомого” - аналізу сновидінь, цих закодованих пояснень від субстанції “воно”.

Сила конфліктів між трьома особистісними субстанціями, їх розв'язок за рахунок перерозподілу психічної енергії породжують певну динаміку психічного життя особистості. Така психодинаміка проявляється у різних способах реагування, індивіда на внутрішній конфлікт, серед яких чільне місце посідають механізми психологічного захисту. Згідно психоаналізу спонуки та бажання можуть бути “вигнані”, усунені з свідомості, проте аж ніяк не з особистості. Основні види внутрішніх конфліктів породжуються як правило різними комбінаціями особистісних підструктур, а саме “воно” проти “Я”; “воно” проти “над Я”; “Я” проти “над Я”; “Я” та “воно” проти “над Я”; “воно” проти “над Я”; “Я” проти “над Я”; “Я” та “воно” проти “над Я”; “воно” та “над Я” проти “Я”; а також “Я” та “над Я” проти “воно”.

Для нашого дослідження важливим є положення психоаналізу про те, що характер прихованих інтрапсихічних конфліктів часто породжує певні патопсихологічні стани - підвищену тривожність, збудженість, надмірні хвилювання чи побоювання тощо. Проте останні можуть не проявлятися і не виникати у разі варіативності адаптивної поведінки за рахунок механізмів психологічного захисту та перерозподілу психічної енергії між різними структурними елементами особистості [303].

З.Фройд один з перших вчених, хто наголошував на важливості сексуальної сфери у психіці людини, хто спробував простежити шлях розвитку сексуальності в її онтогенезі. Вчений вбачав фокусування лібідо у різних частинах тіла, які продукують сексуальне задоволення і назвав їх ерогенними. На кожній з встановлених Фройдом стадій психосексуального розвитку особистості ерогенні зони є фокусом її прагнень, і від того яким чином вони задовольнятимуться багато в чому залежатимуть проблеми у статевій поведінці дорослого. Так, наприклад, надто багато стимуляції ерогенної зони або, навпаки, мало можуть викликати фіксацію на тій чи іншій стадії. Згідно фройдизму підсилення значення губ на оральній стадії породжує прагнення до постійної підтримки оральних задоволень і породжує схильність до алкоголю, покусування нігтів, куріння, а також може обумовлювати первезні поцілунки, судороги в горлі тощо. Розуміння особливостей проходження індивідом тих чи інших стадій психосексуального розвитку дозволяє відшукувати психологічні витoki фригідності, садизму, мазохізму, гомосексуальності тощо.

Саме дитячий вік, особливо від немовлячого до шести років, коли індивід проходить три з п'яти стадій психосексуального розвитку, закладає основи психології сексуальності. Так сосання, згідно Фройд, є першим проявом інфантильних сексуальних дій, де “... сексуальна діяльність спочатку приєднується до функції, слугуючої збереженню життя, і тільки пізніше стає незалежною від неї” [306; 27]. Сосання і жування - головні

джерела сексуального задоволення малюка від народження до приблизно року життя.

Спостерігаючи за активністю немовляти на “оральній стадії” розвитку, неважко пересвідчитися в тому, що будь який предмет у полі зору він тягне до рота. Не випадково Фройд зазначав, що орально-респіраторні - сенсорні дії, які виявляє малюк на оральній стадії психосексуального розвитку, розвивають тип сексуальної поведінки - “пасивну інкорпорацію”. Якщо цей тип сексуальної поведінки не зустрічатиме опору з боку дорослих, і маля не стикатиметься з постійними деприваційними актами матері, няньки або інших дорослих, що турбуються про нього, то у індивіда буде розвиватись і укріплюватись почуття безпеки і благополуччя.

“Орально-інкорпоративні дії” - це наступна, більш, активна форма сексуальної поведінки, яка проявляється коли дитина активно домагається сосання, кусає соски, активно смоче, обнімаючи груди руками. Саме ці активні “беручкі” дії згідно Фройд є свідченням того, що сосання є передовсім сексуальним проявом, а не потребою у їжі. Адже дитину приваблює перш за все ритмічно повторювані дотики губ до будь-якого предмету, будь-то груди, палець ноги чи руки, які виступають лише об'єктами сосання.

“Анальна стадія”, яка розвивається у віці приблизно 1-3 років і починається з уваги дитини та оточуючих її дорослих до анально-юринальної дії м'язів малюка. Ерогенна зона таким чином переміщується з рота до анального та сечовивідного каналів так що оточуючі дитину дорослі починають вимагати від неї уміння утримувати бажання і підпорядковувати їх вимогам туалету. При цьому реакції дорослих виконують функцію розвитку “над-Я” дитини, а її уміння самостійно тримати і навпаки відпускати кишечник у соціально-схваленому місці - її “Я”. Якщо ця фаза психосексуального розвитку проходять гладко і без проблем, дитина виростає впевненою у собі і у хорошому ставленні до неї оточуючих. Якщо ні, їй прийдеться у майбутньому пережити чимало хвилин сумнівів і сорому, які будуть символізувати фіксацію на анальній стадії розвитку.

Ще більш драматичні зміни очікують дитину на віковому етапі психосексуального розвитку від 4-х до 6-ти років, який є вирішальним для статевої ідентифікації та подальшого засвоєння певного типу статевої поведінки. Хоч ця стадія названа Фройдом “фаллічною”, її найменування не означає, що малюк займається генітальною активністю. На кожній з попередніх стадій дитина власною активністю (криком, агресією, маніпулюванням) все більше привертала увагу матері. Такою вона залишається і на новому щаблі вікового розвитку. Проте мати, хоч і є центральним об'єктом домагань, не може бути включена в генітальну активність по-перше через зайнятість бажаного місця батьком, по-друге

через бар'єр інцесту.

Щоб пояснити внутрішній конфлікт дитини, Фройд висуває гіпотезу про існування “Едіпового комплексу”. По мірі зростання ворожості до власного батька, збільшується напруження через страх бути покараним, кастрованим. Це переживання настільки сильне, що спонукає хлопчика розв'язати конфлікт за рахунок переключення сфокусованих аутоеротичних інтересів на зовнішній світ, переймаючи батьківські ролі у соціумі. Ідентифікація з батьком дозволяє хлопчику забути неприємні переживання і переключитись на освоєння реалій життя.

Фройд як і його послідовники розглядав Едіпів комплекс та його розв'язок ключовим моментом у сексуальному та соціальному розвитку індивіда. Це стосується і дівчаток, для яких фаллічна стадія психосексуального розвитку починається травмою усвідомлення власної неповноцінності через відмінну від чоловічого роду анатомію статевих органів. Дівчинка починає бути роздосадованою на матір і переміщати свою любов на батька. Це бажання “інкорпорувати” батька, щоб компенсувати власну неповноцінність, було названо “комплексом Електри”. Розв'язок його у дитячому віці Фройд вбачав у виникненні потреби ідентифікуватись з матір'ю шляхом освоєння жіночих соціальних ролей. Проте свою сексуальну неповноцінність, як підкреслював вчений, дівчинка і доросла жінка будуть відчувати завжди, адже “анатомія - це доля”.

Від 6 років і до початку пубертату, згідно Фройд, сексуальні імпульси залишаються придушеними, або ж знаходяться у загальмованому стані, і тому психосексуальний розвиток дитини залишається “латентним”. Від освоєння матеріального світу, дитина переходить до пізнання світу взаємин і символів. Дружба і приятельство дітей сконцентровані більшою мірою на груповій активності, ніж на індивідуальній. І це не випадково, адже розв'язок Едіпового комплексу вичерпує всі сили і тому потребує емоційної гармонії та відчуття самодостатності. Погоджуючись з Фройдом і його послідовниками щодо значення освоєння дітьми соціального середовища у цьому віці, важко підтримати його постулат про відсутність на даному етапі життя дитини будь-якого прояву сексуальності.

Якщо попередні стадії психосексуального розвитку особи були пов'язані з власним тілесним Я, то з підліткового віку нарцисизм або аутоеротизм дитини зникає, поступаючись спрямованості сексуальних інтересів на інших людей. Вони, як об'єкти сексуального задоволення сприяють розвитку чуттєвості, потягів, потреб, інтересів дорослої людини, тобто “вторинної сексуальності”. Саме вона дозволяє остаточно позбутись Едіпового комплексу і біологічно творити нове життя.

Згідно дослідженням Фройда, тільки за ідеальних умов виховання індивід переходить у своєму розвитку від однієї психосексуальної стадії до іншої. Найчастіше, через різні сімейні обставини люди залишаються на тій

чи іншій стадії, а симптоми фіксацій на ній, або так звані сліди ранніх стадій можуть проявлятися і зберігатися у структурі особистості все життя.

Хоч етапність стадій психосексуального розвитку індивіда запропоновану З.Фройдом, згадується кожним, хто досліджує сексуальність людини, наукову об'єктивність теорії вченого важко перевірити відтворивши на практиці. Адже, згідно Фройдю, основні рушійні сили психічного розвитку є підсвідомими, а значить неможливими для контролю звичними науковими методами. У дискусіях з фройдизму підкреслюють також, що вчений отримував дослідний матеріал виключно з власної терапевтичної діяльності. Тобто його теорія обслуговувала не стільки феномени з життя звичайної особистості, стільки патологічної, з маніфестацією психічних розладів. І, нарешті, як зазначалось і самим Фройдом, і його найближчими послідовниками, психоаналіз практично нівелює вплив соціального оточення, особливо навчання особистості не тільки у дитячі роки, але й у юнацькі або зрілі. Саме цього недоліку прагнули позбутись учні та соратники вченого, вдосконалюючи психоаналітичну теорію за рахунок розширення ролі соціальних факторів.

З.Фройда по праву вважають основоположником психології сексуальності, оскільки він ввів сексуальні потяги у структуру особистості, попередньо “вивівши їх з клозету”, що дало поштовх до вивчення проблеми взаємозалежності біологічного і соціального у розвитку людської сексуальності.

Основи психоаналітичної теорії Карла-Густава Юнга [325] поглиблюють розуміння соціально-психологічних механізмів функціонування особистості, а саме розвитку її як інтеграції Я, відкриття і прийняття власних полярних властивостей.

Для Фройда метою особистісного розвитку і одночасно його результатом, який досягається ще до настання пубертату, є чоловіча та жіноча статеві диференціація та типізація, основою якої є процес уподоблення чужому Я, передовсім батьківському шляхом ідентифікації з матір'ю або татом. К.Юнг, який зробив значний внесок у розвиток фройдизму, і по суті є, як і його вчитель, фундатором психоаналізу, мету людського розвитку вбачав у процесі “індивідуації”, тобто у пошуці гармонії, інтеграції індивідуального Я. Згідно Юнгу Я індивіда - це з одного боку певною мірою “маска”, або “персона”, якою він відповідає запитам і очікуванням його безпосереднього соціального оточення. З іншого, Я - це “внутрішня установка”, “душа”, яка, як правило, включає всі ті загальнолюдські якості, яких бракує свідомій персоні. Так, наприклад, якщо персона інтелектуальна, то душа сентиментальна, якщо маска маскулінна то душа фемінна і т.д. Для розуміння феномену андрогінності, на наш погляд, важливе значення має теза Юнга про доповнюючий характер персоні і душі статевого характеру.

Особистісний розвиток у аналітичній психології Юнга - це безкінечна “подорож у собі” впродовж життя, відкриття потаємного, несвідомого, яке знаходиться “у тіні”. Адже в силу соціокультурних впливів людина бачить в собі тільки одну якість з двох полярних. Інша, через несвідоме, символи сновидінь тощо прагне увійти в особистісне Я. Зміст особистісного несвідомого складають “комплекси” як система образів, якостей, переживань, що вибудовуються навколо певного “центрального переживання” і які починають жити в Я як автономне утворення.

У несвідомому Юнг розрізняв два відділи: несвідоме особисте, що “включає весь психічний зміст, що забувається протягом життя” і так зване “надособисте”, або “колективне несвідоме”, яке належить цілому народу. “Зміст колективного несвідомого, - підкреслював Юнг, - не набувається протягом життя однієї людини, його складають природжені інстинкти і первісні форми осягнення – так звані архетипи, або ідеї... Це органічний результат психічних і нервових функцій всіх предків даного суб'єкта, ... преформовані інстинкти, а також і первісні типи, або образи, основи, згідно з якими здавна формувалися думки і почуття нового людства, що включали все величезне багатство міфологічних тем” [325; 169-170].

Вищезначене колективне, або трансперсональне несвідоме не має відповідності у теорії Фрейда і вважається найбільш оригінальним і дискусійним внеском Юнга у его-аналіз, що знаходить своє підтвердження у подальших психологічних дослідженнях. Так, наприклад, архетипи як прадавні образи, справді є спільними для всіх етносів і породжують подібні диспозиції у їх сприйнятті. Бог, Матір, Дитина, Герой, Мудра стара людина, Демон, Народження, Смерть, Чаклунство існують в міфології різних народів і мотивують відповідно адекватні реакції та моделі поведінки (матір захищає, турбується про дитину, воїн охороняє рідну землю тощо).

Яку функцію виконує архетип з психологічної точки зору? Юнг зазначає: “Архетип являє по суті, несвідомий зміст, який замінюється у процесі його становлення свідомим і чуттєвим, і притому в душі тієї індивідуальної свідомості, в якій він з'являється... Недостатньо бачити сонце, що сходить і заходить, - це зовнішнє спостереження має стати одночасно психічною подією, тобто сонце у своєму перетворенні повинно представляти... долю бога або героя, який по суті, не живе ніде, окрім як у душі людини. Всі міфологічні процеси природи, такі, як літо і зима, фази місяця, період дощів тощо, є лише алегоріями об'єктивного досвіду, ... символічним виразом внутрішньої і несвідомої душі, яка завдяки проєкції, тобто будучи перенесена на події природи, стає зрозумілою для людської свідомості [325; 174-175].

Відомо, що в оцінці психологічної основи сексуальності та статевої ролі, тривалий час домінувала точка зору про їх уніполярність. Юнг

першим ввів в категорію архетипів два додаткових біполярних: “аніма” як жіноче начало душі чоловіка та “анімус” як чоловіче в особистості жінки. Він зазначав, що культурний стереотип суспільства орієнтує розвиток на вияв лише однієї грані Я. Проте тільки відкриваючи в собі статевопротилежні якості, людина наближається до природного Я.

В контексті розгляду етнокультури як фактору соціалізації людської психіки, важливе значення набувають ідеї Юнга щодо архетипів колективного несвідомого як апріорних когнітивних взірців поведінки. Розвиваючи погляди вченого, можна ставити проблему втрати культурно-історичної пам'яті народу, психологічних наслідків для особистостей руйнації релігійних вірувань, етнокультури, народного мистецтва. Так, десекралізація свідомості викликає загрозу невротизації особистості. В свою чергу насадження релігійно-містичних культів відірваних від етноісторичних культурних традицій може призвести до звуження простору для розгортання психічного життя, втрати “самості Я”.

Пансексуалізм З.Фрейда у поглядах на природу психічного життя і особистісного розвитку значною мірою вдалось перебороти теоретику психоаналізу, представнику такого його напрямку як “его-аналіз” Еріку Еріксону. Поділяючи погляди фрейдизму на джерела психічного розвитку як на енергію лібідо та інстинктивних спонук “воно”, вчений значну увагу приділяв соціуму, який ставить перед особистісним “Я” розвиваючі завдання, розширює спектр його дії.

Не випадково основні стадії розвитку особистості Еріксон на відміну від Фрейда назвав “психосоціальними”, а саме особистісне зростання вбачав у переході від однієї стадії до іншої за рахунок позитивного чи негативного розв'язку конфліктів. Причому це “его-просування” на думку Еріксона відбувається інтенсивно не лише в дитячі та юнацькі роки, але й до кінця людського життя, на будь-якому його віковому щаблі. Метою соціалізації, за Еріксоном, є “розвиток рольової ідентичності”, “інтеграція Я”, досягнення рівня “самодостатності” особистості. При цьому на соціум покладається роль розвитку у індивіда “навичок его-контролю”, самостійності, ініціативи, компетентності. Соціальне середовище на тому чи іншому етапі вікового розвитку “розширює радіус значимих інших”, збагачує почуття “базової довіри” та зміст творчих завдань.

Якими бачить вчений вікові стадії інтеграції “Я”, які завдання вирішує соціум, забезпечуючи розв'язок конфліктів та просування особистості на шляху соціалізації? Як співвідносяться психосоціальні стадії розвитку Еріксона з психосексуальними, виділеними Фрейдом?

Порівнюючи стадії розвитку вказані Еріксоном, слід зазначити, що перші п'ять з них співпадають з віковою періодизацією Фрейда і певною мірою відображають конфліктність проявів особистісного “Я” дитини. Так, наприклад, оральну стадію Еріксон називає “стадію довіри або недовіри” немовляти до батьків. Саме постійне любляче оточення розвиває у малюка

почуття базової довіри до дорослих. Як і у Фрейда, розвиток навичок туалетного контролю поставлені Еріксоном важливим завданням соціуму на “стадії автономії, або сорому-сумнівів”. Якщо дитині на анальній стадії розвитку підкреслюють її невдалі кроки на шляху до самостійності, якщо спектр схваленої автономії дитячої поведінки надто вузький, то Я дитини залишається слабким і невпевненим в собі.

Ініціатива або ж почуття провини - це, згідно Еріксонові, наслідок реакції соціуму на перші кроки вияву власної ініціативи дитиною на фалічному етапі вікового розвитку. Якщо спроби малюка сприймаються дорослими схвально, дитина не переживатиме почуття невпевненості і провини за власні вчинки.

Латентний, а згідно періодизації Еріксона, “індустріальний період” розвитку, важливий з точки зору набуття досвіду кооперації з однолітками у змаганнях, спільній праці. Якщо дитина не виявлятиме себе компетентною у взаємодії з однолітками, її особистісне Я буде налаштоване на підпорядкування іншим. І, нарешті, генітальна стадія розвитку, згідно Еріксонові, має послужити збагаченню рольової поведінки дитини. Звуження соціального простору рольової поведінки призводить до “порушення статевої ідентичності”. Якщо Фрейд завершує формування особистісного Я генітальною фазою, то Еріксон продовжує цей віковий ряд ще на три стадії.

У ранньому дорослому віці Я має збагатитись досвідом близької дружби, вияву сексуальності тощо, які розвивають “почуття інтимності”, або навпаки відчуття “ізолюваності”. Критикуючи положення фрейдизму щодо завершення розвитку особистості генітальною сферою, Еріксон підкреслює, що молодший дорослий, який постає з пошуку ідентичності, її ствердження, прагне і бажає об'єднати свою ідентичність з іншими. Він готовий до близької, тобто здатен мати свої зобов'язання щодо власних конкретних уподобань, до партнерства та розвитку етичної сили, щоб залишитися вірним цим угодам, навіть якщо останні призводять до значних жертв та компромісів. Тіло та его повинні з цього часу стати господарями способу життя статевих органів, внутрішніх конфліктів для того, щоб бути здатним зіткнутись зі страхом втрати Я у ситуаціях провокуючих самозабуття.

Еріксон буквально по пунктах перераховує показники сексуальної зрілості як здатності до одночасності оргазму з улюбленим партнером протилежної статі, з яким проявляються почуття взаємної довіри, уміння регулювати цикли діяльності, прокреації, рекреації з метою забезпечення життя потомству та нормального людського розвитку.

Середній дорослий вік, який Еріксон назвав “відтворення або застою” спрямовує особистісне Я на допомогу підростаючим дітям. Потреба віддавати свою частку Я дітям може, на погляд вченого, не обов'язково реалізуватись на власному потомстві. Завершальний етап розвитку

Я людини припадає на пізній дорослий вік, оскільки саме тоді дорослі час від часу “осмислюють власний життєвий шлях”. Реалізоване Я у житті матиме своїм результатом “інтеграцію Я”, “почуття самовдоволеності, цілісності” буття; нереалізоване приносить старості відчай марності життєвого шляху, “дезінтеграцію Я”. Саме брак інтеграції Я або його втрата переживається індивідом як страх смерті. Відчай людини проявляє її переживання, що надто мало часу залишилось, щоб почати нове життя, щоб змінити себе для досягнення гармонії Я.

Еріксон зазначає, що кожна людина обов'язково підійде до стадії зрілості віку і розвитку всіх сторін Я, будь-то справжній джентельмен, селянин чи розумний індіанець. Проте кожна етнічна спільнота розвиває свій індивідуальний стиль інтеграції Я, який продиктований її історією, певним баченням внутрішньоособистісних конфліктів, встановленими табу на вияв дитячої сексуальності, особливим соціальним простором для підтримання вияву Я.

Карен Горні [309] як представник его-аналітичного напрямку, зробила значний внесок у розуміння ролі психосексуального розвитку дитини у виникненні сексуальних дисфункцій та патопсихологічних станів дорослої людини. Згідно Горні метою та результатом психосексуального розвитку індивіда є вироблення несвідомих інтрапсихічних конфліктів за рахунок захисних психологічних реакцій. Певні типи батьківсько-дитячих стосунків формують на несвідомому рівні тривожність, страхи, побоювання дитини. Лібідоносне напруження, яке спонукає дитячий психічний розвиток, отримує різне спрямування у залежності від вихованого в особистості ставлення до функцій власного тіла, стосунків між батьками, їх почуттів до дитини. Не випадково Горні підкреслювала, що фактично у всіх пацієнток з функціональними порушеннями у статевій сфері можна знайти фундаментальні психосексуальні конфлікти.

Для нашого дослідження особливу цінність мають положення Горні про психогенні фактори, які обумовлюють виникнення жіночої гомосексуальності, фригідності та інших функціональних розладів сексуального характеру. Вона підкреслює, що тривожність з різних приводів, невроз причеплевих станів, депресія, труднощі в контактах з людьми, важкий характер і т.п. у всіх випадках були пов'язані з порушеннями психосексуального розвитку пацієнток”. При всій різноманітності картини неврозів не було жодного, який би протікав безфункціональних розладів у статевій сфері..., і які зникали після розкриття певних несвідомих конфліктів” [309; 131].

У поясненні причини жіночого гомосексуалізму як віддання переваги жінками чоловічій статевій ролі, Горні використовує гіпотезу Фрейда про первинну фаллічну сексуальність дівчаток та нерозв'язаний комплекс Електри. Вона наводить чимало прикладів з біографій своїх пацієнток, де вивчення ставлення колишніх дівчаток до будови власних

статевих органів, їх розуміння функцій тіла, досвід мастурбації, тощо виявились першопричинами тривожних реакцій, які закріплювались у різних формах страхів, які витісняли фрустровану лібідозну енергію у підсвідоме.

Для розуміння соціально-психологічних механізмів розвитку Я-концепції людини важливе значення мають роботи представника гуманістичного психоаналізу Еріха Фромма. Для Фромма як представника неофройдизму джерело розвитку особистості - не у задоволенні або фрустрації окремих інстинктивних поривань та потягів, а “у відношенні індивіда до всесвіту”. Тому підхід до вивчення людської особистості повинен полягати у розумінні відношення людини до суспільства, “до інших людей, до природи і до самого себе”.

Якщо для Фройда природа “оральних” чи “анальних” рис особистості полягає у підсвідомих бажаннях дитинства, то Фромм вважає, що особа формується “основними умовами життя”, що людська природа обумовлена головним чином історично і не може бути зрозумілою у рамках “протиставлення біологічних і культурних факторів”. А те, що відбувається з інстинктивними потягами людини - це аж ніяк не вся проблема людської особистості, а лише частина загальної проблеми її взаємодії із світом.

Згідно Фромму в “Мистецтві любити” такі потреби і поривання як любов, ніжність, ненависть, захист, знання тощо розвиваються у людини як реакція на її досвід спілкування з іншими людьми, а не як результат задоволення інстинктивних потреб. При цьому хоча й не існує біологічно обумовленої природи особистості, “людська природа має власну динаміку, яка є активним фактором еволюції соціального прогресу”.

На наш погляд, Фромм досить глибоко розкрив психологічну сутність процесів соціалізації особистості, показав специфіку механізму дії на людину різних соціальних інституцій, в тому числі ролі, які їй належать зіграти у суспільстві. Так, вчений підкреслює, що виховання як таке “визначається вимогами, що випливають із соціально-економічної структури даного суспільства”. Знання і розуміння методів виховання - важлива складова загального аналізу кожного суспільства, де сім'я є одним із його провідних “психологічних агентів”. Батьки, на думку Фромма, соціалізують дитину, оскільки, по-перше, застосовують “шаблони виховання, прийняті в суспільстві” і, по-друге, тому що “власною особою являють соціальний характер свого суспільства або класу”.

Для розуміння особливостей соціалізації особистості в посткомуністичний етап розвитку українського суспільства, важливе значення має розробка Фроммом тези про “людський характер і соціальний прогрес”.

До соціального характеру входить лише та сукупність рис, “яка є у більшості членів даної соціальної групи і яка виникла в результаті

спільних для них переживань і спільного способу життя”. Поняття соціального характеру, згідно Фромму, є ключовим для розуміння суспільних процесів, адже він “виникає в процесі динамічної адаптації людських потреб до певного способу життя у певному суспільстві”. Пристосовуючись до соціальних умов, людина розвиває у собі ті риси характеру, які спонукають її бажати діяти саме так, як їй доводиться діяти”. Ідеологія і культура “коріняться в соціальному характері”, а саме соціальний характер “формується устроєм життя даного суспільства”. Зміни соціальних умов “призводять до змін соціального характеру, тобто до появи нових потреб і тривоги”.

Яке місце у соціальному та індивідуальному характері Фромм відводить любові? Від макрорівня, на якому розглядаються соціально-політичні сили і маси людей в різних культурах, до мікросоціуму, як духовного світу малої групи чи окремого індивіда, любові як глобальній потребі й умові свободи вчений надає роль рушійної сили буття. Адже любов - це “відповідь на проблему людського існування”, спосіб переборення ізоляції від світу, почуття самотності. Любов це “єднання при умові збереження власної цілісності, індивідуальності”. Відчути любов може не кожен, адже для цього необхідним є розвиток здатності любити ближнього, вміння віддавати, а не брати. Любов - це “активна зацікавленість в житті й розвитку того, до кого ми відчуваємо це почуття”.

Для розуміння метаморфоз, що відбуваються із шлюбно-сімейними стосунками у кризові етапи розвитку соціуму, важливим є висновок Фромма про те, що хоч любов людини і вплетена безпосередньо в його стосунки зі своєю сім'єю, проте “у кінцевому рахунку визначається структурою суспільства, в якому він живе”. Адже проблеми любові заключаються не у шлюбі, а у екзистенціальній сутності обох” і “у кінцевому рахунку суспільства в цілому”.

Порівнюючи концептуальні підходи до проблеми психосексуального та статеворольового розвитку особистості представників різних напрямків психоаналітичної школи, не важко помітити значні розбіжності у їх поглядах. Проте, як класичний, ортодоксальний фрейдизм, так і неофрейдизм та еґо-аналіз мають в арсеналі теоретичних положень ті, які беруться до уваги у сучасних дослідженнях психології статі та сексуальності. Серед них вплив стосунків із батьками у ранньому дитинстві на подальший психосексуальний розвиток, роль та значимість сексуальної сфери у становленні особистості та її міжстатевих стосунках, розуміння шляхів виникнення різних форм психологічного захисту як результату внутрішньоособистісних конфліктів, оцінка невротичних станів як результату розладу не організму, а особистості тощо.

Чимало постулатів фрейдизму не терплять критики, а саме теза про неповноцінність жіночої сексуальності у порівнянні з чоловічою, універсальність дії Едипового комплексу, а також можливість

застосування психоаналізу до аналізу соціального життя особистості та суспільства тощо.

Протилежні фройдизму погляди на розвиток статевої поведінки як на диференційоване підкріплення середовищем її статевоадекватних форм висувують представники **біхевіоризму**. Опираючись на дослідження умовно-рефлекторної поведінки проведені І.П. Павловим, основоположник біхевіоризму Джон Уотсон уявляв психічне життя індивіда як генералізацію сформованих стимул-реактивних зв'язків.

Як відомо, Джон Уотсон і Розалі Рейнер на прикладі руйнації позитивної реакції дитини на сприйняття Санта Клауса (вона з часом виникала через поєднання його образу з неприємним звуковим подразником, внаслідок чого реакція похвалювання малюка змінилась на протилежну - плач у разі появи колишнього улюбленця) пояснювали соціально-психологічні механізми розвитку різних форм соціальної поведінки. Механізмом узагальнення і переносу закріпленої реакції справді, можна пояснити чимало явищ у перебігу психосексуального та статевої розвитку особистості. Так, наприклад, негативне ставлення юнки до функцій тіла може бути обумовлене хворобливими відчуттями під час менструального циклу, а її сексуальне збудження при доторкуванні до шкільного приладдя, яким користувався улюблений молодий вчитель ставленням до нього як до чоловіка.

Генералізація стимул-реактивних зв'язків широко використовується також як спосіб терапії педофільних нахилів для отримання аверсивної реакції. Так, наприклад, у разі виникнення у чоловіків сексуального збудження при пред'явленні фотографій дітей як покарання застосовуються слабкі розряди електрострумом аж доти, доки реакція не стане нейтральною.

Згідно схемі ортодоксального біхевіоризму дитина набуває статево типізованих форм поведінки завдяки тому, що сам соціум, передовсім батьки, найближче оточення підкріплюють адекватні біологічній статі реакції дитини, наслідування нею традиційно маскуліних чи фемінних занять, манер спілкування тощо.

Але чи можна тільки утворенням асоціативних зв'язків та їх генералізацією пояснити механізми набування статевої ролі, самовизначенню особистості у сфері культури міжстатевих взаємин? Звичайно ні, адже сам процес соціального набування включає у себе набагато складніший механізм поведінки. Це показали експерименти Альберта Бандури [21], якого вважають основоположником соціобіхевіоризму. Вчений поділяє ідею класичного біхевіоризму про те, що діти заохочуються до такої соціальної поведінки, яку у соціумі вважають соціально адекватною, внаслідок чого статево типізуються потреби, інтереси, види занять. Проте навчання відбувається не тільки за рахунок позитивного підкріплення потрібних реакцій, але й головним

чином шляхом спостереження дітей за поведінкою дорослих (батьків, кіногероїв, героїв казок тощо).

А.Бандура розширив уявлення про розвиток соціальної поведінки, ввівши поняття “моделі наuczіння”. Модель це будь-хто, за ким спостерігають, кому наслідують. У статеворольовій поведінці – це мати, батько, найближче соціальне-оточення дорослих. Експеримент Бандури полягав у демонстрації дошкільнятам поведінки “моделі”, тобто дорослої людини, яка на очах у різних дітей по різному обходилась з надувною лялькою Бабу. В одному випадку “модель” була її дерев'яним молотком, сідала на неї, підкидала ногами, супроводжуючи агресивні реакції невідомими дітям лайливими висловами, в іншому виявляла до ляльки повагу. При цьому негідна поведінка моделі в одному випадку заохочувалась - модель винагороджували на очах у дітей цукеркою та соком, в інших - каралась. Виявилось, що діти які навіть мимовільно спостерігали за поведінкою моделей імітували ту поведінку, яку бачили і навіть відтворювали незрозумілі їм вербальні вислови. Спостерігаючи негативну оцінку дорослим поведінки моделі, діти рідко її наслідували.

Пояснення імітації поведінки дітьми не вкладалось в прокрустове ложе класичного біхевіоризму. Бандура підкреслював, що набута соціальна поведінка обумовлена навчанням шляхом формування особистісних диспозицій, імітації бачених форм поведінки. Тобто інтерналізація певних “патернів соціальної поведінки”, в тому числі і статевої, можлива завдяки дії когнітивного компоненту. Таким чином, якщо механізм статеворольової ідентифікації психоаналітики вбачають у розв'язку неусвідомлених конфліктів сексуальних бажань, то прихильники біхевіористичного напрямку - у соціальному наuczінні за рахунок підкріплення потрібних реакцій, а також наслідування взірцям.

Зазначимо, що схема стимул - реактивних зв'язків доповнена наuczінням шляхом демонстрації, розповсюджена як на людську статеворольову поведінку, так і на сексуальну поведінку тварин. Гарри Харлоу, спостерігаючи за статевою поведінкою самців і самок шимпанзе, вирощуваних до настання зрілості в ізоляції від інших мавп, зафіксував значне послаблення як статевого, так і батьківського інстинкту. Так, наприклад, самці і самочки виявилися нездатними до спарювання, виконання ритуальної поведінки загравання у міжстатевих зносинах. Проте найбільш вражаючі зміни були зафіксовані вченим у порушенні материнського інстинкту самочок. Народжені після штучного запліднення малюки не тільки не змогли пробудити материнських почуттів, а й виявилися під загрозою. Мами-самки відкидали дітей від своїх грудей, мов набридливих мух, щипали, кусали малюків. Причому чим вищий рівень розвитку тварин, а отже будови центральної нервової системи, тим більше статева функція опосередкована умовнорефлекторними зв'язками, що, як відомо, формуються під впливом середовища, наuczування.

Біхевіористичний підхід широко застосовується у лікуванні фригідності, сексуальних дисфункцій та терапії подружніх стосунків [329]; [338]; [407]. Класики методів сексуальної терапії Вільям Мастерс та Вірджинія Джонсон зазначають, що дисгармонійні міжстатеві взаємини обумовлюються закріпленими стимул-негативними реакціями (образи, звинувачення, ігнорування партнера). Підкріплення позитивних реакцій, навчання моделям взаємопозитивної статевої поведінки, нарощення і розширення діапазону бажаних, взаємна мінливість позитивних стимулів тощо призводять до корекції дисгармоній.

Когнітивний підхід до розуміння психологічної природи розвитку статевої поведінки своє найбільше втілення знайшов у дослідженнях Сандри Бем, Лоренса Колберга, а також експериментальних роботах Олександри Каплан та Є.Маккобі і К.Джеклін. Згідно теоретичним посилкам гештальт психології усвідомлення індивідом власної статевої належності, розвиток статево-типизованої поведінки відбувається шляхом засвоєння статевої стереотипів, статево-співвіднесених карт-схем. Карта-схема – є структурованою цілісністю, своєрідною матрицею норм, традицій, приписів, поєднання яких і формує в решті-решт статевої стереотип жіночої або чоловічої поведінки.

Таким чином, якщо біхевіоризм завжди орієнтований на вивчення способів закріплення різних, відмінних моделей статевої поведінки, то **диспозиційна психологія** - на дослідження способів їх відображення у свідомості впродовж онтогенезу, оскільки саме зміст думок про належне і неприйнятне у поведінці чоловіка чи жінки обумовлює остаточний вибір лінії маскуліності-фемінності.

Лоренс Колберг [373] за аналогією зі стадіальною концепцією інтелектуального розвитку дитини Жана Піаже запропонував концепцією “морального розвитку”, в якій значне місце приділялось формуванню уявлень про стать та власну статево-ідентичність. Як зазначає Колберг, засвоєння статево-співвіднесених нормативів поведінки відбувається у контексті “сприйняття себе” частиною більш широкого соціального поля шляхом співвіднесення з діючими у соціумі правилами моралі. До етапу усвідомлення незмінності власної належності, диференціація психології статі відбувається під впливом несвідомого наслідування стереотипам і, лише досягнувши віку остаточного статевого самовизначення, дитина здатна до самонаслідування певних стереотипизованих форм поведінки. Згідно Колбергу, статево-рольові відмінності обумовлюються не зовнішніми впливами соціуму, а внутрішньо-особистісними спонуками, визріванням інтра-особистісних диспозицій. Тобто психологія статевої відмінностей - це результат скоріше не соціалізації, а “самосоціалізації”.

Положення про “самосоціалізацію моделей соціальної поведінки” як наслідку усвідомлення себе хлопчиком або дівчинкою, має велике значення для розуміння глибинних психологічних механізмів розвитку

концепції Я. Проте вищезначений механізм входить у протиріччя з логікою статеворольової диференціації поведінки дітей до шестирічного віку, адже до цього часу як хлопчики, так і дівчатка ще не мають уявлення про незмінність власної статі у майбутньому, а тому б мали бути подібними у інтересах та виборі занять.

Підтвердженням механізму дії статевої схеми, запропонованої С.Бем, можуть слугувати результати дослідження Мартін та Гелверсон [367] у якому п'яти-шестирічним дітям пропонували переглянути, а тижнем пізніше пригадати картинки, на яких змальовувались дівчатка і хлопчики у ситуаціях стаетовотипізованої та стаетовоневідповідної діяльності. Виявилось, що у пам'яті дітей збереглись в основному стаетововідповідні картинки, як-то: дівчатка печуть печиво, хлопчики грають з потягом, ніж стаетово-несумісні, наприклад, дівчатка боксують на рингу тощо. Більш того, стаетово-нетипові заняття пам'ять дітей, а згідно С.Бем схема, "скоректувала" у бік стаетових стереотипів, і боксуючими, наприклад, пригадувались не дівчатка а хлопчики.

Дослідження Е.Маккобі та С.Джеклін [376] є ще одними свідченням дії статевої схеми у соціалізації дитини. Стаетово змішаним групам підлітків пропонувалось відтворити події, вчинки, характеристики кіногероїв з переглянутої кінострічки. Вчені дійшли висновку, що увага дітей до дійових осіб має стаетово-диференційований характер. Виявилось, наприклад, що запом'ятовуються передовсім стаетовототожні кіногерої. Причому, якщо дівчатка пригадували переживання, риси характеру, взаємостосунки кіногероїнь, то хлопці - вчинки, чи інструментальні, або агресивні дії кіногероїв. З цього був зроблений висновок, що жіноча стаетова культура більшою мірою приваблює дівчат, а чоловіча - хлопців, що саме стаетова схема статі, як невід'ємний структурний елемент свідомості, опосередковує соціалізацію статі і призводить до диференціації психології жінок та чоловіків.

Не дивлячись на те, що дослідження розвитку психології стаетових відмінностей під впливом когнітивних схем, стереотипних установок та нормативів досить широко представлені у зарубіжних дослідженнях, а також, що диспозиційний підхід, як наприклад когнітивна реструктуризація певних непродуктивних установок особистості активно використовується у психотерапії, абсолютизація положень гештальтпсихології значно звужує розуміння проблеми стаетової типізації та індивідуалізації поведінки. Водночас, для розуміння психологічних механізмів впливу етнокультури на формування стаетової свідомості, ролі відродження шлюбно-сімейної звичаєвості у збагаченні сучасної родинної культури і т.п. теорія стаетовотипізованих схем має величезне значення.

У рамках досліджуваної проблеми розвитку концепції Я в процесі стаетової соціалізації особистості наукові доробки вчених - представників окремого напрямку психологічних знань - **гуманістичного** або

феноменологічного мають особливе значення. Концептуальні засади Карла Роджерса, Абрахама Маслоу, Віктора Франкла, Роберта Бернса, у поглядах на особистість та шляхи її самоактуалізації у соціумі, набуття нею смислу життя дозволяють підійти до проблеми змісту індивідуальних перетворень і новоутворень у процесі соціалізації статі, тенденцій розвитку Я у сфері освоєння шлюбно-сімейної та сексуальної культури. Гуманістичний підхід до проблеми соціалізації статі дозволяє спрямовувати пошук на дослідження того, яким чином внутрішній світ людини відображує смисли соціуму, як реальність позначається на концепції Я, її цілісності.

Оскільки поняття концепція Я запозичене у нашому дослідженні з робіт представників феноменологічної психологічної школи, особливо К. Роджера та А. Маслоу, проаналізуємо ті їх підходи, які були використані і поглиблені нами у вивченні шляхів статевої соціалізації особистості.

Концепція Я розглядається як “цілісне, інтегральне ставлення особистості до самої себе”, яке складається з певних взаємопов'язаних структурних елементів. Саме вони формують і розвивають “сприйняття себе самостійною, відмінною від інших істотою”, дають відчуття “тривалості власного буття у часі”, “усвідомлення свого минулого як добровільної діяльності”, здійснюваної “під контролем свідомості, особистісних цінностей, уподобань” тощо [36]; [246].

Більшість представників гуманістичного напрямку поділяють точку зору про будову Я - концепції як “співвідношення актуального, реального Я та ідеального”. При цьому актуальне Я утворюється із “соціального Я” та “приватного Я”, які в свою чергу поділяються на більш дрібні складові, як наприклад, сімейне Я, тілесне Я, Я у сфері освіти, культури і т.п. Як і реальна, так і ідеальна концепція Я має також дві складові, а саме своє, або “власне ідеальне Я” та “ідеальне Я, очікуване від інших” (483). Вони також поділяються на більш часткові, як наприклад, в ідеалі Я “як подруга”, “як дружина”, “як мати” та моє ідеальне Я “очима подруги”, “очима чоловіка”, “очима батьків” тощо.

Дана структура концепції Я цікава тим, що, по-перше, дозволяє простежити основні причини внутрішньоособистісного конфлікту, як дисгармонії Я істинного і несумісного з ним очікуваного, реалізованого в неконгруентній поведінці чи діяльності. По-друге, аналіз її компонентів дозволяє тримати у полі уваги явища свідомості та самосвідомості піддослідного, а саме його оцінкові ставлення, судження, фантазії, мрії, що особливо важливо при дослідженні психології сексуальності людини.

Згідно Роджерсу, особистість виступає не лише як модель досягнутого рівня розвитку, а й потенційного. Адже вроджена мотивація актуалізації народжує і спрямовує її потреби у позитивній та здоровій діяльності. Найбільш важливою складовою цієї тенденції є “прагнення до самоактуалізації” як “підтримка і посилення свого Я”.

Принцип самоактуалізації, висунутий Роджерсом, був у свій час першою альтернативою психоаналізу, оскільки оптимістичний погляд на людську здатність розвиватись і зростати особистісно в освоєнні різних сфер буття (міжособистісні стосунки, сім'я, освіта, культура і т.д.) знаходився у протиріччі з основною парадигмою З.Фрейда.

Досить продуктивними для розуміння психологічних механізмів статевої соціалізації є погляди К.Роджерса на розвиток Я. Зазначимо, що терміни “Я” і “концепція Я” вчений застосовує як синоніми і визначає їх як “постійне ціле”, “організований постійний концептуальний гештальт”, утворений “у результаті сприйняття Я, або мене”, як “усвідомлення стосунків власного Я з іншими у ставленні до різних аспектів життя, а також цінностей”. Немовля, зазначає Роджерс, не відчуває різниці між тим, що є “Я” і що “не Я”. Як наслідок подальшої диференціації формується структура Я, розвитком якої рухає базова потреба отримувати повагу, симпатію, любов і водночас віддавати їх оточуючим людям.

Саме у такій взаємодії, де панує принцип “взаємного позитивного ставлення” (“безумовної любові”) постає цілісна концепція Я. Якщо набутий досвід особистості не відповідає її концепції Я, то виникає тривожність як емоційна реакція загрози щодо себе. При цьому психологічні механізми захисту можуть деякий час підтримувати цілісність Я. Поступово індивід починає включати в свою концепцію Я непритаманні йому цінності, пристосовувати своє Я до вимог оточуючих, витісняючи внутрішньоособистісний конфлікт у підсвідомість. Цей процес нерідко набуває навіть психотичних ознак розладів особистості, настільки глибокими виявляються дисгармонійні стани розвитку концепції Я.

Реінтегративний процес при дезінтеграції Я стає можливим за умови перетворення негативного досвіду в частину самоцінного для себе, що, як правило, під силу кожному дорослому індивіду і навіть дитині. Проте, якщо дистанція між нормативами та вимогами соціуму і концепцією Я є надто великою, потрібна, на думку Роджерса, “психотерапія, центрована на клієнті”, яка завдяки емпатичному розумінню останнього здатна відновити самоповагу, самоприйняття як необхідну умову повноти функціонування людини.

Звідси важливий для нашого дослідження висновок про необхідність відносного балансу нормативів оточуючого середовища, наприклад, щодо статевої поведінки і вихованих в особистості мікросоціумом - сім'єю, школою, дворовою компанією тощо. Неузгодженість власної лінії статевої поведінки з загальноприйнятими стандартами може, за умов їх значної дистанційованості, обумовлювати виникнення невротичних станів і навіть фрустрацію складових Я-концепції.

На відміну від Роджерса, який досліджував концептуальні засади змісту концепції Я, конгруентності її компонентів, А.Маслоу сконцентрував свої зусилля на розумінні факторів, детермінуючих

розвиток Я. На думку вченого конгруентність є не єдиним параметром реалізації особистості. Її функціонування на повну силу можна досягти лише за умови “повної самоактуалізації”, тобто “відкритості Я для будь-якого досвіду”, його гармонійності з цілісністю Я, що в свою чергою гарантує психічне здоров'я, “непотрібність вироблення психологічних механізмів захисту.”

Які потреби рухають розвитком? Маслоу уявляв їх у вигляді піраміди угруповань мотивів, розташованих в ієрархічній послідовності - від нижчих до вищих. Підкреслюючи, що навіть нижчі у цій піраміді, так звані “фізіологічні”, виступають рушійною силою саме людського, а не тваринного органічного розвитку, вчений застосовує термін “інстинктоїдні” потреби. Вони складають п'ять базових рівнів. Крім вищеозначених фізіологічних, на більш вищому щаблі стоять “потреби у безпеці” - “у стабільності, порядку, свободі від страху”. Далі - “соціальні” - потреби “у належності до сім'ї, групи”, “у дружбі, прихильності” тощо. У вищу, четверту групу “потреб оцінки” входять “потреби самооцінки досягнень, майстерності, сили”, а також “потреби в оцінці іншими”, тобто у вияві з їх боку “уваги, визнання, поцінування, репутації”. Найвище місце в цій ієрархії посідають “потреби в самоактуалізації”, які виявляються у вмінні бути творчими в активності, незалежним, спонтанним” тощо.

Хоч і не завжди вдається, на думку Маслоу, реалізувати сповна всі потреби на кожному окремо взятому щаблі, все ж у розвитку власного Я людина просувається від нижчого рівня до вищого. Проте чим вищим стає рівень потреб, тим слабшою виявляється їх роль у мотивації людської поведінки. Ось чому рівня потреб самоактуалізації досягає далеко не кожний. Самоактуалізація як “бажання стати все більш і більш тим, ким кожен здатен стати”, є метою, якої ніколи не можна досягнути. На думку вченого лише 1% дорослого населення вдається близько підійти до самоактуалізованого рівня розвитку. Маслоу пояснював це тим, що “на шляху до актуалізації” не кожен може перебороти тиск звичних стереотипів соціуму, що люди часто просто бояться “відкривати, пізнавати себе”, адже “правдиве знання про себе” може змінити власну концепцію Я, що є психологічно важким процесом. Ще одна причина криється у зауваженні Маслоу про те, що досягнення потреб більш вищого рівня потребує бодай частково задоволення потреб більш нижчого рівня.

Ця теза вченого є цілком слушною з огляду на психологічний анамнез пацієнтів, що були об'єктом нашого дослідження. Ми досить часто спостерігали, що пацієнти з більш благополучних, психологічно комфортних сімей, де задовольнялись потреби у “прихильності”, “любві”, більш успішно вибирали ті програми психотерапії, які виливались в особистісне зростання. Пацієнти з більш “холодних” сімей часто виявлялись не здатними до самоактуалізації в “новій” статевій ролі тощо.

Проте, керуючись запропонованою Маслоу ієрархією мотивації, де потреби у самоактуалізації знаходяться на найвищому щаблі і досягаються на основі реалізації нижчих, не можна знайти відповідь на питання: “Як можна пояснити високий рівень самореалізації людей, які вирости в соціумі, де задоволення потреб у безпеці не було досягнуто хоча б частково?” Не достатньо теоретично обґрунтованим, на нашу думку є також положення Маслоу про те, що “мотивація особистісного росту”, “самоактуалізації” притаманна переважно тим індивідам, у яких переважають так звані Б-мотиви - “мотиви буття”, “безкорисливої любові”, на протигагу від тих, у яких домінують Д-мотиви - “дефіциту любові” та “віддачі іншим людям”.

Важливим для нашого дослідження є погляд представників гуманістичної психології на Я-концепцію як на основний результат процесу соціалізації індивіда і водночас як на самостійну детермінанту поведінки людини, через призму якої вона сприймає вплив соціуму, оцінюючи його.

Підсумовуючи погляд на концепцію Я як на “сукупність всіх поглядів індивіда про себе”, важливим для дослідження проблем місця і ролі психічного, особистісного у взаємодії з соціумом є теза Роберта Бернеса про те, що “Я-концепція, по суті, визначає не просто те, що собою являє індивід, але й те, що він про себе думає, як дивиться на своє діяльне начало і можливості розвитку у майбутньому” [36; 31]. При цьому для вивчення процесу статевої соціалізації “...основна проблема заключається в тому, яким чином стандарти, цінності та переконання, які характерні для даного суспільства, впливають на очікування і норми, що пов'язані з ролями підлітка, батьків, сина, доньки і т.п.” [36; 174].

Згідно В.Франклу необхідною умовою самореалізації особистості у суспільстві є “набуття смислу життя”, тобто свободи волевиявлення Я, смислотворчої волі, які багато в чому є тотожними поняттям, виділеним А. Маслоу - “творчості в активності” та “активній творчості”.

Автономія, компетенція, зрілість, уміння протистояти стресу є, на думку прихильників гуманістичного напрямку, ознакою психічного здоров'я, самоактуалізованої Я - концепції.

Аналізуючи підходи зарубіжних психологічних шкіл до проблеми самореалізації індивідуального Я, не можна обійти сучасні доробки представників так званої **транзактної психології**, які інколи називають “навколо-фрейдистськими”. На думку Е.Берна [34]; [35] процес реалізації Я досить часто порушується за рахунок его-дистонії і відповідно може бути поліпшеним за рахунок корекції дезадаптивної поведінки, в тому числі, шляхом аутопластики моделей взаємодії з соціумом. Останнє є можливим завдяки психотерапевтичній креативності взаємин з оточуючими людьми, усвідомлення неконструктивних моделей поведінки.

Теоретичні та експериментальні дослідження здійснені вітчизняними вченими у рамках **матеріалістичної психології**, збагатили розуміння психічних явищ як рефлексорних за своєю природою.

Так, І.М.Сеченов поширив принципи рефлексології на розуміння суб'єктивних явищ, як-то динаміки статевого почуття та міжстатевих стосунків. Він вважав, наприклад, що динаміка почуття “повної любові” проходить три “натуральні фази розвитку”. На початковому, “платонічному етапі” статевий потяг не досить чітко виявлений, на відміну від другого - “фази любові-володіння”, коли рефлекс починають діяти на повну силу. Проте навіть у “щасливих випадках”, коли “сума можливих змін з тієї та іншої сторони давним давно вичерпалась”, пристрасті підтримуються лише завдяки “мінливості любимого образу”. Адже від “частоти повторення рефлексу” почуття стають “любов'ю за звичкою”. З позицій реактології І.М.Сеченов відстоює думку, що динамізм особистості, новизна її життєвих ситуацій є передумовою оновлення свідомості, а значить і людських почуттів.

Прагнучи описати і досліджувати психологічні категорії поза межами інтроспективного досвіду, П.П.Блонський, як і І.М.Сеченов, Ухтомський А.А., Бехтерев В.М. та інші також розповсюджував принципи реактології на динаміку психічних новоутворень, мотивацію людської поведінки, виникнення неврозів. Так, наприклад, пояснюючи негативний вплив ранньої стимуляції сексуальності на психіку дитини, Блонський писав: “У пробудженні статевого інстинкту у маленької дівчинки надзвичайно важливу роль відіграє навколишнє середовище, особливо збудливий зовнішній стимул - як правило, грубо примітивний, і в той же час сильно еротичний” [40; 212].

Аналіз змісту психічного через природні основи її регуляції, а саме дію умовнорефлексорних сигналів, завдяки яким набуваються нові і модифікуються старі форми реактивної поведінки, дозволило представникам реактологічної школи підійти до розуміння гносеологічної характеристики психічних явищ, природньої обумовленості психічного, формування свідомості як відображувальної діяльності. Найбільш повного експериментального втілення ідеї рефлексорної діяльності мозку як суб'єкту свідомості набули у роботах І.П.Павлова про вищу нервову діяльність.

Приймаючи вчення про вищу нервову діяльність як матеріальну, об'єктивну основу психічного відображення реальної дійсності, С.Л.Рубінштейн підкреслював, що саме “діяльність людини обумовлює формування його свідомості, його психічних зв'язків, процесів і якостей”, і що саме завдяки останнім здійснюється регуляція психічної діяльності. “Формуючись у діяльності, психіка, свідомість в діяльності, у поведінці і проявляється. Діяльність і свідомість - не два у різні сторони звернених аспекти. Вони утворюють єдине ціле - не тотожність, а єдність... Сам факт

усвідомлення своєї діяльності змінює умови її протікання, а тим самим також протікання і характер самої діяльності; вона перестає бути простою сукупністю реакцій у відповідь на зовнішні подразники середовища... . . . безпосередня усвідомлюваність або неусвідомлюваність тієї чи іншої дії залежить від ставлень, які складаються по ходу самої діяльності... Свідомість і діяльність людини утворюють справжню єдність” [262; 15]. Таким чином внутрішнє, психічне неможливо без співвіднесення з зовнішнім, об'єктивним, а “поведінка сама уже являє собою єдність зовнішнього і внутрішнього”.

Сформульований С.Л.Рубінштейном принцип єдності психіки і діяльності, свідомості і діяльності має велике значення для розуміння генезису розвитку концепції Я особистості, освоєння нею статевих ролей. Оскільки у становленні особистості чоловіка чи жінки суспільний і особистісний досвід невід'ємні один від одного, то ж завдяки діяльності, в тому числі і обумовленій виконанням статевої ролі, індивід соціалізується і творить своє Я. Рубінштейн писав: “ “Я”-це не свідомість (не психічний суб'єкт), а суб'єкт (людина), володіючий свідомістю, наділений свідомістю, точніше, людина як свідома істота, яка усвідомлює світ, інших людей, самого себе. Самосвідомість це не усвідомлення свідомості, а усвідомлення самого себе як істоти, усвідомлюючої світ і змінюючої його,- як суб'єкта (діюча особа) в процесі його діяльності, практичної і теоретичної, діяльності усвідомлення в тому числі”.

Отже “діяльність усвідомлення” детермінується об'єктом не прямо, як у біхевіористів, а через внутрішні умови, особистісні новоутворення. Ось чому “вивчення психологічної діяльності природньо і закономірно переходить у вивчення якостей особистості - її установок, здібностей, рис характеру, які проявляються і формуються у діяльності. ... вся різноманітність психічних проявів - функцій, процесів, психічних якостей діяльності - входить в особистість і залишається в її єдності” [262; 676].

Дороговказом для аналізу сексуальної поведінки, її узгодженості зі статевою роллю тощо є теза Рубінштейна про те, що діяльність стає поведінкою тоді, коли мотивація людських дій з предметного плану переходить у план особистісно-соціальних стосунків, що поведінка має розглядатись особливою формою діяльності. Згідно Рубінштейну, одиницею діяльності виступає дія, а одиницею аналізу поведінки - вчинок, при цьому головне у поведінці є ставлення індивіда до її нормативів.

Не менш актуальними для розуміння складових Я-концепції є теза Рубінштейна про генезис самосвідомості: “Не свідомість народжується з самосвідомості, з “Я”, а самосвідомість виникає у ході розвитку свідомості особистості, по мірі того як вона реально стає самостійним суб'єктом. До того як стати суб'єктом практичної і теоретичної діяльності “Я” саме формується в ній... .Реальна історія розвитку самосвідомості нерозривно пов'язана з реальним розвитком особистості і основними подіями її

життєвого шляху” [262; 677].

Праці С.Л.Рубінштейна послужили поштовхом для розгортання конкретно-експериментальних та теоретичних досліджень співвідношення біологічного і соціального, спадкового і набутого, взаємовпливу соціального (мікро і макросоціуму) і особистості. Гносеологічні та онтологічні проблеми розвитку психіки та свідомості, індивідуальних та соціальних якостей людини, соціальної та особистісної регуляції поведінки представлені у роботах К.О.Абульханової-Славської, Л.І.Буєвої, В.Г. Асєєва, О.В.Шорохової, М.И.Бобньової, Г.С.Костюка, П.Р.Чамати, О.М. Ткаченка, М.Й.Боришевського та інших.

З огляду на проблему психосексуального розвитку в дитячі роки важливими видаються положення, що розкривають розвиток людини як біологічної і соціальної системи. Так, Г.С.Костюк [155], [156] зазначає, що “становлення особистості - обумовлений і разом з тим саморозвиваючий процес. Це внутрішньо необхідний її рух від нижчих до вищих рівнів розвитку, в якому зовнішні причини завжди діють через внутрішні умови... Форми прояви саморуху змінюються в ході самого розвитку . ...свідомість дитини стає внутрішньою умовою появи нових форм цілеспрямованої діяльності і зміни її структури... З віком поступово збільшується роль власної активності в її розвитку”.

Не можна не погодитись з думкою Б.Г.Ананьєва, що ступінь і характер діяльності залежить не тільки від “соціальних ставлень”, а й від “фізичних, фізіологічних, хімічних властивостей організму”, які не можна розглядати ні у відриві від процесів дозрівання, ні від соціальних якостей особистості, ні від індивідуальності людини. Диференціація Я і не Я стає можливою завдяки тому, що індивід ви більше виступає як “саморегулююча, замкнута система, як індивідуальність”, відмінна від інших. Досліджуючи розвиток Я-концепції в статевій соціалізації особистості, важливим видається, поряд з вивченням особливостей свідомості і самосвідомості, психічного анамнезу, ще й врахування індивідуальності людини. Адже, як зазначав Б.Г.Ананьєв, індивідуальність - це і предмет виховання, і його умова, а тим більше його продукт. Як в клінічному, так і в ... педагогічному досвіді одиничне в смислі індивідуальності є унікальне явище остільки, оскільки воно володіє власним внутрішнім світом, самосвідомістю і саморегуляцією поведінки, які складаються і діють як організатор поведінки - “Я”.

Розробка К.О.Абульхановою-Славською [1], [2] проблеми індивіда як суб'єкта діяльності дозволяє розширити уявлення про концепцію Я характеристикою його самовизначення як суб'єкта психічної діяльності. Тобто у визначенні теоретичних та експериментальних підходів до проблеми розвитку Я-концепції в процесі статевої соціалізації важливо брати до уваги те, “...в якій мірі і яким способом індивід стає суспільною істотою не тільки у формі свого знання, розуміння, ставлення, але й в

самому способі реалізації цього розуміння, ставлення, в його вчинках, справах і т.д.” [1; 271]. У дослідженні діалектики “суб'єктивування об'єктивного і об'єктування суб'єктивного” - уміння індивіда як статевої істоти оцінювати прийняті у соціумі нормативи поведінки по відношенню до себе, здатність співвідносити життєві ситуації з собою, уміння регулювати діяльність у відповідності з обставинами тощо. Акцентований Абульхановою-Славською принцип регуляції психічного діяльністю орієнтує на вивчення Я-концепції через призму системи соціалізації та власної активності індивіда.

Якщо для Рубінштейна універсальним поняттям, що характеризує генезис психічних явищ є зв'язок свідомості і діяльності, їх різні аспекти, то для Л.С.Виготського інтериоризація соціальних форм поведінки в систему індивідуальних. По суті “процес соціогенезу” за Виготським є своєрідним процесом соціалізації індивіда, “перетворенням екстрапсихічних функцій”, які розвиваються на основі нищих, у “інтрапсихічні” форми, “вищі психічні функції”. Цей процес відбувається протягом всього онтогенезу, беручи витoki у освоєнні мовлення і завершуючись освоєнням символічної діяльності. Результатом такого соціогенезу є “значення”, тобто “пізнавальні компоненти” свідомості та “сенси” - “емоційно-мотиваційні” компоненти. Культурно-історична теорія розвитку Л.С.Виготського має величезне значення для розуміння соціально-психологічних механізмів соціалізації індивіда. Адже сам процес соціалізації реалізує інтериоризацію знаків культури, “оволодіння значеннями та сенсилами”. Знак, слово в свою чергу “викликають до життя внутрішні форми діяльності”. Це - початок “заглядання всередину самого себе”, початок “формування образу себе”.

В культурно-історичній концепції Виготського можна віднайти також відповідь на питання чи потрібна педагогічно спрямована статева просвіта для статевої ролі розвитку дитини. Поняття “зв'язку розвитку і навчання”, “зони найближчого розвитку” як “особливим чином організованого спілкування” дорослого з дитиною дозволяє зрозуміти значення спеціальним чином організованого статевого виховання, орієнтованого на “актуальний розвиток” дитини, щоб “вести за собою” її становлення як чоловіка чи жінки.

Аналіз психосексуального розвитку індивіда не можливо також проводити, обминувши одну з найбільш розроблених у вітчизняній психології теорій діяльності. Її автор, О.М.Леонтьєв, підкреслює, що “разом зі зміною будови діяльності людини змінюється і внутрішня будова його свідомості. ...повноту типу будови діяльності відповідає і повний тип психічного відображення” [172; 295]. Людська поведінка-особлива форма діяльності. Чим вищий рівень її розвитку, тим складніша структура діяльності, форма її відображення. Вивчаючи особливості освоєння індивідом статевої ролі, ми оперували категоріями, якими вчений

визначав структуру діяльності, а саме діяльність як сукупність дій, обумовлених мотивом, мотив як опредмечувана потреба; дія як процес досягнення мети; мета як усвідомлений образ бажаного результату, смисл як образ результату дії; значення як індивідуальна форма оволодіння узагальненим людським досвідом, зафіксована у знаннях, уміннях нормах поведінки тощо. Важливими у інтерпретації нами дослідних даних щодо розвитку статевої свідомості як необхідної складової Я-концепції виявились розроблені Леонтьєвим поняття про роль “провідної діяльності” у детермінації психологічних “новоутворень” в процесі онтогенезу, про підлітковий вік як “друге народження особистості” завдяки здатності усвідомлювати власні мотиви і потяги.

Розробка проблеми психології самосвідомості представлена цілим рядом фундаментальних теоретичних та експериментальних досліджень, які стосуються вивчення онтогенезу особистісно-мотиваційної сфери – Максименко С.Д. [187], М'ясіщев В.М. [211], формування самосвідомості та Я - образу - Кон І.С. [149], Столін В.В. [281], механізмів саморегуляції поведінки – Асеев Т.Т. [17], Асмолов А.Г. [18], Боришевський М.Й. [47], природи самопізнання та особистісного самовдосконалення - Петровський А.В. [231], Фельдштейн Д.И. [299]. Розкриті закономірності пізнання себе та ставлення до себе виступають вихідними положеннями у визначенні нами поняття концепції Я, її психологічних складових.

Оскільки наше дослідження було спрямоване на вивчення концепції Я у такій специфічній сфері як шлюбно-сімейна культура, нами проаналізовані також числені праці з проблеми людської сексуальності. У ряді з зазначених досліджень, що носили психологічний характер, складові образу Я розглядались на індивідуальному (організмичному), або морально-етичному, соціологічному рівні, що не дозволило авторам вичленити Я-концепцію як цілісне утворення, як об'єкт і суб'єкт статевої соціалізації.

На наш погляд, застосування методичних засад генетичної психології дає змогу досліджувати ті чи інші особливості засвоєння сексуальної та гендерної культури як певний пласт психічної діяльності, зумовлений соціумом, як смисл соціалізації та як наукове явище (С.Д. Максименко).

Висновки

Розв'язання проблеми статевої соціалізації є важливим для змісту освіти, процесу виховання особистості, оскільки закладають фундамент гендерної рівності, неупередженого ставлення до особи незалежно від статі.

Соціалізація статі людини відбувається в процесі постійної суб'єктивізації соціально-культурного контексту диференціації статевих ролей та об'єктивізації інтеріоризованих гендерних нормативів та приписів в індивідуальному досвіді. Статева належність – найсуттєвіша

характеристика індивідуалізації особистого Я.

Розвиток Я-концепції в процесі гендерної соціалізації є формування узагальненого уявлення про себе як про статеву істоту. Концепція Я-жінка (чоловік), Я-дівчинка (хлопчик) – це система гендерних настановлень відносно себе, яка розвивається разом з загальним психосоціальним розвитком особистості.

Поведінку, яка реалізує соціальні вимоги та приписи щодо чоловіків та жінок, називають гендерною. Дослідження статевої поведінки називають гендерними, вкладаючи в поняття “гендер” соціокультурний зміст. Поняття гендер охоплює проблеми вмінь, навичок, поведінки, статусу, соціальних та сімейних ролей чоловіків та жінок в конкретному суспільстві, в певних етнокультурних умовах життєдіяльності.

Маскулінність-фемінність є дихотомічними ознаками, які стаетовотипізують чоловічу та жіночу поведінку, поділяють чоловічі та жіночі ролі на комплементарні, взаємодоповнюючі. Такий поділ сімейних та соціальних ролей у відповідності зі статевою належністю називають традиційним.

Андрогінність – це усунення статевої типізації поєднання жіночості та мужності в особистісних властивостях та виконанні соціальних ролей незалежно від статевої належності. Андрогінність як двоєдиність притаманна егалітарним, партнерським стосункам чоловіка і жінки в сім’ї та суспільстві, які базуються на взаємозамінності статевої ролей, їх рівноцінності функціонування у всіх сферах людського буття. Андрогінність як особистісна властивість позитивно корелює з упевненістю в собі, повноцінною реалізацією людини у всіх сферах життєдіяльності.

Гендерний розвиток особистості як оволодіння нормативами та приписами статевоідповідної поведінки набуває різного змістовного наповнення в залежності від домінуючих в соціумі гендерних настановлень – маскулінних чи фемінних. Аналіз процесу інтеріоризації статевоідповідних ролей через призму Я-концепції дає змогу розкрити взаємозв’язок індивідуального і соціально типового.

В рамках крос-культурних досліджень дихотомія маскулінності-фемінності може набувати ознак гіпергендерних орієнтацій. Маніфестація маскулінності-фемінності простежується в широкому соціальному контексті, в соціостатевих настановленнях конкретної етнокультури. Дослідження явищ гендерної соціалізації доцільно розглядати в контексті структурних компонентів статевої ідентифікації, змісту соціостатевих диспозицій, характеристик набуття статевоідповідного образу Я.

Процес набуття гендерної ідентичності в дитячі та юнацькі роки розглядається як з позиції домінуючого біологічного фактору, так і соціального – мікро та макросередовища. Серед механізмів, які забезпечують прийняття статевої ролі на рівні емоцій, наслідування є

ідентифікація, яка з позицій фрейдизму набувається на фаллічній стадії психосексуального розвитку дитини. Механізм статевої типізації виділяється прихильниками теорії наочіння як провідний у розвитку статевої ідентичності, а послідовниками когнітивного підходу та теорії гендерних схем – самокатегоризації та самовизначення.

З позицій системно - структурного підходу основним психологічним фактором розвитку гендерної ідентичності є розвиток ціннісно смислової сфери особистості, оскільки Я-концепція є формою статевої самосвідомості. Комплексний і системний аналіз процесу соціалізації статі передбачає діалектичне поєднання зовнішнього і внутрішнього, біологічного і аксіологічного на рівні цілісного суб'єкта діяльності.

Концепція гендерного Я формується в процесі взаємодії дитини з оточуючим середовищем. По мірі психічного розвитку Я-концепція стає більш індивідуалізованою та диференційованою, зберігаючи статево-типизовані соціальні характеристики. Соціалізація статі – це система етапів в онтогенезі особистості з набуття гендерної ідентичності, її збагачення. Зміст знань про себе як про статево істоту об'єктивується в процесі саморегуляції гендерної поведінки.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛІЗАЦІЯ СТАТІ ТА СЕКСУАЛЬНОСТІ

Статева належність - універсальна ознака, яка з перших днів життя людини означає характер взаємодії з нею оточуючого середовища і яка стає стрижневою у розвитку свідомості та самосвідомості. Роль статевої детермінанти у соціалізації особистості виявляється у дихотомічності стилю та змісту спілкування дорослих з дитиною, заохочення до статево диференційованих видів ігрової діяльності та моделей поведінки тощо.

Особливості статевої диференціації та типізації поведінки, варіативність взірців маскулінності-фемінності значною мірою визначається соціально-історичними, етнокультурними характеристиками суспільства, які обумовлюють безпосередній зміст статевої соціалізації.

В свою чергу процес статевої соціалізації як інтериоризації та відтворення в індивідуальній поведінці статовспіввіднесених нормативів та приписів відбувається в активній взаємодії особистості і суспільства. При цьому статоворольова поведінка індивіда, його психосексуальний розвиток, становлення статевої свідомості є не тільки об'єктом соціалізуючих впливів, але й результатом самовизначення у соціумі, у континуумі маскулінності-фемінності, самовиявлення Я-чоловік, Я-жінка.

2.1. Характеристика методик дослідження проблеми

У проведеному дослідженні використовувався комплекс психологічних методів, вибір та поєднання яких залежали від змісту проблеми, яка вивчалася та етапу роботи з досліджуваними.

Так, особливості впливу етнокультурного чинника на зміст та нормативи шлюбно-сімейних стосунків українців, диференціацію чоловічої та жіночої поведінки, розвиток інтимних взаємин вивчались за допомогою контент-аналізу національного фольклору, традицій, звичаєвості. Сучасні тенденції у розвитку шлюбу та сім'ї, у поглядах на диференціацію статевої ролей у родинному та суспільному житті, які обумовлюють теперішній характер статевого виховання памолоді, визначились на основі аналізу статистичних даних щодо розподілу праці чоловіків і жінок та їх позицій у соціально-економічній структурі суспільства.

Статевікові особливості психосексуального розвитку дітей та юнацтва з'ясувались за допомогою експертних оцінок вчителів, вихователів дитячих навчальних закладів, а також в процесі безпосередньої роботи дисертанта з дітьми та їх батьками на посаді психолога Київського науково-методичного центру сімейного

консультування, сексології та андрології МОЗ України. Спосіб, у який діти різного віку отримують знання про сексуально - репродуктивну сферу людини, як ставляться до неї та розуміють її функціонування у власному організмі - ці та інші проблеми вивчались за допомогою стандартизованого інтерв'ювання учнів, яке проводилось у дитячих навчальних закладах різного типу. Тенденції у сексуальній поведінці підлітків та юнацтва, а саме початок статевого життя, сексуальне партнерство, застосування контрацептивних засобів, поширеність венерологічних захворювань, штучного переривання вагітності, випадки сексуального зловживання та насилля встановлювались на основі соціально-психологічного аналізу даних соціологічних опитувань дітей та молоді, яке проводилось вищезазначеним центром сімейного консультування, сексології та андрології.

Вивчення проблеми нетрадиційних сексуальних стосунків та статевих ролей здійснювалось також на базі вищевказаного центру, в рамках якого функціонує Республіканська комісія МОЗ України з питань зміни статі. Пацієнти центру, які звертаються з проблемами порушення статевої ідентичності, мають проходити комплексну медико-психологічну діагностику протягом року і більше, що дозволило автору дисертаційної роботи проводити лонгитудинальні психологічні обстеження та спостереження.

У дослідженні використовувався комплекс психологічних методик, результати яких слугували діагностиці психічного стану пацієнта, його особистісних характеристик, самоствалення, різновидів соціально-психологічної адаптації-дезадаптації. Однією з методик, яка найбільш широко застосовувалась у дослідженні, був Міннесотський багатофакторний особистісний опитувальник (MMPI) в адаптації Л.М. Собчик, а також Ф.Б.Березіна, М.П.Мірошникова та Р.Б.Рожанець. Аналіз психічних профілів, кореляції базисних шкал дозволило виявляти психологічні проблеми та особистісні якості пацієнтів, зокрема такі, як акцентуації особистості - застрявання, емотивність, циклотимність, дистимність тощо, а також поведінкові та психічні розлади, як-то ухильний, шизоїдний, істероїдний, паранойяльний, нарцисичний, депресивний, тривожний та інший, які відповідають міжнародній класифікації психічних та поведінкових розладів DSM-III-R. З огляду на це особлива увага приділялась аналізу поєднання показників за клінічними шкалами, оскільки характер емоційного напруження слугував індикатором невротичної реакції, процесів соціальної дезадаптації особистості. Так, поєднання астенічного та гіперстенічного типів емоційного реагування, або превалювання одного з них виявляли психічну збалансованість внутрішньоособистісної структури "Я" пацієнта у взаємодії з соціумом.

При цьому особлива увага приділялась показникам 5-ої школи - "маскулінності-фемінності", дані якої свідчили про ступінь типізації статевої поведінки та рівень сексуальної адаптованості у соціумі.

Інтерпретація провідних типів психологічного профілю (MMPI) порівнювалась та доповнювалась даними інших психодинамічних методик, зокрема тесту Веїнбергера на визначення соціальної адаптації, застосування якого дозволяло отримувати поздовжні зрізи превалюючих психічних станів особистості та конгруентності підструктур "Я". Основні шкали тесту, а саме дістресу, самовладання, психологічного захисту особистості дозволяли виявляти джерело афективних переживань та специфіку емоційного напруження. Так, стан дістресу визначався за проявами тривожності, депресивних настроїв, невдоволеності життям. Самовладання - за рівнем притлумлення агресивних реакцій, контролю імпульсів, зважання на інших та відповідальності. Психологічна напруженість вимірювалась також через прояви психологічного захисту "Я". Помірні або високі показники дістресу, наприклад, відображали невротичний або патохарактерологічний характер функціонування особистості, а самокомпенсація дістресу досягалась як правило виробленням різноманітних форм психологічного захисту. Баланс між фрустрацією потреб "Я" і соціальним оточенням досягався за рахунок підвищення самоконтролю, що проявлялось у показниках шкали самовладання.

Зазначимо, що особливо продуктивними для з'ясування тенденцій взаємодії особистості з соціумом, будь-то індивід з інверсією статевого потягу чи порушенням статевої ідентифікації, виявилися дані повторних обстежень. При цьому фіксувалися як найбільш стабільні особливості психіки та особистісних якостей, так і найбільш динамічні внутрішньоособистісні структури, а також набуті адаптивні моделі, яким навчався пацієнт в процесі психотерапевтичних занять.

Особливості концепції Я як інтегративного смислового ставлення індивіда до себе не лежать на поверхні і відтак мало доступні прямому спостереженню. Тому ми виявили інтерес до застосування тих методик, які виявляли систему найважливіших смислових установок щодо власного "Я" і водночас були добре формалізовані і математично обґрунтовані.

Психологічні параметри концепції Я та їх динаміка встановлювались за допомогою комплексу таких методик як тесту самооцінювання та самоставлення Дембо-Рубінштейн, тесту самовизначення у континуумі маскулінності-фемінності Сандри Бем та тесту локусу - контролю особистісної життєдіяльності Крамбо, а також проєктивних "Дім-дереволюдина" та "Незакінчені речення". При цьому рівень самоцінності концепції Я визначався дистанційованістю самоопису та самооцінювання Я реального у найбільш важливих сферах функціонування від Я бажаного. Прийняття власного Я, чи внутрішня конфліктність як узгодженість потреб

, інтересів з інтеріоризованими смислами, цінностями вимірювалась на основі диференційованості - збалансованості оцінок різних граней реального і бажаного Я.

Водночас незгода з собою, фрустрованість соціогенних потреб, дисгармонія підструктур Я досить рельєфно проявлялись у результатах обстеження за проективними методиками та діагностувалась у депресивно-тривожній симптоматиці (за методиками особистісної та ситуативної тривожності Спілбергера-Ханіна).

Існування стійких афективних компонентів, які супроводжують внутрішню конфліктність, фіксувалось значним психологічним напруженням, почуттями невдоволеності собою, рівнем самореалізації Я. Рівень самодостатності, самовпевненості як прояв сили-слабкості Я-концепції встановлювався за ступенем орієнтації оцінок інтегральних граней Я на очікувану від значущих інших, а також фактором інтернальності-екстернальності реалізації Я у різних сферах людського буття.

Параметр стійкість та динаміка ставлення до себе визначався стабільністю самооцінних суджень у часі (у минулому, сьогодні та майбутньому), а статевої ідентифікації - ступенем ототожнення Я з батьківськими ролями, моделями мікро- та макро- соціального оточення.

Вищеозначені психологічні параметри виміру концепції Я доповнювались встановленням кореляцій з рядом факторів за опитувальником Кеттелла, особливо такими, як фактор "С" (слабкість Я - сила Я), "Е" - конформність-домінантність, "G" - низьке-високе "супер-его", "L" - відкритість-підозрілість, "Q2" - залежність від групи - самодостатність, "Q3" - низький-високий самоконтроль, "Q4" - низьке-високе "его" напруження.

Серед методик, зорієнтованих на самовизначення індивіда у сфері статевої поведінки, тест Сандри Бем посідає особливе місце, оскільки його результати дозволяють говорити про ступінь орієнтації на стевотипізовані маскулінні, фемінні, андрогінні чи стевотипізовані нейтральні якості. При цьому андрогінний тип стевотипізованої поведінки визначався за показниками вище середнього як за шкалою фемінних якостей, так і за шкалою маскулінності. Маскулінний тип стевотипізованої поведінки базувався на високій самооцінці стевотипізованих чоловічих рис і низькій жіночих. Фемінний - на високій самооцінці стевотипізованих жіночих і відповідно низькій чоловічих. Недиференційована стевотипізована поведінка визначалась за низькими показниками як маскулінних, так і фемінних якостей та високими стевотипізованими.

Оскільки дослідження особливостей концепції Я особистостей з гомосексуальними орієнтаціями, а також з порушенням стевотипізованості транссексуального типу передбачало аналіз міжособистісної взаємодії досліджуваних в інтимних стосунках з точки зору реалізації та

повноти самовиявлення особистості, застосовувались також методики “Визначення узгодженості сімейних цінностей та рольових установок в парі”, а також опитувальники для діагностики соціокультурного, психологічного та психофізіологічного рівнів сумісності пари. Крім того, пацієнти оцінювали ступінь вияву з свого боку, а також з боку партнера “трьох граней” статевого почуття, а саме пристрасті як сили сексуального збудження і потягу, зобов'язань щодо одне одного як узгодженості моральних нормативів поведінки та близькості як спорідненості ціннісних орієнтацій, думок, почуттів, порозуміння в оцінці оточуючої дійсності.

Основні напрямки аналізу дослідного матеріалу, отриманого за допомогою використаного комплексу методик, полягали у співставленні даних, встановленні кореляційних та причинно-наслідкових зв'язків.

Одним з стандартизованих тестів, спрямованих на діагностику розвитку змістовних характеристик образу Я, був короткий варіант опитувальника Веснбургера WQJ-SF). Його показники включають такі параметри образу Я як самооцінка, рівень відчуття благополуччя, орієнтація на інших, відповідальність, саморегуляція поведінки, використання психологічних механізмів захисту.

Використовувались також метод наративу та шкала оцінки гіпергендерної поведінки М.Гамбургера [368]. Складання наративу дало змогу зафіксувати емоційні реакції підлітків та старшокласників щодо обговорюваних питань та виділити з них найбільш злободенні.

2.2. Етносоціальні засади психологічних відмінностей та ролей

Набуття гендерної ідентичності в процесі соціалізації відбувається при одночасній взаємодії багатьох факторів: соціально-економічного способу життя країни, вплетеного в його контекст етно-культурного досвіду народу, соціально-культурних змін в оточуючому світі, політичних орієнтацій тощо. Виходячи з того, що етнокультурна кожного народу, особливо шлюбно-сімейна, є своєрідною матрицею статевої соціалізації особистості, у проведеному дослідженні ми переслідували мету визначити специфіку етнопсихологічних засад розвитку статевої поведінки в Україні в історичному ракурсі.

Нами було висунуто припущення про пермісивний, демократичний характер гендерних та сексуальних стосунків як феноменів шлюбно-сімейного буття, специфіка якого полягала як в індивідуалізації особистості чоловіка та жінки, так і в акцентуації жіночого начала у розвитку концепції Я та кордоцентричності як ознаки ментальності.

Об'єктом нашого дослідження виступав культурно-історичний досвід та сьогодення українців в сфері шлюбно-сімейних взаємин та

суспільного життя щодо позицій та статусу статей. Відомо, що культурно-історичний досвід проявляється в традиціях, звичаях, певних сталих способах життєдіяльності, які визначають зміст, завдання та підходи до виховання дівчинки і хлопчика, чоловіка і жінки. В філософській та етнографічній літературі сповідується думка, що історично статево-рольова модель будь-якого народу є для нього ідеальною за певних умов існування, оскільки вона формувалась з врахуванням статевого розподілу праці, соціальних функцій чоловіків та жінок, їх фізіологічних спроможностей і відповідала принципу природної доцільності [324].

Предметом вивчення були маскулінна, фемінні, андрогінні властивості в характеристиці особистості чоловіка і жінки у виконанні ними сімейних (подружніх, батьківських, синівських, побутових) та соціальних (професійних, громадських) ролей, у минулому та сьогодні, а також нормативи поведінки, що регулювали сексуальну поведінку юнаків та дівчат в дошлюбний період, а також реалізацію сексуальної функції в дорослому віці (паритетність – підлеглість), ступінь волевиявлення статей у розвитку інтимно-референтних стосунків, свободи у виявленні сексуальних інтересів, бажань тощо.

Методами зібрання матеріалу виступали: аналіз етнографічних джерел зі шлюбно-сімейної тематики, конвент-аналіз фольклору, обрядодійства, звичаєвості, у тому числі і сороміцьких пісень, експертні оцінки фахівців – історіографів, етнографів.

Крім того методом аналізу статистичних даних щодо співвідношення жінок і чоловіків в різних сферах українського суспільства визначались соціальні установки щодо гендерної рівності та проявів сексизму у реалізації громадянських прав, доступу статей до позицій соціальної структури суспільства.

2.2.1. Сексуальність та статево-рольова поведінка в етногенезі українців

Для дослідження змісту соціонормативних вимог поведінки статей в українській етнокультурі необхідно було зафіксувати ту ідеологію культури (побутові звичаї, фольклор, соціальна ієрархія, релігійні вірування), яка характеризувала розвиток етносу. Оскільки особливості гендерної культури українців співпадають з загальною тенденцією статево-типізації гендерних ролей, нами застосовувалась модель статево-типізованих М-Ф властивостей С.Бем для диференціації чоловічих, жіночих, андрогінний та статево-нейтральних приписів та нормативів поведінки.

Психологія статевого, передусім чоловічого шовінізму, історично не була притаманною українському етносу як у сфері шлюбно-сімейних стосунків, так і певною мірою у сфері суспільного життя. Сімейно-шлюбна

та соціально-правова сфери діяльності не були винятковим правом лише однієї статі, - чоловіків. Жінки не перебували на другорядних ролях, як в етнічній Росії, ісламських країнах чи в сфері міжстатевих стосунків у середньовічних західних країнах. Хоча сфера провідної діяльності жінки і в Україні визначалася переважно функцією дітонародження та домогосподарювання, проте статус українки був достатньо високим.

Які є тому документальні підтвердження? Передусім літописи Київської Русі. А саме такі літературні пам'ятки як "Повчання Володимира Мономаха", "Слово про закон, благодать та істину" Іларіона, "Руська правда" Ярослава Мудрого, "Слово о полку Ігоревім" Нестора-літописця, численні берестейні грамоти, яких налічується близько тисячі. Вивчення цих документів допомагає глибше осягнути моральні, релігійні, економічно-правові засади міжстатевих взаємин України-Руси X-XIII сторіч, зокрема статус тогочасної жінки.

Історики вважають, що українці як етнічна група склалися протягом 3-4 тисяч років. На початку XX століття вчені віднайшли перші археологічні свідчення про давні поселення на території України, датовані 4500-2000 роками до нашої ери. Давня культура, названа трипільською за назвою села Трипілля, що біля Києва, відкрила певні історичні відомості про особливості побуту та родинного життя пращурів. Трипільська культура була сільськогосподарською. Люди жили великими або малими родинами в окремих двоповерхових будівлях, радіально розміщених навколо річок чи водоймищ. Багато стародавніх знахідок тогочасного побуту збереглися в сучасному житлі та господарюванні українських родин – побілена мазанка, розмальовані печі, глиняний посуд. Вражають знайдені археологами глиняні фігурки жінок, різні за товщиною, іноді з ознаками вагітності і навіть з добре означеною зачіскою (вони характерні і для інших праісторичних культур). Ці фігурки розміщувалися у спеціальних святих місцях – капищах, що свідчить про культ жіночого начала, високий статус жінки у родині, поклоніння їй як символу плодоріддя. Оскільки трипільці були землеробами, то земля для них була матір'ю, годувальницею, Берегинею. Тому й божество, на яке вони молилися, уявлялося їм жінкою, яка народжує, вигодовує. Після прийняття християнства образ Берегині перейняла Богоматір Марія-Оранта. Саме цей образ з'явився у храмі Святої Софії, що в Києві, вже з початку XI ст. У козаків Богоматір була найвищою святиною. І коли російські війська зруйнували Січ, козаки найперше рятували з церковних руїн у Хортиці ікону Богоматері.

Древні вірування трипільців проросли буйним цвітом у поганських віруваннях стародавніх слов'ян, що обожнювали природу і жили за астральним календарем. Це були скіфи-орачі, котрі вже тоді мали назву "руси", "русини". Ентонім "рус" означав водночас і "сонце", і "воду" як життєдайні сили, а також назву території поселення східних слов'ян у

басейнах річок Росі, Росави, Росавиці. Вересова Книга – історичний документ, створений за 200 років до появи “Слова о полку Ігоревім”, описував побут русичів, які займалися скотарством та землеробством, торгували з греками, міняючи худобу на золоті вироби.

Русичі поклонялися не тільки богам оранки, сівби, жнив, а й богу кохання Ладо. Свято Купайло – це час щасливого кохання та ініціації – переходу від юності до зрілості. Русичі були вільними селянами, об’єднаними у громади. У Веселовій Книзі селянські родини називаються “огнищами”, бо кожна сім’я мала своє вогнище – огонь. Одиницею адміністративного поділу був рід. Родом керувало зібрання старійшин та всіх воїнів, що називалося Віче.

Стародавні літописи, численні історичні джерела донесли до нас особливості зародження української сімейно-побутової культури. Її особливістю є передусім високий статус жінки – дружини, матері, сестри у родині та суспільстві в цілому.

Характеризуючи документи X-XIV століття, історики доводять існування права вибору жінкою нареченого, право на відмову від небажаного нареченого, рівноправний з чоловіком статус при укладенні шлюбної угоди, а пізніше, у XVI-XVII столітті, права на свою долю у спадщині, на її використання відповідно до власної волі. Слід зазначити, що ці права мали як українки, що належали до вищих верств населення, так і ті, що були з простих селян, ремісників. Збереглося свідчення про сватання князя Володимира Святославовича до полоцької княгині Рогніди: “... не хочу за сина рабині, цитуються слова Рогніди, - за Ярополка хочу”. Датована пізнішим часом, XI сторіччям, відома Берестейська грамота (№374 за сучасним каталогом), від Микити до Уляниці містить признання: “Піди за мене. Я з тебе хоцю, а ти мене. А на то послугує Ігнато”.

В Уставі князя Ярослава Володимировича є положення про те, що батьки, які прагнуть насильно видати доньку заміж, або ж ті, що забороняють шлюб з обранцем, повинні як покарання, сплатити певну суму гривень на користь казни. Якщо наречений відмовлявся від укладеної раніше шлюбної угоди, то мав сплатити “три гривні за сором” (за тими часами, то була досить висока платня, яка рівнялася вартості коня, бо гривня дорівнювала 62,88 г срібла).

Можна тільки дивуватися глибокій психологічній культурі відомої історичної пам’ятки “Повчання Володимира Мономаха дітям”, написаної мудрим правителем Київської Русі (1053-1125) і адресованої своїм синам:

“І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину... Ніколи не майте гордощів у своєму серці і в розумі...”

Старших шануйте, як батька, а молодших, як браті... при старших годиться мовчати, премудрих слухати, старшим підкорятися, з рівними і молодшими мати згоду і бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати. Жінку свою любіть, та не давайте їй влади над собою” (

виділено авторами).

На теренах Київської Русі достатньо рельєфно проглядається специфіка шлюбно-сімейних стосунків. Нестор-літописець описує їх таким чином: “Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили її ввечері; а позавтра приносили..., що за неї дадуть”. А от сусіди, деревляни, на думку літописця, уже “жили по-звіриному, жили по-скотськи: і убивали один одного, їли все нечисте, і бачення у них не бувало, а умикали дівиць біля води”. Чим далі від рідних племен, тим гірше: “А радимичі, і в’ятичі, і сівери один обичай мали: жили в лісі, як всякий звір... і соромослів’я в них при батьках, і при синах. І барчення у них не бувало, а ігрища між селами. І сходилися на ігрища, на танцювання і на всі бісівські пісні, і тут умикали собі жінок, хто з якою зговориться, мали по дві і по три жони”.

“Правда” Ярослава Мудрого свідчить про правові та моральні норми шлюбів у Київській Русі. Практика шлюбів між чоловіком і жінкою різних соціальних верств була теж не дуже популярною, проте у випадку статевих зносин зі служницею та народженням нею дитини вона отримувала економічну підтримку і незалежність.

У “Правді” зафіксовано право жінки відхилити шлюбні домагання та давати згоду на заручення. Якщо згоду отримували, починалася підготовка до весілля. Сир був неодмінним компонентом святкового столу. Ритуал розірвання сиру на шматочки та його куштування означав укладання шлюбної угоди, домовленості між батьками про день заручин. Починаючи з XIII століття, домовленості фіксувалися своєрідною шлюбною угодою. Згідно з існуючими канонами, порушення цнотливості не було завадою на шляху до укладення шлюбу.

Протягом своєї історії Україна не знала існування патріархальної сім’ї, яка була основним типом сімейного устрою як на Сході, так і на Заході. Статеворольова поведінка українок у сім’ї та суспільстві не була залежною і підпорядкованою чоловікові. Взаємна повага подружжя, взаємне узгодження бажань створити сім’ю становило норму статевої поведінки. Не існувало жодних обмежень прав жінки або її волі. Вона вільно з’являлася у товаристві, сама або з чоловіком брала участь у святах, і мала великий вплив на справи сімейні і державні. Особливо шанобливим було ставлення до вдови, коли та не брала шлюбу вдруге: вона ставала головою родини замість чоловіка, опікувалася, виховувала дітей.

Україна часів середньовіччя чи не першою серед держав Європи домоглася того, що всі її громадяни, в тому числі й жінки, на превеликий подив зарубіжжя, були письменними.

Культурні традиції Київської Русі у сфері шлюбно-сімейних відносин набули подальшого розвитку за часів Козацької республіки. У книзі “Українська жінка в XVI-XVII ст.” автор М. Мірза-Авакянц на основі

аналізу архівних документів, наводить переконливі факти, що підтверджують існування глибоких демократичних традицій у шлюбно-сімейних стосунках в Україні: “... тогочасна українка була повноправним членом громадянства, про охорону якого з боку фізичного, морального та матеріального закон дбав так сома, як і про чоловіка; товариш, а не рабinya в подружнім житті, іноді ніжна і чуйна, іноді грубо матеріалістична, захоплена релігійними, науковими та іншими течіями або цілком віддана піклуванню про свою красу й розваги, врешті, злочинна, але завжди самостійна, з яскравою індивідуальністю, з своєю власною волею, яка може вести однаково і до гарного, і до лихого, але ніколи не буває пригнічена та винищена, як у жінки-росіянки”.

Шлюбний договір на Україні спочатку укладався усно, а починаючи з ХУІІ століття – письмово, особливо у тих випадках, коли молодим як посаг давали землю. Одна з особливостей майнових відносин того часу – це поширена практика надання молодій материзни, тобто частки землі, що передавалася у спадок тільки по жіночій лінії. Земля, здебільшого, була тим чинником, навколо якого будувалася вся система шлюбної угоди та шлюбних звичаїв. У своїх громадянських та майнових правах українська жінка майже нічим не відрізнялася від чоловіка, крім того, що не мала права посідати урядові посади та проходити військову службу. За народним звичаєм жінка мала право на власне майно, одержане в спадщину по чоловікові. За Литовським Статутом, який діяв в Україні, починаючи від розгрому татар та навіть після приєднання її до Польщі, жінка мала право на спадщину, хоча воно було й обмежене $\frac{1}{4}$ частиною батьківського майна на всіх доньок.

Що ж до охорони життя жінок, то закони тих часів дбали про них більше, ніж про чоловіків. За постановою Литовського Статусу, за понівечення або вбивство жінки карали вдвічі жорстокіше, і не тільки за шляхтянку, алей за простолюдинку. Коли в кінці ХVІ століття над українським православ'ям нависла загроза окатоличення, а потім уніатства, українська жінка енергійно стала на захист релігії, відкриваючи шпиталі, школи, братства, благодійні установи. Багато монастирів, шкіл, започаткованих у ХVІ-ХVІІ століттях, пов'язано з іменами жінок-українок. Не мала жінка неволі і в суспільному житті – вона бувала у чоловічому товаристві, брала участь у громадських справах та розвагах чоловіків.

Повнолітньою жінку вважали тоді з 15 років (чоловіка – з 18). З цього віку дівчина, навіть маючи батьків, могла володіти власним майном, ділити його з родичами або одержувати спадщину, якщо була сиротою. Коли дівчина виходила заміж, то за нею давали посаг грішми або у формі інших цінностей, щоб забезпечити її матеріально на випадок розлучення або вдівства. Доки тривав шлюб, майно чоловіка та жінки було спільним, причому без згоди дружини чоловік не міг нікому його передати. Поряд з цим, жінка володіла і своїм майном, яке вона отримувала за дарчими

записами і яким могла розпоряджатися на власний розсуд.

Незалежність жінки проявлялася також у її ініціативності під час сватання. Охороняючи матеріальні права жінки, закон також дбав і про охорону прав особистих, зокрема її волю уподобати чоловіка. Українка могла і бувала у товаристві і мала змогу познайомитися та добре розпізнати чоловіка, з яким потім брала шлюб. “На Україні, власне, наперекір усім народам, не хлопці сватають дівчат, а дівчата пропонують їм свою руку і рідко не досягають своєї мети” – писав француз Де Боплан. А К.Я.Гільдебрант, “співчуваючи” українським чоловікам, відзначав: “Їхні жінки (козацькі) теж такі відважні, підпивають доброго хмелю, заглядають до чарки, а працювати кажуть чоловікові”. При цьому він свідчив, що дружини гетьмана і генерального писаря були присутні на переговорах з іноземними послами.

Попри вимог закону, аби дівчата виходили заміж лише з благословення батьків або опікунів, у народі вважалося гріхом силувати дітей до шлюбу. Завдяки вільному обранню чоловіка чи жінки за взаємною згодою, українська жінка у подружжі не втрачала своєї індивідуальності і користувалася пошаною та довір’ям у сім’ї. Про великий вплив жінки на справи родинні свідчить безліч їхніх дарчих записів, актів, де матеріальна і духовна близькість з чоловіком тісно переплітаються. Адже основною смисловою мотивацією в правових документах було: “Дарую, бо люблю”.

Беручи шлюб і маючи почесне місце у своїй родині, жінка хоча і приймала прізвище чоловіка, проте не втрачала свого титулу і не відкидала свого прізвища (по чоловікові і по батькові). Ознакою самостійності заможної жінки була її печатка, на якій карбували її герб та ім’я.

Демократичність традицій, ідеї вольності, незалежності, що завжди жили в українському соціумі, і особливо поширилися з часів Запорозької Січі, не могли не вплинути на демократичні тенденції у міжстатевих стосунках чоловіків та жінок. Прикладом суспільного авторитету жінки може служити давній козацький звичай, за яким тільки жінка могла врятувати козака від смертної кари, якщо погоджувалася вийти за нього заміж.

Саме сільська культура протягом сторіч поневолення України царською Росією була тим духовним осередком, у якому зберігалися демократичні традиції міжстатевих стосунків. Важко віднайти в українському фольклорі, чи то пісня, приказка чи прислів’я, бодай натяк на меншовартість жінки стосовно чоловіка. Народна творчість змальовує образи як лихого чоловіка, так і лихої жінки в однаковій мірі. Український етнограф Галина Довженко, укладачка збірки “Пісні родинного життя”, не змогла обминути цю паритетність статей і представила її в книзі статевотожними такими рубриками: “Лихий чоловік”, “Лиха жінка”, “Чоловік-п’яниця”, “Жінка-п’яниця”, “Нелюбий чоловік”, “Нелюба дружина”.

Народна пісенність висвітлює драматичні ситуації в житті не тільки жінки, але й чоловіка, приреченого жити з нелюбою дружиною або ображеного нею. Народна творчість драму особистості демонструє з обидвох сторін – як з чоловічої, так і з жіночої.

“Ой десь моя невдатная
Ще й невірная дружина...”

“Нелюба дружина
Світом зав’язала...”

“За добрим мужем, за господарством
- Жінка молодіє...
За кепським мужем, за недбайлугом
- Жінка помирає...”

Посилаючись на В.Даля, мовознавець Чичеров виділяє як особливість російських приказок “домостроївське” ставлення до жінки (“Тряси бабу, как грушу, будет варить щи лучше”, “Бей бабу крепчей, будет любить ловчей”, “У бабы волос долог, да ум короток” тощо), чого в українських прислів’ях немає. На противагу твердженню Вольфа Мідера, згідно з яким приказки, як правило, складаються від імені чоловіка, а не жінки, українські приказки у цьому сенсі є яскравим винятком: “Як ти живеш?” – “Як та вдовиця: сама на печі, а ноги на полиці”. Як сказала б удовиця “Кого лихо не мине, той візьме й мене” тощо.

Українська етнокультурна розкриває глибинні архетипічні уявлення про фертильність, чуттєвість, зближення, сутність парування та продовження роду. Об’єктивація архетипів у народних шлюбно-сімейних символах, обрядах, звичаєвості, фольклорі дозволяє говорити про егалітарність міжстатевих взаємин, кордоцентричність шлюбно-подружніх стосунків, свободу від поневолення чи силування, культ жінки і жіночого начала, його паритетність з чоловічим. У свідомості українців стать є половинним буттям, а смисл сімейного життя українців вбачають не лише у пошуку іншої половини, але й гармонійному співіснуванні з нею.

У статевій свідомості українців відсутні ригідні стереотипи щодо маскулінності-фемінності, дихотомічність яких притаманна більшості етносів. Сердечність, м’якість, ніжність чоловіка (згадаймо хоча б “Я ж тебе, милая, аж до хатоньки, сам на руках донесу” або “Як не хочеш дівчинонько мою бути, то дай мені таке зілля, щоб тебе забути”) поєднуються з ативністю, незалежністю, самостійністю та рішучістю жінки, маскулінна якість якої не применшують її фемінності. Слід пам’ятати, що витоками маскулінності українського жіноцтва є як освідченість, дієвість, рішучість княгині Ольги, так і ідеї незалежності та

вольностей, що особливо поширилися з часів Запорозької Січі. Як підкреслюють етнографи та історики, українська духовна традиція виробила своєрідний код характеру українки: розум, доброта, мужність та гідність.

У шлюбно-сімейних стосунках, диференційованих за характером статево відповідної діяльності, чоловік і жінка не перестали бути людьми з розвинутою індивідуалізацією статевої ролі. При цьому жінці незалежно почесне місце при всіх сімейних та соціальних ролях, які вона виконувала:

Жінка для поради,
Теща для привіту,
А над неньку рідненьку
Нема на всім світі.

Рівність статей чітко простежується в етимології багатьох українських слів. За визначенням видатного німецького мовознавця і філософа Вільгельма фон Гумбольта, мова народу – це його дух, а дух народу – це його мова. Думку про те, що психіка народу впливає на його мову, підтримували український психолог Павло Чамата, А.Кримський, К.Ушинський, О.Потебня. Згідно з їхніми поглядами, різні мови дають не тільки різні визначення якогось поняття, але й різне його світобачення.

Особливо рельєфно паритетність серед українців та підпорядкованість жіночої статі чоловічій, приміром, у росіян простежується в етимології слів, що позначають шлюбно-сімейні взаємини

Подружжя – від “дружити”,
“поділяти Я”;

Супруги – від “запрягать”,
“сопрягать”;

Весілля – від “веселитися”,
“радіти”;

Свадьба – від “свататись”,
“предлагать породнитись”;

Шлюб – від староукр. “злюб”,
“кохання”;

Брак – від “брать”;

Спільник – від “з-половини”,
“рівноправ’я”;

Союзник – “співв’язень”;

Одружитись, побратися з...;

Жениться на; вийти заміж

за.

Ці та багато інших прикладів дозволяють дійти висновку про те, що на рівні мовлення егалітарні цінності міжстатевих взаємин українців є цілком очевидними.

Якщо оцінювати зміст українських народних переказів, легенд, дум, пісень як систему світобачення і світосприйняття, то дійових осіб певної статі можна вважати відображенням певних архетипів. Відомо, що архетип – це внутрішня схильність сприймати певні образи та реагувати на них

відповідним чином. Архетип – це комплексне переживання, оскільки включає в себе як когнітивний, так і емоційний та поведінковий компоненти психіки, які активізуються в процесі сприйняття певного образу. Архетип виробляє установку на певний образ і водночас керує поведінкою особистості, створюючи відповідні йому переживання та способи ідентифікації. Юнг вважав, що архетипи як колективне несвідоме, унаслідуються від пращурів і є вродженою основою виховання людини. Досліджені ним архетипи Матері, Дитини і Землі виявилися спільними для багатьох етносів.

Специфічну роль у ментальності українців відіграє архетип Матері. Емоційна залежність від матері, незаперечне прийняття її настанов, розпоряджень зберігається впродовж всього людського життя і навіть після її смерті. Причому цей невидимий зв'язок з матір'ю значно більшою мірою виявляється у синів:

Ой іде козак та дороженькою,
 Слізеньками умивається:
 - Десь моя ненька, десь моя старенька
 Та за мною убивається.
 - Чи ж я тобі, сину,
 Подушки не клала,
 Ти мене покинув,
 Щоб я бідувала.
 - Да не кажи, моя мати,
 Що я в тебе одиниця,
 Топи мою головоньку,
 Де холодна водиця.
 Не казала-сю, мати, убогої брати,
 Казала-сь, мати, багатой шукати,
 Щоб з нею воли, корови взяти...
 З встидкою, бридкою свій вік скоротаю.

Звертання за порадою дорослих її дітей з приводу різних життєвих обставин настільки типове в українській народній творчості, що це дало науковцям привід дійти висновку про наявність сильного комплексу матері

Культ жіночого начала в міфології українців проявляється рельєфно. Він мав і має значний вплив на формування глибинної традиції поваги до жінки як носія духовної культури і ладу.

Колективна підсвідомість українців містить чимало інших статево-рольових настанов, пов'язаних з національною історією та культурою. На різних щаблях підсвідомого домінуючого гендерною рисою українців є пошана до жінки та її волі, партнерство статей, індивідуалізація характерів поза статевою належністю, взаємна довіра і рівність. Цей досвід пращурів певним чином присутній і в підсвідомості сучасних українців.

Саме в цих первинних образах, на наш погляд, слід шукати пояснення тому, що чимало пропагованих ідей жіночої емансипації, сприймається нині багатьма українськими чоловіками і жінками як зайва забаганка.

Численні жіночі громадські організації, які виникли чи відновили свою діяльність в незалежній Україні, зокрема “Жіноча громада”, “Союз українок”, “Всеукраїнське жіноче товариство імені Олени Теліги” та інші, займаються проблемами, які мають мало спільного з гаслами про рівність прав жінки і чоловіка, проте більш орієнтованими на самореалізацію жіноцтва не тільки в родині, але й у суспільному житті. Членами багатьох жіночих організацій, як наприклад, “Жіночої громади”, є чимало чоловіків, які разом з жінками спрямовують свою громадську активність на відродження генетично закодованих ідей рівності статей, повноцінності людського існування, звільнення від нашарувань патріархальності, насаджених російською колонізацією та радянською владою.

Чому жіночий рух в Україні не набув ще своєї масовості? Причин тому чимало. Про одну з них говорилося вище. Це архетип пошани жінки в українській ментальності. Саме глибинна етнопсихологія перешкоджає захопленому сприйняттю те перенесенню на український соціум тих програм захисту жінки (від фізичного та психічного насильства та приниження в сім’ї), які користуються особливою популярністю на Заході та Сході.

Саме ці архетипні уявлення протидіють асиміляції масовою свідомістю пропагованих патріархальних ідей.

Кожному суспільству притаманні певні особливості норм сексуальної поведінки чоловіків та жінок, які беруть початки з етнокультурних традицій та звичаїв народу, релігійних вірувань, рівня його соціально-економічного розвитку тощо.

Ставлення того чи іншого народу до сексуальності часто ґрунтуються або на повному придушенні проявів людської чуттєвості, приховуванні, забороні сексуального збудження, або, навпаки, - на вслякому заохоченні до сексуальної активності не тільки дорослих, а й дітей. У першому випадку, сексуальна культура отримала назву репресивної або обмежуючої, у другому – ліберальної, чи пермісивної. Відповідно до типів сексуальної культури відрізняються і стилі статевого виховання дітей та молоді.

Характерними ознаками репресивної сексуальної культури є, по-перше, засудження дошлюбних сексуальних зв’язків, по-друге, обмеження статевої просвіти дітей, і нарешті, полярна диференціація нормативів чоловічої та жіночої сексуальної поведінки, яка знаходиться під пильним контролем громадської думки та сильної статі. Відповідно до характеру етнокультури розвиваються і шлюбні стосунки.

Показовим для оцінки характеру сексуальної етнокультури є ставлення громадської думки до позашлюбних зв’язків чоловіків та жінок,

до гомосексуальних стосунків, а також до статевого виховання дітей.

Слід зазначити, що людство впродовж історії виявляло значно більшу терпимість до позашлюбних або дошлюбних зв'язків сильної статі, ніж слабкої. Цнотливість жінок завжди оцінювалися особливо прискіпливо. Ця відмінність у поглядах започаткувала подвійну мораль. Однакові вчинки оцінювалися по-різному залежно від того, хто їх здійснював – чоловік чи жінка.

У ліберальних сексуальних культурах гомосексуалізм дорослих, навіть підлітків та юнаків, всіляко заохочувався і розцінювався як школа сексуальності молодій людині. У репресивних, навпаки, - суворо контролювався і засуджувався. При цьому громадська думка була терпимішою до жіночих гомосексуальних зв'язків, ніж до чоловічих. І все ж немає в світі таких етнокультур, де б гомосексуалізм посідав чільне місце як провідний спосіб сексуальної активності чоловіків та жінок, молодих чи дорослих. Так само засуджуються сексуальне насильство й інцестні (від лат. Incest – змішаний, брудний, кровозмішний) стосунки. Яскраві ілюстрації сексуальних культур можна знайти в книгах Хв.Вовка, З.Льва-Старовича, В.Яніна та багатьох інших.

Існує чимало міфів про сексуальність чи гіперсексуальність представників тих чи інших етносів. Наприклад, побутує точка зору про особливі потенції та свободу сексуальної поведінки чоловіків та жінок у африканських народів, які, мовляв, протилежні європейцям. Антропологи оцінюють характер сексуальної поведінки дещо інакше. Так, наприклад, близько 88% населення Африки живуть в репресивних етнокультурах, серед євроазіатських країн з репресивною сексуальністю налічується 82%, серед середземноморських – 73%, а от серед етносів Південної Океанії – лише 10% населення.

Незалежно від етнічної належності, переважна більшість чоловіків вважає сексуально привабливими ті частини тіла жінки, які засвідчують її репродуктивну здатність.

Джерелом своєрідних “архетипових уявлень” (К.Юнг) про психічну, культурну сутність народу у ставленні до сексуальності, виступають передусім обрядові, ритуальні дії, пісенний фольклор, звичаєвість. Відомий польський етнопсихолог та культуролог З.Лев-Старович писав, що секс належить до числа основних біологічних потреб, які обумовлюють існування роду. Це також основна психічна потреба, тісно пов'язана з потребами любові, безпеки, почуттям власної цінності. Секс є одним з найважливіших механізмом суспільного життя.

Здавалося б, що така важлива сфера існування людини і суспільства повинна знаходитися в центрі уваги психологічної науки, суміжних дисциплін. Проте огляд існуючих досліджень, присвячених сексуальній поведінці людини, свідчить про протилежне.

Етносексологія українців досить мало представлена в науковій літературі. Проте стародавні літописи засвідчують, що характер міжстатевих контактів, шлюбної поведінки зумовлюються суворо регламентованими нормативами, які слугували гарантими захисту прав як чоловіків, так і жінок, як дорослих, так і дітей.

Відомо, що князі Київської Русі не мали права “першої шлюбної ночі”, яке на ті часи було досить поширене в середньовічній Європі та на Сході. Інцестні сексуальні стосунки суворо заборонялися, не дозволялося навіть виходити заміж за брата покійного чоловіка або одружуватися з сестрою покійної дружини. Існували певні обмеження щодо кількості шлюбів (не більше двох), а також щодо розлучень. Вагомою підставою для розлучення вважалися позашлюбні зв'язки. Засуджувалися різні види сексуальних парафілій, особливо зоофілія.

Специфічною ознакою міжстатевих взаємин українців вважають кордоцентричність. Професор О.кульчицький характеризує світовідчуття українців так: “В українському географічному доквіллі вчуття в “хвилясту м'якість” лісостепу чи в “безкраю далеч степу...” сприяє радше ... споглядальним настановам ..., розбуджує одну із форм “еросу”; схильність до почуття любові, до безконечного, недосяжного й абсолютного...”

Для українського колективного несвідомого ... найбільш характеризуючий є архетип “Магна Матер” – тип “доброї”, “ласкавої”, “плодючої” Землі українського чорнозему.

... українська психічна структура визначається своїм емоційно-почуттєвим характером, зосередженим довкола “серця” своєю “кордоцентричністю”.

... “кордоцентричність” пов'язує українську психічну структуру з рефлексивними настановами”.

Звідси ставлення до еротичних почуттів, як до сакральних, опосередкованість тілесної чуттєвості почуттями сердечної приязні, злагоди. Домінуючим в сексуальній поведінці був її романтичний компонент – потяг до серця завжди опосередковував потяг сексуальний.

Ось як описує психосексуальний розвиток українки відомий письменник та історик другої половини ХІХ ст.. Данило Мордовець:

Змалку купала її мати у любистку:
У любистку купала,
Щоб любові знала...

Купалися у любисточку дівчаточка і багатих батьків, і бідних, а підрастаючи, укупі гралися і у хрещика, і у ворона та часами по вишневих садочках між чорнобривцями та крученими паничами. І росла україночка на волі, як тополя,

Гнучка, гнучка та висока...

А поки ще не прийшов час, з другими дівчатками гралася в “шума” та голосно виспівувала:

Ой нумо, нумо
В зеленого шума!
А в нашого шума
Та зелена шуба.

То зелені святки, то купальське свято – усюди дзвенить дитячий голосок україночки:

Купала на Івана, -
Купався Іван
Та в воду упав...

А от і час прийшов... Щось серденько віщує... Душна українська нічка сну не дає, а там за вікном – улиця... чути парубоцькі вигуки:

Вийди, дівчинонько,
Вийди, рибчинонько!..

Полум'ям паше молоде тіло... Серденько завмирає... Се той, чорнобривий, з карими очима... Як не вийти!..

...І росла україночка, часто цілими годинами не бачачи ні “татка любого”, ні “братиків милих, як голубоньків сизих”, котрі десь-то носились на своїх кониках “по степах та по байраках”, з ляхами та татарами воюючи...

А вже ж виходила заміж україночка не як московка з неволі батюшковим та матушиним присудом за “суженого” нелюба, а виходила україночка по волі, за миленького, і по любові, бо, виростаючи вільною пташкою, бачилась зі своїм козаченьком привселюдно, на вулиці, або і тихенько собі – то у вишневому садочку коло перелазу, то у темному лузі, то в леваді, під вербою, або коло криниченьки, у холодній водиченьки... вона знала того, кому потім рушники подавала...”

Народна пісня, особливо лірична, слугувала своєрідною школою пізнання психології, етики інтимних стосунків українців, бо любов була не тільки щасливою, а й зрадливою, невзаємною. Не випадково: “Хто з любов'ю не знається, той горя не знає”. В піснях закарбовано досвід переживання статевої любові як вищого людського почуття:

Як не хочеш, дівчинонько,
Дружиною бути,
То дай мені таке зілля,
Щоб тебе забути...

і мистецтво інтимного спілкування:

Стелися барвінку, ще нижче, ще нижче,
Присунься, юначе, ще ближче, ще ближче...

І мистецтво кокетування:

А я брови підмалюю, нуда-я, нуда-я,
Чорнявого поцілую, нуда-я, нуда-я.

Та любовне почуття могло наштовхуватися на різні перешкоди:

Постав хаду з лободи,
А в чужую не веди...
Чужа хата така,
Як свекруха лихая...

Або

Через свою неньку,
Через рідні сестри
Не можу кохану
До двору привести.

Кордоцентричність в еротичному потязі сприяла повноті чуттєвості, відкривала дорогу сексуальній активності: “...вернися, козаче, буду шанувати”, “...стелися барвінку ще нижче, присунься, козаче, ще ближче”.

Звичаєва культура, усталені ритуали відображали етику пошанування коханої людини, готували молодь до створення сім’ї на добровільних началах:

Та було б не рубати зеленого дуба,
Та було б не сватати, коли я не люба.*

Головними осередками міжстатевого спілкування та вибору пари у холодну пору року були вечорниці, на які молодь збиралася у хаті удовиці, де праця дівчат (вишивання, плетіння чи малювання) чергувалися з розвагами – жартами, піснями, танцями.

Сороміцькі пісні, записані такими відомими етнографами, як Павло Чубинський, Хведір Вовк, Володимир Гнатюк, Михайло Максимович, Михайло Грінченко, засвідчують, що із закоханістю, романтичною любов’ю переплітається тілесне, плотське, яке сприймається народною психологією як природне, органічно властиве. У змісті сороміцьких пісень, які, як правило, виконувалися лише у певних частинах весілля, а також на вечорницях та досвітках, прослідковується природа невгамовного сексуального бажання, маніфестація чуттєвості в контексті складних людських взаємин. В них поєднуються насолода і страх, підступність і щирість, обов’язок і спонтанність поведінки, ніяковість і досвідченість, весела розкутість і цнотливість:

Захотіла калача з медком, з медком,
Я ж була да під парубком;
Я ж думала: Умру, умру,
А я ж цеє давно люблю!

У ментальності українців, судячи зі змісту еротичного фольклору, сексуальна функція представлена як рівноцінна у сексуальній активності жінки і чоловіка. Тому в українських еротичних піснях ініціатива у зляганні, активність у сексуальних стосунках часто йде від жінки, що нетипово для інших етнічних культур:

Коли б мені або так, або сяк,
 Коли б мені запорозький козак,
 Коли б, коли б коло мене полежав,
 Коли б, коли б за поциньку подержав.

Ой Коби ти добрий хлопець,
 Ти би скочив у городець,
 Ти б косив, я би жала,
 Ти б просив, я би дала.

Не давайте пшонця, бо розсиплеться,
 Не давайте борошенця, бо розвіється.
 Та давайте отого – ой, як бо його, -
 Солодкого отого, що стирчить од його.

За непристойним, на перший погляд, змістом сороміцьких співанок, лібідо представлене не як ось відчужене від тілесного Я, а як притаманне людській природі, земне і безпосереднє. Відвертість, прямота означень реалізації сексуальної функції охоплює багату палітру психічного життя – від ніяковості, трепетного чекання, нерозуміння потреб власної тілесності до повноти чуттєвості, гармонії злиття чоловічого та жіночого начал.

Наш кур кокче, на сідало хоче.
 Наш молоденький Івась та вже спати хоче.
 Мати ж моя старенька, дай за мене дочку,
 Бо вже мені піцирина подерла сорочку.

Козак дівки питається: “Що то в тебе гойдається?”
 “Ти, козаче, не питай, як устроїв, то й гойдай!”

Ой, дівчино, чого сердишся,
 Чом до мене животом не повернешся?
 Повернися животом ще й вороночкою,
 Дам тобі я солов'я, ще й з головочкою.

Віршовані строфи передають народні уявлення про сексуальну поведінку різних статево вікових груп, сімейних суперечок та злагоди. Конфлікти на сексуальному ґрунті змальовані у контексті людських емоцій, з почуттям гумору.

Як я була солодїйка, то кохання знала,
 А тепер я зістарилась, та й позабувала.

Ой сип сировець, та криши петрушку,
 Підем мила у комору, поласуєш, душко.

Ой там на горі, там глибока ямка,
А дід бабу торка ззаду, ще й губами плямка.

У сороміцьких піснях ерогенні зони тіла, статеві органи та сексуальні бажання представлені алегорично. Застосовані порівняння мають відтінок гумору, аби підкреслити прийняття тілесності як такої, що приносить радість, задоволення, втіху.

Любка моя солоденька, любка моя повна,
Гарбузові цицьки маєш, смерекові стегна.

І батько велів, і мати казала,
Сама захотіла червоного буряка до білого тіла.

Проста селянська міць та лукавинка щодо ставлення до сексуальної поведінки, розуміння непереборної сили сексуального бажання покладені в основу жартівливих співанок, коломийок та частівок.

Попід людські обороги, баранячі роги,
Дівки хлопців научили лізти межі ноги.

У моєї миленької груденята теплі,
Через теті груденята буде душа в пеклі.

Ой на горі пшениченька, жовтоє колосся,
Люблять хлопці потягати польку за волосся.

Ментальності українців притаманний гедонізм у поглядах на статеве життя та тілесну чуттєвість. Життєва насолода простежується також у змісті народних загадок, де сексуальність органічно поєднана з явищами природи. Серед них зустрічаються, наприклад, такі:

Любив тебе, кохав тебе,
Ліз на тебе, махав тебе.
(Фруктове дерево).

Між трав ступав, мене клав,
Коси зім'яв. Я піднялася, йому далася.
Свербить, щемить, він аж сичить.
(Кропива)

Кругом волосянка, посередині – качалка.
(Качан кукурудзи).

Коли б не дідова шарябачка,
Заросла б у баби чорнявочка.
(Кочерга та піч)

Приказкам та прислів'ям теж притаманна еротична вільність, вони не позбавлені поетичного образу і є результатом життєвого спостереження, де іноді саркастично змальовується любов і пов'язані з нею статеві стосунки: “Де подолочок – там долочок, де долочок – треба кілочок”, “І коли тепло, жіноча криниця не висохне”, “І попова дівка, коли з хлопом лежить, то не молиться”, “Як у хлопа стоїть, то й робота стоятиме”, “В молодій дівки волосянка, як маслянка”, “Сягни під коліна, буде дитина”, “Хоч старий баран, але ріжок твердий”, “Хлопці те люблять, за що дівки ганьблять”.

При досить демократичних формах спілкування обох статей на вечорницях, вечірках, досвітках (близький тілесний контакт в танцях, іграх, спільний нічліг), сексуальні пестоці не допускалися злягання пари. При цьому шанувалася не тільки цнотливість дівчини (“Проходили хлопці – вона не дала, купували купці – не продала, шовком ніженьки зв'язала, за всіх тому Іванку держала”), але й парубка (“А козак дівчину, та й вірненько любить, а зайнять не посміє”).

В українському фольклорі особливо підкреслювалася дівоча цнота як символ небезпеки порушення термінів досягнення психологічної зрілості. Як правило, любовний мотив поведінки співіснує у фольклорі з відповідальністю і протиставляється хтивості, перемозі тілесності над почуттями.

Українські народні строї, особливо жіночі, завжди вважалися свідченням демократичності норм сексуальної поведінки статей, оскільки підкреслювали красу статури і ерогенні зони: груди, стегна. “Вони мають навколо нижньої частини тіла червону запаску. Нею вони дуже сильно обтягаються, так що сильно виступають форми тіла. Ходять здебільшого у вишитих сорочках. Вони добре танцюють, підлаштовуються, зазвичай, до ходи й кроку чоловіка, а проте в танці поводяться легковажно і з серцем”, – писав К.Я.Гільдербрант, член шведського посольства 1656-1657 років. Інший швед, Вейге, з приємністю відзначав, що спідниця українок “прилягає досить тісно до тіла і віддає його форми”, а також те, що українки “мають велику охоту до любовних пригод”. Згадаймо, що стегна тогочасних європейських дам були надійно приховані кількома шарами широчезних спідниць, а груди – твердими, мов панцир, корсетами. Сорочка ж узагалі вважалася за спідню білизну і не демонструвалася. ... Жінки із середовища козацької старшини (а саме їх мали можливість найкраще роздивитися пани посли) носили сорочки не з грубого полотна, а з дорогого батисту та маркізету – тканин напівпрозорих. Німець Ульріх

фон Вердум, який мандрував Україною в 1670-1672 роках, висловився щодо вбрання українок із солдатською прямою: “Усі форми тіла видно так добре, як би ходили голими”. Він звернув увагу і на завітчані голівки, що “визначалися великою зграбністю”, та на загальну чарівність і вміння кокетувати: “Найбільше ласкавості у словах і жестах знайдеш на Русі, особливо у жінок, до чого спричиняється також русинська мова, вимова якої не така тверда, як польська. Тому кажуть, що у Львові живуть такі гарні, делікатні й спокусливі жінки, як, зрештою, ніде на земній кулі...”

Людська сексуальність у весільній обрядовості – це, передусім, репродуктивне начало та фертильна активність. При цьому вода несе еротичне навантаження, а зерно – фертильне, репродуктивне. Відомий етнограф Дмитро Зеленін підкреслював, що головний архетип українців – вода – є символом плодючості, парування, розмноження і зустрічається не лише у весільній обрядовості, а й у більшості народних свят. Так, наприклад, купальська обрядовість, а саме: деревце, гільце, яке топиться у воді, вінки, які пускаються за течією, символізують геніальні органи – фалос і піхву, як процес єднання; потоплення – як злягання: “Текла річка, дзвеніла, аж до парубків у сіни”*.

Вода та обливання водою у весільних обрядах символізує надмір еротичних почувань, сексуальних сил, магію залюблення, занурення у жіноче лоно. Глибинний архетип води, водної стихії, повноводдя (“вода луки позаливала, доріженьки позабирала”) символізує неперервність, самовідтворюваність життя через поєднання чоловічого та жіночого начал.

Сексуальна активність передається певними символами, наприклад: вішання вінка на гілці – процес злуки, відкриття воріт – дефлорація, засівання зерна – процес запліднення, ввіймання вінка – одруження, йти вбрід по воді – віддаватися коханню, орання цілини або сівба – акт позбавлення невинності молодої. Видатний український історик Михайло Грушевський писав, що подібні символи в величезнім багатстві розстелені в піснях слов’янських народів, і мають певні ритуальні акти, які дійсно практикувались як форми парування на старих сходах і ігрищах.

2.2.2. Проблеми гендеру в сучасному українському соціумі

Якщо виходити з визначення сексизму як будь-яких проявів упередженості та дискримінації прав, статусу, обов’язків, сфер діяльності, домагань та очікувань за належністю до певної статі, то реалії життя сучасного українського суспільства є прикладом обмеження як особистісного, так і соціального розвитку більшої частини населення, яку становить жіноцтво.

В Україні 53,6% 52-мільйонного населення становлять жінки. Згідно з вітчизняними даними більша частина жінок (45%) порівняно з чоловіками (35%) має вищу освіту, а серед фахівців з вищою та середньою

спеціальною освітою жінки становлять 61%. З числа чоловіків з вищою та середньою спеціальною освітою керівні посади посідає 48%, тобто майже кожний другий чоловік. За логікою на аналогічних посадах жінок мало б бути більше. Тільки 6%, тобто переважна більшість спеціалістів жіночої статі зосереджена на середніх та нижчих посадових рівнях. Чим вищий ступінь державного управлінського апарату, тим менший там відсоток жінок.

Групи з переважною кількістю жінок це – вчителі, продавці, інженери-економісти, бухгалтери, статистици, техніки тощо. Зайнятість жінок у цих галузях становить близько 80-90 відсотків. Навіть на фемінізованих підприємствах та організаціях частка жінок-управлінців становить лише 5,1%.

Як показує статистика, серед українських спеціалістів, що виконують науково-дослідні роботи, 45% жінок, серед кандидатів наук – їх 27%, серед докторів наук – 11%. За даними соціологічних досліджень середній розмір заробітної платні у жінок у 1991 році становив 73% оплати чоловіків. Причиною такої статевої нерівності є, передусім, те, що жінки працюють, переважно, на меш престижних роботах, які мають, відповідно, і нижчий тарифікаційний розряд. Кваліфікація жінок підвищується значно повільніше, ніж чоловіків і гальмується в роки народження та виховання малолітніх дітей. Якщо сферу малого бізнесу на Заході очолюють переважно жінки, то в Україні – чоловіки. Цікаво, що коли донедавна жіноцтво становило основний контингент банківських працівників, офіціантів кав'ярень та ресторанів, то за останні роки трансформації суспільства ці посади стали цілком чоловічими. Жінок у першу чергу відправляють у неоплачувані відпустки, скорочують час реорганізації підприємств та державних закладів або в разі їхньої ліквідації. Майже афоризмом сьогодні став висновок соціологів: “Безробіття має жіноче обличчя”. З кожних десяти безробітних, зареєстрованих на біржах праці, вісім – жінки. При цьому виникає дилема – або шукати нове місце роботи відповідно до кваліфікації (90% скорочених мають середню спеціальну та вищу освіту), або забути про диплом і працевлаштуватися на робітничі місця (90% вакансій 0 робітничі професії).

Наведені статистичні дані переконливо свідчать про нерівність чоловіків та жінок у сферах суспільного виробництва, дискримінацію слабкої статі в найбільш престижних та високоінтелектуальних сферах діяльності. В умовах включення жінки в систему суспільної праці і за відсутності змін у сфері побуту, її фізичні та психічні ресурси виснажуються через суперечливість вимог, що їх диктує подвійне перевантаження.

Сексизм радянської доби проявлявся також у порушенні принципу парності як в реалізації репродуктивної, так і виховної та господарчо-економічної функції сім'ї, у насадженні міфів про жінку як єдину

хранительку домашнього вогнища. Ще й досі у школах викладається дисципліна “обслуговуюча праця”, яку вивчають тільки дівчатка.

Замість того, щоб шукати можливості для полегшення жіночої праці, зокрема за рахунок широкого впровадження побутової техніки (пральних, посудомийних машин, мікрохвильових печей, пилососів тощо), суспільний думці протягом тривалого часу нав’язувалися безплідні дискусії на зразок: “Куди поділися справжні лицарі?” або “У чому слабкість та сила сучасної жінки?” і т.п. Ще кілька років тому навіть і уявити було неможливо, що про спроби контрацепції чи планування народження лікар міг би розмовляти не тільки з жінкою, а й з її чоловіком. Кабінети гінекології протягом десятиріч орієнтувалися виключно на жінок.

Чи змінилися статевої ролі установки щодо жінок сьогодні? За своєю сутністю – ні, за формою – так. Зміни в свідомості відбуваються значно повільніше, ніж у житті. На зміну удаваного звільнення від закабалення прийшли новітні форми, підхоплені не тільки державними мужами, а й окремими неурядовими жіночими об’єднаннями: “Тільки Березина здатна на межі тисячоліть відродити родину та націю”. Пропаганда матріархальної ідеї мало підкріплюється глибоким аналізом соціально-економічних засад життєдіяльності жінок, виявленням факторів їхньої дискримінації на всіх рівнях суспільного життя, освіти, професійної зайнятості, політики тощо. Натомість риторика – глорифікація жіночого начала, прославлення жінки-трудівниці, жінки-матері, жінки-коханки, музи, зрештою “бізнес-леді” тощо.

Громадська думка часто не готова сприйняти жінку рівною з чоловіком і тому підносить на п’єдестал “втрачену” жіночість. Звичайно, прийняти позицію жіночості як покірливість, послужливість значно легше й вигідніше, ніж позицію рівності статей. Тому кажуть, що українському суспільству поки що не потрібні жінки, які носять чоловіків на руках. При цьому вона була і лишається прекрасно, слабкою, обожнюваною статтю, якою продовжують маніпулювати у рамках патріархальних нормативів.

Статус жінки мало чим відрізняється від становища закріпаченої побутом служниці, функції якої якнайкраще висвітлюють засоби масової інформації, адже традиційні обов’язки домогосподарювання, виховання дітей при нерозвинутій інфраструктурі побуту лежать тільки на її плечах.

Комерційна реклама на телебаченні нагадує масовій свідомості, хто відповідає за смачні супи, чисті раковини та білосніжну білизну. Згідно з телеустановками, на долю жінки має випадати лікування хворих дітей та чоловіка, догляд за шкірою малюка, підтримання чистоти у квартирі, блиску кахлів та полірованих меблів тощо. Після такого масового бомбування свідомості формується глибоке переконання, що тільки жінка здатна вести домашнє господарство, що тільки їй під силу прати, куварити, прибирати, доглядати, опікуватися тощо. Таким чином, у чоловіків формується “експлуататорська” концепція сімейного життя, коли

дружині дається право на рівну з чоловіком участь у професійній діяльності з ексклюзивним правом на домашню працю.

В унісон рекламі “співають” численні “жіночі” часописи, а також книжки з серії “Психологія жінок”, назви яких говорять самі за себе, як наприклад: Юрчук В.В. Женское искусство околдовывать, соблазнять и обирать мужчин. – Мн.: Современное слово, 1998. – 480 с., або Курбатов В.И. Женская логика (Книга о загадках и тайнах слабого пола). – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 544 с. Наведемо з останньої кілька “наукових” сентенцій, характерних для подібного типу видань, орієнтованих на невибагливого читача: “Найбільш енергійні жінки – феміністки – присвячують своє життя тому, щоб добитися абсолютної рівності. Їх можна ... зрозуміти, але не виправдати, бо важко сказати, що в цьому виграє жінка, оскільки програє вона цілком очевидно. Дійсно ... чоловіком жінка все одно не стане, а от жіночість може втратити.

...Нерівність не на користь жінці, а на користь чоловікові. (Нехай мій начальник дурень, аби не жінка!) Чоловіки керують погано, некомпетентно, але їх треба не звинувачувати, а жаліти... Прагнення до рівності може виражатися в тому, щоб добитися всього того, що є чоловіків. Але добиватися тут немає чого...” [С.49-53].

Відверто сексистські установки тут межують з поблажливо зверхніми характеристиками психології жінки, на кшталт: “Якщо у жінки то зелена нудьга, то чорна меланхолія, радьте вибрати колір, який їй до лиця. – Якщо жінка багато говорить, то вона говорить за себе, за вас і, можливо, за того хлопця” і т.ін. Це патріархальні установки для дорослого населення, оновлені сьогоденням.

Хоча уявлення про рівність чоловіків та жінок дедалі більше вкорінюється у свідомості людей разом з демократизацією суспільних відносин, але Сексистські погляди на функції подружжя даються взнаки не тільки в науково-популярній літературі, а й у журналістиці, публіцистиці. Прикладів поширення сексистських поглядів на статеві ролі можна навести чимало. Так, відомий польський сексолог Михалина Вислоцька, твори якої популярні і в Україні, у книжці “Мистецтво кохання” так диференціює сімейні ролі чоловіка і жінки: “Мати – це втілення “дому”, з якого ми виходимо, це наша природа, а батько не асоціюється з таким “домом”. У перші роки життя дитини її контакти з батьком дуже обмежені і їхнє значення не можна порівнювати з роллю, яку виконує мати. Але батько, тим не менше, є для малюка іншим полюсом людського існування: світом розуму, предметів – витворів людських рук; світом порядку, дисципліни, подорожей та пригод”.

Чи варто дивуватися поширеності поглядів на традиційний розподіл сімейних ролей, уявлень про природою дану схильність жінок до пелюшок та сковорідок після таких слів ученого? Переосмислення тверджень про значну відмінність організації чоловічої та жіночої психіки повинно

зруйнувати міфи про жіночу другорядність як політика, бізнесмена, науковця, керівника усіх рівнів та неспроможність чоловіка як вихователя дітей.

Хоч українська родина й зберігає притаманний етнокультурні високий статус жінки-матері, проте сторіччя бездержавності та насадження патріархальної нормативної шлюбності не могли не позначитися на зміні ціннісних орієнтацій як чоловіків, так і жінок. У розвинутих країнах світу утвердження ідей рівності статей кардинально змінило ставлення до жіноцтва. Так, у шведському чи фінському парламентах представниці “слабкої статі” посідають близько половини депутатських місць. Зовсім недавно президентом Фінляндії обрано жінку. Чимало наших сучасниць іноді апелюють до колишньої, втраченої після розпаду СРСР повноправності, мовляв, тоді у Верховній Раді УРСР жінки становили 33% від усієї чисельності парламенту, а у місцевих Радах ця цифра сягала навіть 50%. Чому ж у Верховній Раді наступних скликань жінки отримували щонайбільше 3 або 7,3% депутатських місць? Які фактори породжують нерівноправність у діючому парламенті, де всього 9% жінок?

По-перше, високий відсоток участі жінок у владних за радянських часів забезпечувався квотами. Саме за партійною рознарядкою забезпечувалося представництво жінок, причому не тільки їх загальної кількості, а й відсоток у їхньому складі колгоспниць, робітниць, представниць інтелігенції. Отож, треба розрізняти декларовану та реальну участь жінок у державному управлінні.

По-друге, жінки як соціальна група поступово змінюють свою психологію. Низький загальний статс породжує брак можливостей для найповнішого розкриття власних сил, знижує рівень домагань, звужує спектр потреб у самореалізації та досягненні успіхів у особистому зростанні. Низька потреба в самовизначенні проявляється, в свою чергу, в масовій збайдужілості, пасивності, зневірі, скепсисі, навіть осуді жінок, які прагнуть змін. Чи не тому відома французька феміністка Сімона де Бовуар із сумом констатувала, що найбільшими ворогами жіночих справ є самі жінки.

Наведемо рядки з листів, сповнених ностальгії за пасивною позицією жінки: “Жінці давно час вказати на її місце: сім’я і тільки сім’я! Чоловіки це вже давно зрозуміли. Я вважаю, що жінці зовсім не потрібні незалежність та рівність з чоловіками! Зовсім навпаки!

Майже всі біди сучасного суспільства в тому, що жінки хочуть, щоб чоловіки відмовились від своєї керівної ролі. Це ж суперечить самій природі! Я зростала в суспільстві, де жінку насильно витягли із сім’ї. Спочатку в школі справді хотілося кимось стати, чогось досягти проте пізніше на основі гіркового досвіду я зрозуміла: щастя жінки – в її слабкості і нерівності з чоловіком, в її залежності. Дуже правильне прислів’я: “Бабина

дорога від печі до порога”. Так, ми, жінки, вміємо багато. Ми розумні й освічені. Проте це наше багатство має бути спрямовано на виховання дітей і завоювання права бути коханою дружиною, жінкою...”

“Не думайте, що я стара жінка. Мені тільки 25. Я одружена вдруге. У своєму першому шлюбі я була справді “сучасною жінкою”, тобто просто-напросто “мужиком”, заробляла гроші на роботі, вирішувала сімейні проблеми, була “головою сім’ї” і навіть її “шиєю”. Проте досить, кінець. Зараз я просто домогосподарка. Моя задача – просто любити і бути коханою... Я свято вірю, що майбутнє все-таки за жінкою-дружиною, а не за жінкою-міністром. Природу не обдуриш, вона жартів та змін не любить”

Навряд чи такі установки жінок можна розцінювати як відродження потреби в традиційному розподілі ролей. Скоріше – це зойк жіночої душі, емоційна реакція на негаразди побуту, на недостатній догляд за дітьми в дитячих закладах, на перевантаження і стреси, пов’язані з поєднанням професійних і домашніх обов’язків. А якщо врахувати, що багато жінок при виконанні професійних обов’язків виконують роль вихователів, лідерів (вчителі, лікарі, медсестри, судді), то домашнє лідерство в розподілі бюджету сім’ї, вихованні дітей, організації сімейного побуту тощо стає ще одним додатковим навантаженням. Звідси психологічна втома жінки: “Так хочеться, щоб хтось розв’язав цю проблему за мене, сховатися за чужу спину. Так набридло тягти сімейного воза самій...”

У соціальній психології відомий феномен відмови жінки від кар’єри, або правило “бути на два кроки чи на півголови позаду” чоловіка. З погляду психології ідентифікація жінки з професійною роллю порушує сформовані традиційні установки на жіночі функції, викликаючи почуття провини, - мовляв, це ж не природно відчувати задоволення від роботи, а не від виконання звичайних обов’язків. Крім того, почуття провини може посилюватися установкою, що кар’єра жінки взагалі несумісна з функцією матері, виховательки дітей. Слід зважати і на те, що традиційні, патріархальні погляди на роль чоловіків та жінок, супроводжують, здебільшого, весь процес статевої соціалізації дитини. Звідси осуд громадською думкою жінок, які випереджають у професійних ролях чоловіків або перебувають з ними на рівних, а також виток негативних переживань слабкої статі з приводу “недосконалого” способу свого життя.

Можна зрозуміти неадекватну реакцію сучасних жінок на здобутки емансипації. Перед ними постає дилема – що краще: відновити втрачені традиційні ролі хранительки сімейного вогнища та виховательки дітей, люблячої, покірної подружки чи стати економічно незалежною, досконалою професійно, мати високий соціальний статус? Чи суперечить емансипованість жінки ролі берегині сімейного вогнища та виховательки дітей? Чи можливе поєднання цих позицій у сім’ї та суспільстві? Якщо так, то на яких засадах?

Щоб відповісти на ці запитання, треба проаналізувати цілу низку жіночих та чоловічих проблем.

Чи проявляється в Україні сексизм щодо чоловіків? Безперечно, так, і прикладів цього можна навести безліч. Узяти, хоча б, численні судові справи з приводу того, з ким жити дитині після розлучення – з батьком чи матір'ю? Переважна більшість конфліктних ситуацій, пов'язаних з домаганнями батька опікуватися дитиною у зв'язку з несумлінним ставленням до материнських обов'язків колишньої дружини, зазвичай лишаються поза увагою суддів. Як правило, дитину присуджують матері на сонові сексистського упередження – батько не здатний так доглянути дитину, як мати.

Можна навести й інші приклади. Скільки жіночих часописів “волають” про побитих, скривджених чоловіками жінок. Але ж у проявах насильства винні, здебільшого, обидві сторони. Більше того, існує синдром побитих своїми дружинами чоловіків. Насильство чинять як чоловіки, так і дружини, а в ряді випадків такі дії виявляються взаємними.

Ще одним прикладом може бути відсутність у правовому полі України статті про покарання жінки в разі сексуального насильства над чоловіком або відверто упереджене ставлення окремих засобів масової інформації, зокрема до балету, де актори-чоловіки грають жіночі ролі тощо. Сексизм у ставленні до чоловічої статі поширений значно менше, ніж сексизм у ставленні до жіноцтва.

Характер жіночих та чоловічих статево рольових моделей поведінки, які культивувалися за радянських часів, можна назвати безстатевим сексизмом. Безстатевим, оскільки як чоловіки, так і жінки в колишньому тоталітарному суспільстві виховувалися, передусім, як товариші, поза статевою належністю. Ідея статевої рівності з акцентуацією на маскулінні риси бійця за революційні ідеї значною мірою нівелювала статево типізовану поведінку жіноцтва, породжуючи анти жінку, чоловіка в спідниці, “жінку з веслом”.

Оскільки рівність розглядалася як цілковито механічна тотожність, то жінка-тракторист, будівельник, шляховик, робітниця на фабриці чи заводі, життя якої було більш було більш орієнтоване на суспільну активність, ніж на виховання дітей, слугувала ідеалом для наслідування.

Водночас соціальна система орієнтувала як чоловіків, так і жінок на роль старанного виконавця, на підпорядкованість, слухняність, дисциплінованість. Обмеженість соціально-економічного, культурного, політичного простору для самореалізації особистості не лишала місця для індивідуалізації – ні маскулінності, ні фемінності. Брак економічної незалежності, соціальної самодостатності чоловіків, виховання у фемінізованих дитячих закладах совіти зумовили формування залежного, демаскулінізованого представника сильної статі, нездатного брати на себе відповідальність у виконанні суспільних та сімейних ролей.

Позбавлення чоловіків активності статево типізованої ролі, звуження соціального простору реалізації чоловічих чеснот та цінностей, обернулися чоловічою інфантильністю, слабкістю, безсиллям, безпомічністю, безініціативністю, залежністю від зовнішніх обставин, які унеможливили повноцінне чоловіче життя.

Звужений соціально-економічний простір життєдіяльності статей виливається в безплідні дискусії про те, кому в сім'ї бути головою – чоловікові чи жінці, в хитромудрі рекомендації жіночих часописів з настановами, як бути тій шиї, яка крутить головою, як хоче.

Суперечності тоталітарного суспільства зумовили чимало невідповідностей у статевій соціалізації. Так, школа, дитячі організації, соціальна система у цілому орієнтували і хлопчиків, і дівчаток, на безініціативність, слухняність, уміння підпорядковувати себе колективу, залежність. Дітям завжди нагадували: “Я – остання буква в алфавіті”.

Нечоловічу поведінку багатьох чоловіків, прояви їхньої інфантильності окремі українські феміністки сприймають як властиву етнокультурні містичну прив'язаність українського чоловіка до матері, що робить його вічним хлопчиком. Мовляв, матриархальна психологія українця сильної статі породжує чоловіка-дитину, який пасивно раює біля материнського єства, демонструючи синівське безсилля, споглядальний мазохізм, комплекс відчуження від жінки, страх перед її путами. Висувається пояснення маскулітності західних чоловіків, статевий розвиток яких проходить, як правило, патріархальним шляхом, через домінування архетипу батька і через витіснення архетипу матері.

В суспільстві, де постійно був відчутним брак відповідальності і поваги до особистості, представники обох статей поступово втрачали такі гуманістичні риси, як щирість, теплоту, відкритість до людей, чутливість до потреб інших, культуру спілкування та вміння досягти компромісів. На цьому ґрунті проростали прояви тоталітарної психології, авторитарного стилю сімейного спілкування. Усе це не могло не позначитися на вкрай низькій привабливості моделей статево-рольової поведінки дорослих для підростаючого покоління.

Три покоління виростило в Україні на ґрунті системи, що утискала вияв особистого начала людини, її індивідуальності у виконанні статевих ролей.

Прикладом можуть бути поширені в Україні публічні звертання людей одне до одного. У західних культурах для означення статевої належності у між особистому звертанні використовуються слова: “фрау”, “мадам”, “місіс”, “міс”, “сеньйора” тощо, які означають соціальний статус статі. За радянських часів слова “пан” чи “пані”, які несли в собі ознаку особистісного начала статі, були силоміць витіснені з повсякденного вжитку словами “товариш”, “громадянка” і т.п. Вони так і не прижилися в між особистісному спілкуванні, а натомість з'явилося звертання за

біологічною статтю. Принизливо для людини як соціальної істоти звучить “жінка”, “дівчина”, “мужчина” або “молодий чоловік”. Хоча, на превеликий жаль, для більшості українців ці звертання стали звичними, повсякденними і уже не викликають особливих заперечень або ніяковості. Є над чим замислитися. Хто може дозволити іменувати себе за біологічною ознакою статі? Тільки люди, які виростили в атмосфері неповаги до особистості, соціального статусу чоловіка та жінки.

Отже, чи існують в Україні проблеми, специфічні для жінок та для чоловіків? Чи можуть вони розв’язуватися окремо одна від одної? Чи не пов’язані вони з відродженням людської гідності, національної ідентичності? Дедалі більше українців починають розуміти, що неможливо змінити роль жінки, її становища в сім’ї та суспільстві без відповідних змін ролі та становища чоловіків.

2.3. Невротичний розвиток образу Я під тиском статевих стереотипів

Більша поширеність певних груп психічних та поведінкових розладів, як наприклад, депресії, невротичної анорексії чи булімії серед жіночої популяції дає підстави пов’язувати їхню біологічну детермінованість з статевою належністю. Чи дійсно окремі психічні відхилення можна вважати типово “маскулінними” чи “фемінними” за етіологією? Якою мірою їхня симптоматика віддзеркалює слабкість, вразливість жіночої психіки і силу, стійкість чоловічої? В процесі аналізу фактичного матеріалу ми спробували простежити, як етіологія, симптоматика та психотерапія окремих психічних розладів, що мають яскраві відмінності в поширеності серед статей, залежать від особливостей гендерної соціалізації.

У патопсихологічній літературі [367], [374], [382] простежується чітка статева співвіднесеність цілої низки відхилень. Так, наприклад, серед чоловіків найчастіше діагностують розлади поведінки (що вперше з’являються в підліткові роки), а також антисоціальний, обсессивно-компульсивний та нарцисичний особистісні розлади, парафілії, розлади контролю імпульсів (особливо інтермітуючу експлозивність та патологічну азартність) тощо. Переважно жіночого характеру набувають, згідно статистичним даним, розлади пов’язані з поведінкою, їжею (анорексія та булімія), дисоціаціями, тривожністю (особливо паніка, агорафобія), соматизацією тривоги, межовою особистістю тощо.

Підкреслюючи вплив гендерних упереджень, соціокультурних факторів на класифікацію симптомів патологічної поведінки, особливо тих, які продиктовані прийнятими в соціумі нормативами виконання жіночих та чоловічих ролей, Террі Купер не без скепсису зазначає: “Існує чимало

різновидів чоловічої поведінки, які ми воліли б вважати патологією: залежність від порнографії, трудоголізм, брак дружніх контактів, потреба в сексуальних підкореннях, тенденція реагувати на процес старіння зрадою однолітка-партнерши та знаходженням такої, яка одного віку з власними дітьми тощо”.

Чи не породжують соціальні очікування, стереотипи щодо виконання традиційних жіночих та чоловічих ролей відповідні особистісні домагання, чи не трансформується інтеріоризований гендерний конфлікт в невротизоване Я, яке завжди статево залежне. Іншими словами, якою мірою симптоматика того чи іншого невротичного розладу відображає, наприклад, залякану, тривожну, емоційно залежну від інших, особливо чоловіка, жінку та агресивного, егоїстичного, сексуально стурбованого чоловіка?

Булімія та анорексія на погляд багатьох психологів є тими розладами, які яскраво демонструють внесок гендерних стереотипів в невротизацію поведінки жіноцтва, адже у 90-95% випадків вони діагностуються в жіночій популяції.

У міжнародній класифікації хвороб [5] нервова анорексія характеризується умисним зниженням ваги, відмовою підтримувати вагу тіла понад мінімальну для певного віку і зросту (щонайменше на 15% нижче очікуваної ваги), інтенсивним страхом поповніти, який не зникає навіть тоді, коли вага вже знижена. Зазначається, що виникнення розладу зумовлене взаємодією соціокультурних та біологічних факторів, а також менш специфічними психологічними механізмами та вразливістю особистості.

Хоча анорексія відома вже більше ста років, проте особливих масштабів вона набула в 60-х роках минулого століття, коли ЗМІ почали активно пропагувати худорбу англійської моделі Твіггі, яку в подальшому підхопили десятки її послідовниць в демонстрації моди. З тих часів 0,4-0,7% жіночого населення, переважно юнацького віку, буквально приречує себе на голодування, коли ідеальний образ свого тілесного Я (так званий синдром Твіггі) набуває специфічної психопатологічної форми. Легкі форми нервової анорексії, що проявляються в компульсивному дотриманні дієти, супроводжують одну з 250 підлітків, а для більше, ніж половини юнок вага та їжа стають складовими постійної невдоволеності собою. Худорба приймається за стандартні оцінки успіху в очах однолітків, інтимних зв'язків, перспектив у професійній кар'єрі тощо.

Не акцентуючу увагу на симптомокомплексі, тобто не поглиблюючи думку про те, що ознак патології схуднення набувають лише дівчата з дисгармонійним образом Я, високим рівнем домагань, вразливі до думки оточуючих тощо, зупинимось на ролі соціогенних факторів в етіології розладу. Те, що переважна більшість дівчаток, юнок та жінок не задоволені своєю вагою і хотіли б схуднути, що більшість з них час від часу “сідають”

на дієту, а третина активно худне [6], засвідчує великий вплив соціокультурного середовища, яке через усі види ЗМІ, особливо шляхом реклами, насаджує стандарти худорби жіночого тіла як єдино можливої норми. Отже, стимулами анорексії виступають в першу чергу процеси соціалізації, які у разі певних психологічних передумов (дисгармонійного розвитку образу Я) перебирають на себе функції контролю тілесного Я жіночої статі. Зайвим прикладом цьому може слугувати поширення анорексії за останні десятиліття з країн Європи та Америки на жіночу популяцію країн Далекого Сходу.

Те, що розлади їжі значною мірою пов'язані з відчуттям невдоволеності собою, переживанням власної неефективності, малоцінності яскраво ілюструють випадки булімії. Нервова булімія має спільні психологічні ознаки з анорексією (за винятком віку маніфестації розладу, який є більш старшим), тому її часто називають булімарексією. Розлад більше поширений, ніж анорексія (від 2 до 10% населення), причому ще 10% населення, переважно жіночого, демонструє лише окремі його симптоми, зокрема повторювані епізоди прожорливості, втрату контролю над прийманням їжі, штучну протидію їй за допомогою умисного блювання, вживання послаблюючих кишковик засобів, а також препаратів, які притлумлюють апетит тощо.

При цьому застосування різних засобів боротьби з прожорливістю дає змогу дівчині чи жінці на певний відтинок часу отримати відчуття контролю над власним життям, продукує переживання ознак певного успіху, бодай зовнішнього.

Те, що психологічне коріння булімії не лежить в площині реального тілесного Я, а є значно глибшим за своєю етіологією, засвідчує приклад принцеси Діани. У своїх інтерв'ю для книги Мортонна вона зізнавалась, що принц Чарльз швидко розпалив її булімію вже через тиждень після їхнього заручення у 1981 році: "Він поклав свою руку на мою талію і промовив: "О, трішки повненька, чи не так?" А про вечір перед весіллям Діана згадувала: "Я мала гострий приступ булімії. Я їла все, що можна було знайти..." [391].

Звертають на себе увагу статеві відмінності в етіології невротичної анорексії та булімії. Хоча зовсім невелика частка хлопців та чоловіків переймається схудненням, а ще менша "сидить" на дієті, причини їхнього порушення поведінки, пов'язаної з їжею, не лежать в площині фрустрації інтимних стосунків і не виступають пасивно-агресивними моделями психологічного захисту Я. Водночас "жіноча" нервова анорексія та булімія з'являється досить часто в результаті міжособистісного чи внутрішнього конфлікту, перенесення якого в площину харчування дає право соціуму (будь-то ЗМІ чи коханий чоловік) контролювати самооцінні ставлення жіночої статі. Не випадково психотерапія розладів є складною і тривалою в часі (може займати від двох до п'яти років) та часто малоефективною.

Адже, щоб навчити юну чи дорослу жінку бути господарем власного Я, потрібно змінити не лише її ставлення до самої себе, а й найближчого оточення до “слабкої” статі.

Диференціація гендерних очікувань щодо допустимості та недопустимості вияву агресії рельєфно простежується в симптоматиці розладу поведінки, який вперше діагностується в дитячому та підлітковому віці і закріплюється в подальші роки як асоціальний особистісний розлад. Згідно DSM-III-R розлад поведінки діагностується при наявності трьох ознак, що мають місце протягом щонайменше шести місяців: серед яких такі порушення, як вияв фізичної жорстокості до людей і тварин, ініціатива у бійках, змушення до сексуального контакту, брехня, прогулювання занять в школі і т.п. Розлад поведінки, який може набувати різного ступеня вираженості (від легкого до важкого в залежності від рівня та діапазону вияву агресивності) є серйозною проблемою підліткового віку, яка має своє соціальне підґрунтя. Адже агресивність хлопчиків часто сприймається природною чоловічою поведінкою, ознакою маскулінізації особистості хлопця. Те, що статеве співвідношення поширеності розладу серед хлопців та дівчаток дорівнює 4-5 до одного, досить часто пояснюється біологічною зумовленістю. Чи справді чоловіки агресивніші за жінок від природи?

Хоча статеві відмінності в результатах порівняльних експериментальних досліджень простежуються постійно, проте ця різниця виявляється насправді статистично незначущою [6]. Зазначимо, що невелика різниця в показниках агресивності фіксується лише щодо фізичного насильства і не виявлена для інших різновидів агресивності. Крім того встановлено, що на рівні дошкільного віку хлопчики та дівчатка майже не відрізняються за проявами агресивності. З віком різниця стає більш помітною, хоча й залишається статистично незначимою. Цю тенденцію науковці пов’язують із впливом соціального середовища, яке всіляко заохочує чоловічу стать до вияву агресії як ознаки мужності та справжнього чоловічого характеру.

Свій внесок в етіологію розладу поведінки робить так звана територіальна поведінка, адже рівень активності статей, пов’язаний з освоєнням, використанням та захистом “власної” території у хлопців будь-якого віку в 1,5-2 рази вищий, ніж у дівчаток. Простежуючи динаміку територіальної поведінки статей, можна дійти висновку про те, що в дошкільні роки відмінність в освоєнні нових площадок є мінімальною, у молодшому шкільному віці вона є відчутнішою і, нарешті, у старших підлітків стає значною. Проте при цьому будь-яка діяльність дівчаток значно більше регламентується у часі, відстані, виборі друзів батьками та вчителями, ніж хлопчиків.

Звичайно симптоматика розладу поведінки пов’язана з більш високим рівнем вияву агресивності та територіальної активності, ніж при

звичайному підлітковому негативізму. Проте він фокусує в собі різну реакцію соціуму на порушення норм поведінки хлопчиками та дівчатками. Не випадково, що антисоціальний особистісний розлад, який діагностується після досягнення 18-річного віку і є за своєю симптоматикою дуже подібним до розладу поведінки (безвідповідальна та антисоціальна поведінка, неспроможність її узгодження з соціальними нормами, дратівливість та агресивність і т.п.), поширений серед чоловіків і жінок вже у співвідношенні три до одного. Тенденція вирівнювання антисоціальних проявів чоловіків і жінок за умови однакових соціальних умов може бути простежена в зростанні злочинності серед жіноцтва на пострадянському просторі. Так, згідно даним МВС Російської Федерації кожен третій злочин за минулий рік був скоєний жінкою.

Симптоматика істероїдного та залежного особистісного розладів, які на противагу антисоціальному, діагностується переважно у жінок, значною мірою характеризує типово жіночі якості. Істероїдній особистості притаманна драматизація повсякденної поведінки та емоцій, манірність, демонстративність аксесуарів одягу – все робиться для того, аби привернути увагу до власної персони. Загальна картина надмірної емоційності Й-пошуку уваги діагностується низкою критеріїв, серед яких – відчуття дискомфорту в ситуації, коли людина не є в центрі уваги, особливе піклування про свою фізичну привабливість та сексуальну звабливість, виявлення швидкоплинних і поверхових емоцій, егоцентризм дії, спрямованої на досягнення миттєвого задоволення тощо.

Кожна окрема риса даного розладу не є підставою для діагнозу. Їхня комбінація, а саме: само драматизація, настирливе привернення до себе уваги, спалахи гніву, маніпуляція афектами, дефіцит щирості тощо вже є загрозливим симптомокомплексом. Чому цей розлад менше демонструють чоловіки? Тому, що соціум не тільки не підкріплює, не заохочує демонстративність чоловіка, але й нещадно висміює, карає її.

Те, що окремі симптоми розладу часто сприймаються безвинними, типово жіночими слабкостями, яскраво проілюстрували українські ЗМІ, зокрема телебачення, яке майже на всіх каналах глорифікувало новоявленого “Усама Бен Ладена” жіночої статі. На свій лад напередодні виборів до парламенту журналісти смакували “жіночі домагання” влади у політиці, замість того, щоб задавати претендентці у парламент питання на кшталт: “Якщо Ви чогось прагнете, чи намагаєтесь отримати це відразу? Чи відчуваєте ви велике бажання завжди бути в центрі уваги? Ви, як правило, демонструєте свої почуття навколишнім у такий спосіб, щоб всі їх побачили? Чи говорили Вам, що Ви маєте артистичний хист?” і т.п.

Жінка з залежним особистісним розладом демонструє в поведінці якості, які вкладаються в прокрустове ложе ідеальних жіночих чеснот в патріархальних стосунках. Загальна картина залежності, підкорюваності, що має місце в різних життєвих контекстах, визначається такими

симптомами як неможливість прийняти пересічене рішення без надмірної кількості порад або заспокоювань з боку інших, дозволяє іншим прийняти за себе важливі рішення, добровільне виконання неприємних або принизливих справ для того, щоб заслужити любов інших, часто переймається страхом бути кинutoю, погоджується з іншими завжди, навіть тоді, коли вони не праві і т.п.

Пасивно-залежна особистість діагностується частіше у жінок, які мають фізичні вади розвитку, виховувались в закладах інтернатного типу або в авторитарних сім'ях. Такі жінки, як правило, терплять побої, образи, пияцтво, сексуальне насилля, маніпулювання собою і нездатні покласти край зловживанням щодо себе. Близькі люди, колеги по службі можуть навіть сприймати залежну особистість як толерантну, сумлінну, терпеливу, тактовну людину, не розуміючи, що за підпорядкуванням свого життя іншим лежать брак самовпевненості, самодостатності, страх взяти ініціативу у свої руки, депресія, безпомічність та придушений гнів. Таким чином залежність як особистісний розлад, може протікати непомітно для інших і не діагностуватися як відхилення в особистісному розвитку жінки, яке має обов'язково підлягати психотерапії.

Розлади настрою, а саме симптоми депресії, зафіксовані у 20-26% жінок та 8-12% чоловіків, які охоплені психотерапією у співвідношення 2 до 1 відповідно, причому результати вітчизняних та зарубіжних досліджень практично збігаються. Чи не свідчать вони про вроджену схильність жінок до депресивних станів, адже сучасні біохімічні дослідження причин розладу пов'язують їх з участю моноамінів, зокрема серотоніну в центральній регуляції функції гіпоталамо-гіпофізарно-гонадної системи. Брак серотоніну гальмує дію нейромедіаторів і корелює з депресією. Чому депресія вдвічі частіше фіксується у жінок і чи не є вона виявом їхньої слабкості, що змушує шукати сторонньої психологічної підтримки?

З точки зору теорії наочіння жінки більшою мірою відчують брак позитивного підкріплення – це збільшує їхню залежність від негативних подій. Застосовуючи постулати поведінкового підходу до аналізу соціальних ролей жіноцтва, можна дійти висновку, що жертвовність прекрасної половини людства заради кар'єри чоловіка, виховання дітей, а пізніше і онуків сприймається соціумом як належне, звичне у поведінці. При цьому подвійна зайнятість жінки, рутинна хатня робота, яка (на відміну від професійної) майже не отримує соціального схвалення і ніколи не має кінця, може породжувати у неї переконання в своїй малоцінності, непотрібності, що підвищує ризик афективного розгляду. Не випадково, поведінкова терапія депресій зосереджує увагу на зміні способу життя жінки, збільшенні в ньому кількості позитивних підкріплень, навчанні новим навичкам включення в бажані сфери взаємодії з соціумом.

Когнітивний підхід до етіології та психотерапії депресій у жінок наголошує на хибності ходу думок жінки, особливо тих, що характеризуються когнітивною тріадою: негативні переконання щодо себе, оточуючого світу та майбутнього. Такий песимізм жінки зумовлений багатьма чинниками, зокрема стереотипізацією її свідомості щодо власних обов'язків і прав, браком влади в суспільстві, зневірою в свій власний потенціал тощо. Негативна песимістична оцінка життя може бути змінена за рахунок переструктуризації ходу думок, навчання ідентифікації обставин, що знижують настрої та прийняття рішення щодо їхнього усунення власними силами, відмовою від дезадаптивних моделей життєдіяльності. Акцент в психотерапії розладу робиться на самостійному прийнятті рішень, на здатності жінки керувати власним життям. Адже депресія – це результат безпорадності, пасивності, виховані в особі жіночої статі ще з дитячих років, привчаючи її до виконання ролей другого плану, відтісняючи з усіх сфер влади, обмежуючи життєвий простір.

На відміну від психоаналізу, який вбачає витoki депресії у підсвідомій ворожості до себе та страхі бути покинутим значущими іншими, а її терапію – у пізнанні внутрішніх конфліктів, когнітивно-поведінковий підхід, який широко запроваджується в групових тренінгах, групах підтримки, фокус-групах, орієнтує жіноцтво на розвиток вміння вирішувати конкретні болючі проблеми щоденного життя, на вироблення нового погляду на усталені речі, на досягнення самодостатності у будь-яких сферах життєдіяльності.

Соціокультурний підхід до проблеми жіночих депресій, який підтримують і пропагандують, в першу чергу, феміністичні угруповання, привертає увагу на процеси диференціації гендерної соціалізації. Психологія чоловіка лишається орієнтованою переважно на виконання професійних, соціальних ролей, тобто на предметно-інструментальну діяльність у колі людських контактів, а жінок на сімейні, побутові ролі, тобто на емоційно-регулюючу діяльність у замкнутому соціальному просторі.

Самовпевненість закріплюється в чоловічій психології завдяки очікуванням соціуму: чоловіча поведінка, сповнена сумнівів і вагань, безжально висміюється. Синдром залежності жінки – один із результатів соціалізації та передумова депресивних переживань. Він проявляється в слабкості, хибкості меж її Я, в дифузній самоідентифікації, і як наслідок – у маніпулятивному стані спілкування з нею її сім'ї, близьких, начальства на роботі. Саме дифузна гендерна ідентичність, запрограмована соціумом, зумовлює виникнення у працюючих жінок почуття провини, внутрішнього конфлікту між Я-дружиною, матір'ю та Я-професіоналом. Жінки, які орієнтовані лише на традиційні гендерні ролі, частіше переживають депресивні стани і почуваються самотніми.

Оскільки жінки в першу чергу підпадають під скорочення штатів та отримують нижчу платню, свій внесок в поширеність депресій серед жіночої популяції вносить явище “фемінізації бідності”. Фемінізація бідності посилюється також за рахунок зростання неповних сімей, переважно материнських. Чимало психологічних досліджень засвідчують зв’язок між бідністю та проблемами психічного здоров’я.

Статеві відмінності у поширенні психічних розладів, спричинених вживанням психоактивного речовин, хоча і демонструють стабільність показників для чоловічої популяції (в Європі та Америці співвідношення чоловіків та жінок дорівнює 4:1), проте засвідчує неухильне зростання алкогольної залежності серед жінок. Проблема жіночого пияцтва (підліткового, юнацького, зрілого віку) породила чимало спекуляцій навколо теми втрати традиційних гендерних ролей і лібералізації жіночої статі з алкоголізмом, зв’язку алкоголізму і депресії. Насправді, фактори, які стають передумовою пияцтва, найчастіше лежать в площині дитячої депривації в батьківській сім’ї, алкоголізмі батьків, руйнації подружніх стосунків, переживанні психотравмуючих подій. Фемінність алкогольної залежності проявляється в більш пізньому залученні жіноцтва до вживання спиртного, а також в тому, що жінки, на противагу чоловікам, віддають перевагу пияцтву в домашніх умовах.

Гендерні відмінності простежуються в етіології, симптоматиці та психотерапії багатьох інших психічних та поведінкових розладах. Усвідомлюючи вплив гендерних стереотипів на встановлення діагнозу визначення етіології та напрямків психотерапевтичної роботи з пацієнтом, американська асоціація психологів ще на початку 80-х років минулого звернула увагу спеціалістів-практиків на їхні власні свідомі чи підсвідомі упередження.

В прийнятій асоціацією декларації наголошується, по-перше, що точка зору, згідно з якою причиною порушення психічного здоров’я може бути недбале виконання традиційних статевих ролей, а засобом його відновлення належне їх дотримання є хибною. Мовляв, ось вийде заміж, з’являться діти, куди й дінеться депресія.

По-друге, психотерапія розладів не повинна девальвувати особистість жінки, а навпаки сприяти її самореалізації, реалістичному аналізу ролей, в тому числі втрачених, які можна відновити або набути в майбутньому більш конструктивним шляхом, розвивати відчуття майстра у виконанні нових соціальних функцій.

По-третє, слід уникати інтерпретації даних щодо пацієнтів, особливо жінок, виключно через призму психоаналізу. Принагідно зазначимо, що навіть послідовниця З.Фройда Карен Горні категорично заперечувала висновок свого вчителя про те, що відчуття соціальної нерівності з’являється у жінок як механізм раціоналізації заздрості чоловічому статевому органу. Вона виявилася особливо запеклим опонентом поглядів

свого вчителя на диференціацію ідентичності та психології статей. Особливо критикувала К.Горні постулат фройдизму щодо жіночої заздрості чоловічому статевому органу як типово чоловічу точку зору в психоаналізі: "...До недавнього часу об'єктом психоаналізу була переважно свідомість чоловіків та хлопчиків. Причина очевидна. Психоаналіз – творіння чоловічого генія. І майже всі, хто розвивав його ідеї, також були чоловіками. Природно і закономірно, що вони були орієнтовані на вивчення сутності чоловічої психології і розуміли більше у розвитку чоловіка, ніж жінки" [9; С. 26].

Горні наголошувала, що відчуття жінкою своєї неповноцінності базується на економічній, політичній та психосоціальной залежності від чоловіка чи чоловіків. Дівчаток протягом історії виховували залежними та несамостійними з установкою на перевагу чоловіків. Якщо жіноцтво прагне набути маскулітних якостей, то не від заздрості до пеніса, а до того становища чоловіків, яке вони посідають у суспільстві, а це – сила, сміливість, незалежність, успіх, сексуальна свобода, право вибирати партнера. Особливо негативно позначаються на психіці жінки рольові контрасти, наприклад, між традиційною роллю жінки та вибором кар'єри або інших цілей. Саме такий рольовий контраст породжує тривожність та невротичні потреби, які так часто можна спостерігати у представниць "слабкої" статі. Горні підкреслювала, що психологія жінок розглядається тільки з точки зору чоловіків. При цьому вони, виходячи зі свого привілейованого становища вважають об'єктивним своє суб'єктивне, афективне ставлення до жінок.

Якщо виходити з визначення сексизму як будь-яких проявів упередженості та дискримінації прав, статусу, обов'язків, сфер діяльності, домагань та очікувань особи згідно з її статевою належністю, то сучасна психодіагностика та психотерапія психічних та поведінкових розладів зазнає значного впливу гендерного фактору. Нерівномірна поширеність окремих видів психічних та поведінкових розладів серед статей свідчить не про різну до них схильність, а про відмінні соціальні передумови для їх виникнення.

Навряд чи зростання показників певних психічних розладів серед жіночої популяції можна розцінювати як наслідок втрати традиційних статевих ролей. Це, насамперед, емоційна реакція на перенавантаження і стреси, пов'язані з подвійною зайнятістю жінки, на негаразди подружніх стосунків, сімейний побут, виховання дітей, на фрустрацію багатьох базових і соціогенних потреб.

Особистісні розлади відомі під назвою психопатій або аномалій характеру, які за клінічною симптоматикою знаходяться на межі неврозів і психозів. Не випадково на сторінках патопсихологічної літератури в минулому їх називали "межовими". Зараз межовими називають лише один з десяти особистісних розладів, які розглядають сталими рисами характеру

та способами мислення, які проявляються в деструктивних моделях поведінки та взаємодії з оточуючими людьми, що породжують відчуття дістресу, напруження та дисгармонію стосунків. В DSM – IV, як і в DSM – III R межовий особистісний розлад відносять до групи B, провідною ознакою яких є драматична, нестійка емоційна поведінка та зміни в особистісних стосунках.

Зазначимо, що люди з особистісними розладами, переживаючи хронічний психологічний дискомфорт та труднощі, можуть так чи інакше функціонувати в сім'ї та соціумі і не звертатись за психотерапевтичною допомогою спеціалістів. Не випадково симптоматика, етіологія, перебіг та терапія особистісних розладів є маловивченою науковою проблемою, а їхні симптомокомплекси більшою мірою представлені на рівні індивідуального побутового досвіду, художнього кінематографу та літератури.

Відомо також, що особистісні розлади важко діагностувати, оскільки чимало людей демонструють їхню симптоматику, будь-то надмірна тривожність, демонстративність, агресивність чи імпульсивність у повсякденному житті. Тому діагностиці будь-якого з особистісних розладів передуює з'ясування певних факторів. По-перше, його симптоми мають значною мірою впливати на функціонування людини в різних сферах життєдіяльності, будь-то сім'я чи виконання професійних ролей. По-друге, симптомокомплекс розладу не повинен бути пов'язаним з нападами будь-якої хвороби чи переживанням якоїсь надзвичайної події як стресу. По-третє, симптоми розладу мають характеризувати людину як в минулому, так і сьогодні і навіть значною мірою проявляться в її характері та поведінці в підлітковому та старшому віці.

Серед десяти видів особистісних розладів, зазначених в DSM – IV на другій вісі та трьох, що потребують додаткового вивчення, межова особистість привертає до себе особливу увагу теорії та практики психологічної науки. Вона зумовлена тим, що перебіг розладу пов'язаний з особливо драматичними переживаннями та вчинками індивіда, який справді почуває себе на межі між буттям і небажанням жити, який здатен в цей час до споєння самогубства чи інших видів самоушкоджуючої поведінки, який створює чимало проблем для інших людей та для себе своїми не передбачуваними імпульсивними діями. Відомо, що 6% людей з межовим особистісним розладом гинуть від споєння суїциду, а поширеність розладу в загальній популяції населення сягає 2%.

У центрі уваги нашого дослідження перебували особливості гендерної поведінки людей з симптомокомплексом межового особистісного розладу.

Досліджуваними було семеро жінок та двоє чоловіків віком від 19 до 43 років, що були клієнтами Київського міського центру сімейного консультування, сексології та андрології МОЗ України. Проведення

дослідження базувалось на використанні таких методик, як ММРІ, методи незакінчених речень, та інтерв'юванні на основі стандартизованого опитувальника Armand W. Loranger.

Симптомокомплекс розладу, який характеризується інтенсивними перепадами настрою та, відповідно, змінами в образі Я, в уявленнях про себе та оточуючих людей, нестабільними між особистісними стосунками та імпульсивністю поведінки, виділяють щонайменше п'ять симптомів:

нестабільність і напруженість у міжособистісних стосунках;

імпульсивність принаймні в двох сферах, як наприклад, грошові витрати, секс, крадіжки, нерозважливе поводження за кермом, ненажерливість, уживання наркотиків;

афективна лабільність, помітні зміни настрою від нормального до депресії, дратівливості чи страху, що звичайно триває декілька годин і лише зрідка декілька днів;

неадекватний за інтенсивністю гнів або безконтрольна гнівливість, напади люті;

суїцидальна або самоушкоджуюча поведінка;

виражені й стійкі порушення ідентифікації, невизначеність щонайменше в двох сферах: образі власного я, сексуальних орієнтаціях, довготривалих цілях, вартостях, кар'єрі, друзях;

відчуття спустошеності або нудьги;

зусилля, спрямовані на те, щоб уникнути реального або уявного стану "всіма кинутого".

Підсумовуючи результати психологічних обстежень індивідів з межовим особистісним розладом, слід сказати, що нам не вдалось вивести їхній типовий профіль за шкалами ММРІ. Можемо лише констатувати, що в ході профілей як правило підвищеними або високими виявлялись шкали депресії, психопатії, параної та гіпоманії, які супроводжувались мозаїчною, у кожному індивідуальному випадку, картиною піків на інших шкалах, найчастіше іпохондрії, психастенії чи демонстративності поведінки. Це ще раз підтверджує думку, яку підтримує чимало психологів та психіатрів, що межовий особистісний розлад супроводжується іншими психічними розладами, зокрема афективними або тривожними.

Дослідження також підтвердило висновок про те, що симптоматика розладу набагато частіше є притаманною жінкам, ніж чоловікам. Всупереч поширеній думці, що межовий особистісний розлад найчастіше зустрічається серед нижчих соціально-економічних верств, обстежувані в Київському центрі були службовцями та представниками інтелігенції, які мали середню спеціальну та переважно вищу освіту.

Для всіх клієнтів спільною виявилась одна і та ж проблема – неефективне виконання професійних ролей та дезадаптивна поведінка в сім'ї, наслідком якої, як правило, була дисгармонія подружніх чи родинних стосунків (останній фактор активізував мотивацію звернення в

центр сімейного консультування за допомогою спеціаліста – психолога та психотерапевта).

Результати апробації стандартизованого опитувальника засвідчили маніпулятивність як чоловіків, так і жінок у побудові формальних та неформальних стосунків з оточуючими людьми, схильність до дихотомії, категоричності суджень про спів службовців, гіперсензитивність до оцінки колегами їхньої праці. Будь-які, навіть уявні, ознаки ігнорування, а тим більше несхвалення сприймалися межовими особистостями з приступами злості та надмірною ефективністю.

Навіть невинні прояви неуваги з боку колег брались ними надто близько до серця і інтерпретувались як заздалегідь сплановані акції приниження та ігнорування, розчарування в оточуючих людях, особливо значущих інших супроводжується відчуттям спустошеності, катастрофи, марності життя, відчаю. Всі опитані засвідчили зниження настрою в такі періоди життя, причепливість думок про власну малоцінність, непотрібність, бажання потрапити в такі обставини, які б допомогли позбутись скрути і легкий спосіб життя.

32-річна О. – бухгалтер одному із фірмових магазинів. Вона приваблива, комунікабельна. Нею захоплювались через компетентність, кмітливість, вміння знаходити спільну мову з постачальниками, справлятися з численними фінансовими перевітками. Поведінка О. змінилась, коли фірма запросила на роботу двох молодих спеціалістів-програмістів, які мали перебрати на себе ряд професійних функцій О. Дізнавшись про це О. вибухнула такими агресивними емоціями, що керівництво, попри гостру потребу в її допомозі, запропонувало їй тиждень додаткової відпустки. Але й це не допомогло. З того часу О. змінилась кардинально. Насамперед це проявилось у ставленні до членів дирекції, з якими у О. були завжди тісні зв'язки і без яких вона не уявляла свої обіди та перерви на каву чи святкування якихось урочистих подій. О. відвернулася від колишніх близьких друзів по роботі, до яких раніше буквально прилипала. І хоча більшість спів службовців після всього, що трапилось, робили все можливе, щоб залагодити непорозуміння, змін в поведінці та настроях О. так і не відбулось. Вона так і не змогла пересердитись, залишалась роздратованою. Постійно не в гуморі, прискіпливою до інших, невдоволеною собою. Їй стало байдуже все те, чим вона переймалась і жила тривалий час. О. могла у відповідь на безвинне зауваження зняти і піти, залишивши робоче місце напризволяще.

Нестабільність настрою та поведінки через імпульсивність, застрявання на образі, негативних оцінках оточуючих, категоричність в баченні побічних подій, гіперсензитивність до ставлення до себе, приступи злості без вагомих на те підстав – є провідними характеристиками виконання сімейних ролей межовими особистостями.

В центр сімейного консультування звернулася клієнтка 47-и років, у якої накопичилось чимало сімейних проблем і найбільше в стосунках зі свекрухою. Свій шлюб І. оцінювала як позитивний, бо з чоловіком та дітьми у неї складались емоційно-теплі стосунки. Час від часу через дрібні непорозуміння з близькими вона впадала в меланхолічний настрій. Все різко змінилось з переїздом в дім І. свекрухи, яка раніше мешкала в селі. І. Почало все більше дратувати те, що чоловік особливу увагу почав приділяти не їй, а мамі, що зовсім, на її погляд, забув про дітей. Будь-які зауваження свекрухи щодо неекономічної витрати грошей чи марнотратства у використанні продуктів І. сприймала як виклик, злий намір принизити її перед чоловіком та дітьми, а охолодження стосунків з ними як особисту катастрофу, ознаку того, що вони вже її розлюбили. Коли ж в процесі чергової перепалки зі свекрухою на сторону останньої пристали діти, ярості, негативним емоціям І. не було меж. Вона впала в глибокий депресивний стан, замкнулась у собі, відійшла від господарських справ, час від часу погрожувала рідним своїм самогубством.

І. з молодшого шкільного віку виховувалась тіткою, яка через постійні відрядження матері дівчинки, мусила забрати її в свій дім і доглядати разом з рідними дітьми. Тітка була досить владною особою, утримувала на своїх плечах господарство та дітей. І. знаходилася на особливому прицілі уваги: її відлучення з дому контролювалось, її бажання ігнорувались, а будь-які порушення встановлених правил суворо карались та засуджувались, мовляв, скажи спасибі за те, що і так тебе терпимо! Тітка часто дорікала Інні: “Якби не ти, я б не мусила так важко працювати, у мене було б зовсім інше життя”.

Які причини непослідовності в стосунках з людьми межових особистостей? Передовсім вони полягають в дисгармонійній концепції Я, її не конгруентності, строкатість, полярність складових якої породжує амбівалентність самооцінних ставлень. Така мозаїчність самоставлень супроводжується невпевненістю в собі, в судженнях про навколишніх людей. Будь-який негативізм оточуючих до себе загострює відчуття малоцінності та зігнорованості, породжує думки про нещасливу долю, а в кризових ситуаціях імпульсивне бажання покарати, фізично ушкодити себе, або скоїти самогубство. У разі переживання хронічного дістресу психічні стани межової особистості можуть набувати ознак деперсоналізації, втрати відчуття реальності подій і свого Я як суб'єкта життєдіяльності.

Зазначимо, що за результатами дослідження симптоматика розладу по-різному проявлялась в статеворольовій поведінці не тільки у різних клієнтів, алей у одного і того ж обстежуваного у різний час. Всі вони, згідно даним опитувальника (ретроспектива підліткових та юнацьких років) демонстрували симптоми розладу ідентифікації, який, як відомо, проявляється в суб'єктивних стражданнях в зв'язку з сумнівами і

невпевненістю стосовно різних проблем, особливо тих, що пов'язані з власним самовизначенням в сферах людського буття – виборі друзів, кар'єрі, сексуальній поведінці, системі моральних цінностей, релігійних вірувань, референтної групи чи життєвих цілей.

Нашим досліджуваним бракувало цілеспрямованості, оскільки всі вони мали збіднений образ позитивного Я, мало віри в себе, часто без сторонньої допомоги не могли вирішити, що і як робити, який життєвий шлях обрати. Батькам та близьким родичам клієнтів часто приходилось “витягувати” їх з різних негарних історій чи втручатись у взаємини з їхніми однолітками, щоб захистити від непевних друзів, криміналізованих компаній тощо.

Отримані дослідні матеріали засвідчили, що еґо-дистонія у взаєминах з навколишнім світом проявлялася у межових особистостей з підліткових років і слугувала тим підмурком, на якому закріплювалася в подальшому симптоматика особистісного межового розладу. З огляду на вищесказане можна зрозуміти, які підстави спонукали психологів та психотерапевтів до досить песимістичного висновку, що терапія межового особистісного розладу є тривалою і малоефективною.

Які причини виникнення особистісного розладу представлені в науковій літературі? Вони є різними в залежності від концептуального підходу. Біологізаторський підхід до етіології розладу, зокрема імпульсивності та депресивних настроїв, базується на увазі до перебігу біохімічних процесів в діяльності нервової системи. На думку вчених низький рівень серотоніну як нейропередатчика в нервових волокнах корелює з розладами управління поведінкою та настрою. Фізіологічними особливостями пояснюють також надмірну емоційну реактивність межових особистостей, що породжує імпульсивність їхніх дій та вчинків.

Психоаналіз основну увагу приділяє причинам флуктуацій суджень про інших, які вбачають в недорозвинутості поглядів на себе. Межові особистості в ранньому дитинстві виховувались у такий спосіб, який заохочував у них залежність, слухняність і карав за будь-який вияв індивідуального Я. Такий стиль виховання у подальшому призводить до залежності поглядів на себе від оцінки інших, особливо значущих, а також до особливої чутливості до неприйняття себе оточуючими людьми.

Таким чином, коли межова особистість стикається з ігноруванням себе як особистості, вона починає не любити сама себе, картати та карати себе у будь-який можливий спосіб. Межова особистість виявляється також нездатною до побудови цілісного Я на основі інтеграції в собі позитивних та негативних ставлень, оскільки виявлена нею незалежність та індивідуальність Я каралась з раннього дитинства. Тому в оцінкових судженнях про себе та інших проявляється чітка тенденція – або все цілого позитиву, або негативу, без напівтонів. Таке особистісне ставлення називають розщепленням. Відповідно до нього нестабільними є і

переживання межової особистості, настрої якої коливається від полюсу “все добре” до “все погано”.

Зазначимо, що контент-аналіз “закінчених” речень, а також результати опитування засвідчили, що в історії життя кожного досліджуваного був емоційний досвід, коли значущі інші, особливо батьки знецінювали його здобутки, безпідставно критикували будь-що зроблене ним самостійно, не надавали підтримки, навіть психологічної, у скрутних ситуаціях. Такий стиль виховання в батьківській сім’ї породжує звичку не сподіватись на сторонню допомогу, а у випадку життєвих труднощів маніпулювати іншими, використовувати опосередковані способи привернення уваги до своїх потреб. В біографічних даних багатьох клієнтів є також досвід пережитого ними фізичного та сексуального насилля.

Дослідження особливостей гендерної поведінки у разі межового особистісного розладу засвідчило ефективність у роботі з клієнтами адаптованого опитувальника Армада Лоренджера, зокрема таких аспектів, як-то:

Невизначеність Я-образу у виконанні сімейних та соціальних ролей.

Як би ви описали свою особистість в сім’ї та за її межами? Ви завжди були такою як зараз? Якщо ні, то коли змінилися, під впливом кого чи чого?

Чи настільки по-різному ви поводите себе з різними людьми чи в різних ситуаціях, що про Вас важко сказати, чи одна і та ж сам ця людина? Чи погоджуєтесь Ви з тим, що Ви не знаєте себе насправді, що Ви не впевнені в собі? Чи часто Ви змінювали свої цілі в житті (кар’єру, освіту, місце роботи)?

Невизначеність моральних засад статево-рольової поведінки.

Чи вагаєтесь Ви, обираючи лінію поведінки з особами своєї чи протилежної статі вдома, на роботі? Яким чином це впливає на Вас і на оточуючих людей? Чи вагаєтесь Ви, вирішуючи, що у Вашій поведінці та взаєминах з іншими правильно, а що ні, що морально, а що аморально? Чи можна сказати, що Ваші вимоги до поведінки чоловіків і жінок, до друзів є досить невизначеними і часто змінюються під впливом обставин? Чи змінюється коло людей, яких Ви вважаєте своїми друзями? Чи носять Ваші стосунки з іншими людьми напружений і динамічний характер? Ви часто відчуваєте в собі зміну захоплення людиною зневагою до неї? Якщо так, наведіть приклад. До скількох осіб це стосується? Чи траплялось Вам ловити себе на думці, що Ви за всяку ціну прагнете зробити все можливе, щоб Вас не залишив хтось близький для Вас?

Афективна сфера: неадекватна злостивість або втрата контролю над гнівом.

Чи відчуваєте Ви себе злим без достатньої на те причини? Чи казали Вам, коли-небудь, що Ви зла людина? Чому? Чи траплялось Вам втрачати

самовладання? Як це відбувається? Ви при цьому безконтрольно кричите, ламаєте, розбиваєте, кидаєте речі? Чи траплялись з Вами випадки, коли Ви нападали на інших або били їх? Чи траплялось Вам розбивати кулаком скло, ранити себе, навмисно наносити собі поранення? Чи погрожували Ви скоїти самогубство, чи робили такі спроби?

Чи часто Ви почуваєтесь спустошеним? Чи часто Ваш настрій змінюється на роздратований, дуже депресивний чи дуже знервований?

Імпульсивність в інтимних стосунках та особистих уподобаннях.

Ви коли-небудь вступали в сексуальні стосунки надто швидко, не вагаючись? Чи спричиняло це до виникнення якихось проблем, чи переживали Ви наслідки таких стосунків? Чи приходилось Вам відчувати невпевненість, сумніви стосовно Ваших сексуальних орієнтацій?

Чи були у Вас коли-небудь проблеми з тратою великої суми грошей або азартними іграми? Чи траплялось Вам напиватися, курити маріхуану, вживати наркотики? Чи створювало це проблеми для Вас і оточуючих людей?

Відомо, що симптоматика межового особистісного розладу після сорокатирічного віку у половини людей зникає майже безслідно, а в третини посилюється. Які соціально-психологічні фактори позитивно та негативно впливають на перебіг розладу? Чому розлад залишається більш поширеним серед жінок? Відповідь на ці та інші питання ще має знайти психологічна наука.

2.4. Сексуальність в образі Я дитини

Як психологічна характеристика сексуальність людини — це широкий спектр поведінки — її відчуттів, дій, інтересів, переживань. пов'язаних з сексуальним збудженням і розрядкою напруження, які супроводжують статеве дозрівання організму, реалізацію сексуальної та репродуктивної функції у міжстатевих стосунках упродовж усього життєвого шляху. поведінку нею також може бути дитяча мастурбація, або ласки тіла (петинг) закоханих підлітків, і, зрештою, сам процес злягання пари і т. ін.

Різні статево-рольові очікування охоплюють також і прийняті в тому чи іншому соціумі відмінні нормативи сексуальної поведінки для чоловіків і жінок. Отже, щоб глибше зрозуміти причини тих або інших особливостей сексуальної поведінки, необхідно завжди їх розглядати у контексті поширених у суспільстві установок і стереотипів чоловічої та жіночній поведінки.

2.4.1. Сексуальні прояви Я концепції дитини у статево-рольовому розвитку

Метою проведеного дослідження було вивчення особливостей психосексуального розвитку через призму уявлень дітей про себе як про представника певної статі, а також впливу статевих стереотипів на формування моделей статевої поведінки.

Ми висунули **припущення** про те, що особливості концепції Я дитини (Я як сексуальна істота, моє тіло, мої інтимні почуття, яким чоловіком (жінкою) я хочу бути і т.д.) знаходяться під значним впливом статевої соціалізації, яка може як гармонізувати психосексуальний та статево-рольовий розвиток особистості, так і дезінтегрувати їх.

У відповідності з гіпотезою були конкретизовані такі **завдання**:

- дослідити зв'язок між особливостями психосексуального та статево-рольового розвитку особистості дитини;
- вивчити роль статевих стереотипів у процесі статевої соціалізації дитини, у розвитку її статевої ідентичності на різних вікових етапах онтогенезу;
- скреслити психологічні умови, за яких процес статевої соціалізації дітей та юнацтва набуває педагогічно спрямованого характеру .

Шляхи вбору дослідного матеріалу включали використання взаємодоповнюючих методик, які видозмінювались у залежності від віку обстежуваних. Їх перелік включив стандартизовані інтерв'ю батьків, оцінки експертів (останніми виступали вихователі дитячих садків, шкіл-інтернатів, дитячих санаторіїв, літніх таборів, вчителі середніх шкіл та профтехучилищ, спеціалісти сексологічних відділень), проєктивні методики (дитячі малюнки), контент-аналіз ілюстрацій та змісту текстів шкільних підручників, опитувальник Сандри Бем, дискусії у проблемних групах дітей та юнацтва. Основними лініями аналізу була частота певних моделей сексуальної поведінки дітей, поширення оцінкових суджень, ступінь привабливості певних статево-рольових нормативів поведінки.

Дослідною базою для роботи послужила передовсім практична консультативна робота автора у Київському науковому організаційно-методичному центрі сексології та андрології, під час якої була можливість безпосередньо стикатись з проблемами вияву Я особистості через призму ставлення до власної сексуальності та самовизначення у сфері статево-рольової поведінки. Хоч у кожному окремому випадку це було індивідуальне, своєрідне сприйняття виявлених проблем, все ж у сукупності вони мали свої типові характеристики. Спогади дорослих пацієнтів або батьків дітей ініціювались запитаннями: Пригадуючи свої відчуття, переживання, пов'язані з усвідомленням себе хлопчиком чи дівчиною, що найперше приходила в думку? Якими були ваші уявлення про справжнього чоловіка, справжню жінку, які люди слугували взірцем мужності та жіночності? Як ви “відкривали” для себе своє тіло, що було у

цьому приємним, а що неприємним!? Чи було за що-небудь соромно? Хто вводив Вас у світ інтимних взаємин статей? Опишіть своє ставлення до змін, що відбувались з Вами у пубертатному віці. Що Вас тоді відчує наявність сформованих стереотипізованих уявлень про диференціацію статей. Так, наприклад, хоч переважна більшість опитуваних нами другокласниць приписувала образу ідеального хлопчика запозичені з образу ідеальної дівчинки такі якості, як акуратність, ввічливість, слухняність, дисциплінованість поведінки, все ж поряд із юши дівчатка наділяли його традиційно маскулініними ознаками. Сміливість, витривалість, хоробрість, вміння захистити слабшого, постояти за себе, мати фізичну силу, кмітливість і т.п. співвідносились дівчатками зі статеворольовою поведінкою хлопчиків.

Методами дослідження слугували стандартизовані інтерв'ю, спостереження, групові дискусії, експертні оцінки, анкетні опитування. Було зібрано понад 500 протоколів групових і 100 індивідуальних інтерв'ю. Анкетним опитуванням було охоплено близько 600 старшокласників.

Основними напрямками аналізу досліджуваного матеріалу були:

- рівень поінформованості дітей різного шкільного віку у питаннях сексуальності та репродукції;
- ставлення дітей до сексуальної сфери і до себе як до представників певної статі;
- ступінь привабливості певних моделей сексуальної та тендерної поведінки;
- найвагоміші джерела впливу на статево свідомість і сексуальна поінформованість підростаючого покоління.

Канвою для бесіди з дітьми 6—8 років слугували запитання: що означає слово “секс”; які його інші назви; чим відрізняються хлопчики та дівчатка у будові тіла; як називаються статеві органи чоловіка та жінки; яка їх правильна назва; як народжуються діти; хто розповідав тобі про процес зародження нового життя; що тобі про це розповідала мама; що ти чув від тата; від кого ще і, про що дізнався; якою ти уявляєш собі красиву дівчинку, хлопчика, щасливу жінку, щасливого чоловіка і т. п.?

У процесі дослідження ми пропонували дітям описати щасливі і нещасливі стосунки чоловіка й жінки, перерахувати якості, вміння та навички, необхідні для успішного виконання ролі чоловіка та жінки. Ми запитували про те, на кого хотіли б бути схожими діти у майбутньому, на який ідеал чоловіка чи жінки вони рівняються сьогодні.

Стандартизовані інтерв'ю відрізнялись за змістом у відповідності до віку опитуваних. Питання були побудовані таким чином, щоб відповіді на них могли дати уявлення про мінімум знань дитини з питань сексуальності та репродукції, які вона повинна мати на тому чи іншому етапі психосексуального розвитку. Обсяг та зміст таких базових уявлень та сформованих понять був вичленений групою експертів. Фахівців із питань

психосексуального розвитку дитини - сексологів, психологів, гінекологів, які розробляли запровадження статевоосвітніх програм. Так, наприклад, для дітей преддошкільного та молодшого шкільного віку канвою для індивідуальної або групової співбесіди слугували питання.

Що означає слово “секс”. Які його інші назви. Чим відрізняються хлопчики й дівчатка, у будові тіла. Як називаються статеві органи чоловіка та жінки. Яка їх правильна назва. Поясни, як народжуються діти. Хто розповідав тобі про процес зародження нового життя. Що тобі про це розповідала мама. Що ти чув від тата. Від кого ще і, про що дізнався. Якою ти уявляєш собі красиву дівчинку, хлопчика, щасливу жінку, щасливого чоловіка. Які бувають анекдоти про секс, де ти їх почув. Ти любиш свою сім'ю. Що тобі в ній хотілось змінити на краще.

У процесі дослідження ми просили дітей описати щасливі і нещасливі стосунки чоловіка і жінки, перерахувати якості, вміння й навички, необхідні для успішного виховання ролі чоловіка та жінки. Ми запитували про те, на кого хотіли б бути схожими діти у майбутньому, на який ідеал чоловіка чи жінки вони рівняються зараз, чи подобаються вони самі собі.

Виявлення рівня сексуальної поінформованості підлітків проходило у формі індивідуального або групового обговорення тих питань, які стосувалися передовсім фізіологічних і психологічних змін, що відбуваються з дітьми протягом пубертатного періоду та реалізації сексуальної Функції дорослої людини. При цьому до традиційних запитань щодо правильної назви статевих органів та способу народження дитини задавалися такі, які з'ясовували ставлення підлітків до пубертаційних змін у власному тілі, характер психологічних установок щодо сексуальної сфери, поширеність певних упереджень, міфів.

Наведемо приклади запитань для обговорення з хлопчиками. Які зміни у твоєму тілі, зовнішності свідчать про статеве дозрівання, які ознаки настання нічних полюцій. Чому їх навивають “мокрими снами”. Чому презерватив називають протизаплідним засобом. Чи достатньо досягнути статевої зрілості, щоб стати батьком чи матір'ю дитини. Секс і любов - тотожні поняття. Як вони співвідносяться у зображенні на телеекранах, у кіно, в оточуючій дійсності. Чому люди вульгаризують секс. Які ти знаєш анекдоти про секс, від кого ти їх почув. Кого з артистів кіно чи естрадних виконавців називають “секс-символом”. Що тобі в них подобається, а що ні. З ким люби краще обговорювати. тему сексу. Чому дорослі, на твою думку, уникають відвертих розмов про культуру сексуальної поведінки. Що б ти їм порадив. Секс - це приємне чи неприємне буття людини.

У відповідності до думки експертів про базовий обсяг знань із репродукції та сексуальної сфери у молодшому шкільному, підлітковому та юнацькому віці, визначався середній рівень поінформованості.

Детальніше про зміст базових знань сексології дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку йдеться у публікаціях автора.

Опитування юнаків та дівчат проходило у формі групових дискусій, а також розповсюдження анкет, які містили у собі як закриті, так і відкриті запитання з базового компоненту знань, як, наприклад: що таке ерогенні зони; яку людину називають сексуальною; яка відмінність між еротикою та порнографією.

Взірцями закритих запитань можна вважати такі:

Шкідливість юнацької мастурбації пов'язана передовсім із:

- а) раннім досвідом досягнення оргазму;
- б) переживанням гріховності акту самозадоволення;
- в) закріпленням стійкої звички до самовтіхи та послабленням

інтересу до протилежної статі.

Гомосексуалізм це:

- а) психічний розлад;
- б) набута звичка;
- в) порушення сексуальної орієнтації у психічно здорової людини.

Дівчинка не може завагітніти:

- а) підчас менструального циклу;
- б) якщо статевий акт відбувається стоячи;
- в) якщо вона не відчуває оргазму;
- г) якщо це перший у її житті статевий акт.

Базовий компонент знань охоплював такі проблеми: чоловіча та жіноча репродуктивні системи; вагітність та її попередження; зараження та профілактика захворювання на СНІД; венеричні захворювання.

Дошкільнята, як і старші діти — молодші школярі, у майбутніх статевих ролях бачать себе сім'янинами — подружжям, батьками дитини. Більшість дітей, що проживали в неповних сім'ях, найбільше своє бажання пов'язують із поверненням у родину батька, гармонізацією стосунків мами й тата. При цьому вже з дошкільного віку чітко простежується сформованість певних стереотипів традиційного розподілу сімейних ролей. Так, на дитячих малюнках мати завжди зображена заклопотаною безліччю хатніх справ (прибирання, прання, приготування їжі) на противагу батькові, який зайнятий переважно переглядом газет, телепрограм або іншим пасивним відпочинком.

Жіночі рольові обов'язки, на думку як дівчаток, так і хлопчиків, реалізуються в опікунській, вчительській, обслуговуючій діяльності, догляді за кимось. На противагу жінкам чоловічі ролі орієнтовані на технічну, конструкторську працю, охорону, службу в міліції, пожежній охороні тощо. ... відчує наявність сформованих стереотипізованих уявлень про диференціацію статей. Так, наприклад, хоч переважна більшість опитуваних нами другокласниць приписувала образу ідеального хлопчика запозичені з образу ідеальної дівчинки такі якості, як акуратність,

ввічливість, слухняність, дисциплінованість поведінки, все ж поряд з юши дівчатка наділяли його традиційно маскулініними ознаками. Сміливість, витривалість, хоробрість, вміння захистити слабшого, постояти за себе, мати фізичну силу, кмітливість і т.п. співвідносились дівчатками зі статеворольовою поведінкою хлопчиків.

Якщо дівчатка у пошуках ідеального образу протилежної статі зважали на андрогінні та статевонейтральні якості, то образ ідеальної фемінної поведінки, намальований хлопчиками, був у більшості випадків максимально демаскулізованим. Пояснення стійкості традиційних стереотипів маскуліності й фемінності у свідомості маленьких дітей можна віднайти у констатованому дослідженні явищі насадження хлопчикам і дівчаткам вимог поведінки, адекватних їхній статі.

Так, у фіксованих ситуаціях спілкування дітей і батьків, дітей і вихователів, коли останні мали нагоду спостерігати зайнятість дитини діяльністю, грою, нетрадиційною для їх статі, дорослі у більшості випадків вимагали статевовідповідної поведінки. Установлено, що до 70 % вчителів молодших класів та до 80 % вихователів груп подовженого дня заохочують дітей до природних їхній статі активності і лише до 30 % педагогів заохочує дітей до “статевоневідповідних” моделей поведінки. Проілюструємо це на прикладах спостережень. Витяг з протоколу проведення рухливих ігор із першокласниками вихователем групи подовженого дня середньої школи №115:

- Чемні хлопчики не ображають дівчаток! Виховані дівчатка не б'ються з хлопцями!

- Мені потрібні сильні хлопці, щоб розставити стільці. Відійди, Мар'яно, це не жіноча справа!

- А чого це ви у стороні, замість того, щоб силу удару вимірювати, теревені розводите. Якби це були дівчата, я б зрозуміла...

- Наталю, відійди від каналу, поступись хлопцям. Візьміть краще з дівчатками хола-хуп.

- Хлопці сьогодні були на висоті. На те вони і хлопці, щоб бігали швидше, стрибали вище.

- Хлопці беруть стільчики і виносять із залу. Дівчатка залишаються, щоб прибрати зал.

Як бачимо, стереотипізовані уявлення про маскуліність та фемінність є досить поширеними у зверненні вчителя до дітей. Адже якщо поведінка, дитини неадекватна вимогам, то вона є такою безвідповідно до статі. Коли ж підкріплюється статева належність дитини, то тим самим насаджується стереотип. Вищеозначені команди та зауваження вчителя мали б висловлюватись таким чином:

- Чемні діти не ображають одне одного! Не чіпай його, йому боляче.

- Мені потрібні сильні діти, щоб розставити стільці.

- Давайте, хлопці, до діла, нічого теревені розводиш.

- Встановіть черговість біля каната - спочатку хлопці, потім дівчата..
- Хлопці сьогодні були на висоті, а дівчаткам треба буде

підтягнутись .

- Бажаючі виносять стільці, решта прибирає зал. Самоусвідомлення статевої належності, статевої відповідності розвиваються через оцінку поведінки оточуючими людьми - батьками, вихователями, родичами. Отже вони через зміст пред'явлених вимог насаджують ідеї психологічної нерівності статей у видах діяльності, у зовнішності, манерах поведінки. Згадаймо: “Не плач, ти ж хлопчик. Чоловіки не плачуть!” або “Яке у тебе волосся, яка ти красива дівчинка!” і т.п.

У реальному житті чоловіки не повинні боятися стереотипу, що плачуть тільки жінки, і розподіляти роботу на чоловічу й жіночу. Інтеграція чоловічого й жіночого начала у статеворольовій поведінці як дівчинки, так і хлопчика є необхідною умовою гармонійного розвитку особистості, концепції індивідуального Я.

Тенденція диференціації статеворольової поведінки хлопчиків та дівчаток спостерігається в процесі навчання (на пізнавальну активність хлопчиків увага вчителя звертається щонайменше втричі більша, ніж на дівчаток), а також у позаурочній діяльності.

Контент-аналіз ілюстрованого та текстового матеріалу підручників для початкової школи, виданих з 1985 по 1990 роки та з 1992 по 1995 роки з точки зору співвідношення чоловічих і жіночих характеристик (професій, вчинків, характерів, видів занять) засвідчує тенденцію до зменшення зображень дискримінації жіночої статі, до рівності статей у соціальному статусі, а також до нейтральних моделей статеворольової поведінки.

Так, наприклад, якщо зображення професійної зайнятості чоловіків у підручниках 80-х років охоплювало сфери інтелектуальної та фізичної праці, як, наприклад, вченого, токаря, водія, механізатора, то жінки зображались переважно лікарями, медсестрами, вчительками, домашніми господарками. Чоловіки і хлопчики зображувались у змісті оповідань або ілюстрацій як особи, які створюють подію (нехай навіть бешкетують), тоді як жінки й дівчатка мали справу лише з обставинами, що склалися, або з пригодами, що трапилися в ними поза їх власним волевиявленням. Чоловіки, хлопчики зображались дійовими, активними, дівчатка - пасивними, залежними, опікуваними.

Слід зазначити, що хоч і тенденція до зменшення статевої диференціації поведінки очевидна у порівнянні комплектів підручників для початкової школи 80-х та 90-х років, все ж вона залишилась і, на нашу думку, певною мірою обумовлена статтю автора. Так, наприклад, Буквар (Підруч. з навчання грамоти для 1 р.л. печалі. шк., автори Колісниченко В. І., Горяний В.Д., Сагайдак В.Д. - К., 1994), хоч і містить вже зображення вчителя чоловічої статі, три картинки, де хлопчики й дівчатка не відрізняються у вмінні косити сіно, доглядати за квітками, решта малюнків

- 80 % - є статеве диференційованими. кухаря

Цікавим є співвідношення видів занять зображуваних хлопчиків та дівчаток. На малюнках представники чоловічої статі спасають пташенятко, що випало з гнізда, запускають змія, збирають разом з дорослими урожай, орють землю, фотографують, саджала дерево, доглядають за кроликами, ремонтують велосипед, катаються на роликовій дошці, грають у м'яча, грають, у космонавтів, спілкуються.

Рефреном диференціації статевої поведінки хлопчиків і дівчаток слугують строчки: “Люда мила каструлю. Люся мила ложки. Вітя пішов у магазин і купив молоко”.

Навчальний посібник для 1 класу “Віконечко” (К., 1995), у якого авторами дві жінки Н.М.Бібик та Н.С.Коваль, і змістом текстового матеріалу й малюнками вміє уникнути протиставлення поведінки хлопчиків і дівчаток. Стереотипізовані моделі поведінки, як-то:

вона обслуговує, він діє, представлені у взаємозамінних ролях:

дівчинка, як і хлопчик, також працює з комп'ютером, як хлопчик, так і дівчинка, вміє саджати деревця, а не тільки їх підтримувати при посадці і т.д.

У читанці для першого класу “Первоцвіт” (Скрипченко Н.Ф., Савченко О. Я., К., 1994) простежується спроба подолати статевостереотипізовану поведінку. На малюнку “У колі рідної сім'ї” мати забавляє малюка, а батько перетирає посуд.

Підручник для 1 класу “Рідна мова (Білецька М.А., Вашуленко М.С., К., 1994) не позбавлений стереотипізованих уявлень, оскільки дівчатка асистують, миють, в'яжуть, хлопчики майструють, розпалюють вогнище, встановлюють годівничку для пташок, ковзається тощо.

Зазначимо, що статеві стереотипи оточують школяра звідусіль - із сторінок підручників, змісту казок, реклами іграшок, вимог дорослих, інтеріоризуються свідомістю дітей, перетворюючись у психологічні установки щодо статевовідповідної поведінки у суспільстві, а також у сім'ї. При цьому вже з дошкільного віку чітко простежується сформованість певних стереотипів традиційного розподілу сімейних ролей. Так, наприклад, на дитячих малюнках завжди мати заклопотана безліччю хатніх справ (прибирання, прання, приготування їжі) на противагу батьку, зайнятому у переважній більшості випадків переглядом газет, телепрограм або іншим пасивним відпочинком.

Жіночі рольові обов'язки, на думку молодших школярів, як дівчаток, так і хлопчаків, реалізуються в опікунській, вчительській, обслуговуючій діяльності, догляді за кимсь.

Забігаючи наперед, зазначимо, що взаємопротилежність у виконанні чоловічих та жіночих ролей будь-то у сім'ї чи у громадських установах простежується й зберігається як серед більшості підлітків, так і студентства.

Подібна усталена орієнтація на традиційний розподіл статевих ролей рано чи пізно вступатиме у протиріччя з вимогами сучасної сім'ї як взірця біархатного шлюбу. Моделі егалітарної сім'ї сучасного суспільства орієнтовані не на статево диференціацію, а на розвиток необхідних морально-психологічних якостей взаємозамінності, взаємодопомоги.

Підлітковий період психосексуального розвитку. Пубертатний період у психосексуальному розвитку дитини відраховують від настання менархе й еякуляте до зупинки росту тіла. Юнацький, або пост-пубертатний, вік відраховується від зупинки росту до настання повної психологічної й репродуктивної зрілості. Вищеозначені періоди охоплюють вік від 13 до 19 років.

Переживання фізичного, фізіологічного розвитку під час пубертату реорганізує образ свого тілесного Я. Отже, підліток має пройти вторинний етап тілесної аутоідентифікації та типізації, а значить і апробації маску динних або фемінних якостей свого Я у соціумі. Гормональна “буря”, яка визначає темпи статевого дозрівання, часто спричиняє невмотивовані перепади настрою, емоційну неврівноваженість, особистісну тривожність. Темпи пубертатного дозрівання безпосереднім чином впливають на особливості становлення образу фізичного Я.

Досліджувалась також поінформованість дітей у питаннях сексуальних стосунків і репродукції людини. Як відомо, нормою психосексуального розвитку особистості є набуття нею до настання періоду статевого дозрівання елементарних знань про відмінність у будові тіла, статевих органів чоловіка й жінки, уявлень про вагітність та народження дітей.

Щоб належним чином оцінити загальний ступінь соціалізації молодших школярів у питаннях сексуальної культури, доцільно порівняти отримані дані з аналогічними у інших країнах, тобто провести відповідний крос-культурний аналіз. З цією метою було відібрано протягом індивідуальних та групових інтерв'ю з означених питань учнів третіх класів м. Києва, Івано-Франківська та Тернополя, якими було охоплено 132 школяра, проведені відповідні розрахунки середньостатистичних даних. Останні слугували порівняльними даними з відповідними показниками, представленими у дослідженні подружжя Голдман.

Як відомо, Рональд і Джульєт Голдмани у 1982 році провели велике етно-порівняльне дослідження розуміння дітьми сексуальних явищ. Крім дев'ятирічних, вони інтерв'ювали дітей п'яти, семи, одинадцяти, тринадцяти та п'ятнадцяти років у чотирьох країнах: Австралії, Англії, Північних штатах США та у Швеції. Відібравши з масиву запитань проведеного нами дослідження подібно до використаних в опитуванні Голдманів і, проаналізувавши відповіді українських дітей, ми спробували доповнити таблицю крос-культурних даних вітчизняними показниками.

Зазначимо, що з введенням за десятиріччя, що пройшло з часу проведення дослідження Голдманів, статевоосвітніх програм у розклад зарубіжних однолітків українських дітей, багато що змінилось на краще. На початку 90-х тільки шведські школярі мали обов'язковими для вивчення з восьмирічного віку статевоосвітні дисципліни. Запровадження статевоосвітніх програм в Україні для молодших школярів та підлітків могло б відіграти позитивну соціалізуючу роль.

		Таблиця 2.1.				
Результати дослідження сексуальної поінформованості дев'ятирічних дітей у зарубіжних країнах (за Голдманами) та в Україні						
П О Н Я Т Т Я	Процент правильних відповідей серед					
	америка нців	англійці в	австралі йців	шведів	українці в	
Знають фізичні відмінності	23	35	60	40	30	
Знають правильні назви статевих органів	20	33	50	*	15	
Знають тривалість вагітності	30	32	35	67	30	
Знають, що метою злягання є насолода	4	10	6	60	2	
Знають значення слова “матка”	0	0	0	23	4	
* Даних не має.						

Підсумовуючи результати вивчення ставлення молодших школярів до сексуальної сфери, слід зупинитись на проблемі, вирішення якої часто стає початком формування як позитивних, так і негативних установок щодо сексуальної репродуктивної функції людини. Ідеться про рік вияву перших зацікавлень щодо реалізації цих функцій та формування психологічних установок дітей щодо тіла, голизни, інтимних стосунків тощо.

Чи відповідають знання українських дітей педагогічним вимогам? Згідно з отриманими даними, понад 80% дітей у 6—8-річному віці не змогли знайти необхідні слова для правильної назви статевих органів. Навіть ті з них, хто мав хоч найменше уявлення про функціонування жіночого та чоловічого організму, у поясненні відповідних питань нерідко застосовували вульгаризми та почували себе досить ніяково. Лише 25% другокласників мали правильні уявлення про статевий акт, вагітність і засоби її попередження. Тільки 20% опитуваних знали, як народжуються діти. Причому 30% із них є такі, хто отримав відповідне пояснення від батьків або інших дорослих. Вразило те, що лише 15% опитаних дітей

з змогли дати пояснення мотивації злягання та планування вагітності у взаємозв'язку з почуттям любові, приязні, бажанням продовжити своє кохання в дітях. Уявлення молодших школярів про тіло (чоловіче чи жіноче), зміни, що відбуватимуться з ними у недалекому майбутньому, надзвичайно поверхові. Приблизно половина опитаних школярів розцінюють власні статеві частини тіла як такі, яких треба соромитися споглядати й остерігатися торкатися. Такі діти відчують сором, коли бувають голими або дивляться на оголене тіло дорослого.

Ідеально красивим чоловіком за зовнішніми даними та маскуліною поведінкою хлопчики вважають образ супермена з відомих американських бойовиків. Для дівчаток лялька Барбі та поведінка значущих дорослих тотожної статі — передовсім мами, вчительки, родички — є моделлю для наслідування. Оцінюючі привабливі жіночі й чоловічі якості однолітків протилежної статі, молодші школярі частіше пов'язували їх із зовнішньою привабливістю та модним вбранням, ніж із певними вміннями, навичками та моральними якостями. Свято у сім'ї досить часто зображувалось у вигляді родини за обіднім столом або на прогулянці. При цьому мама і тато майже завжди поряд, разом із дитиною.

Переживання фізичного, фізіологічного розвитку під час пубертату реорганізує образ свого тілесного Я. Отже, підліток має пройти вторинний етап тілесної аутоідентифікації та типізації, а значить і апробації маску динних або фемінних якостей свого Я у соціумі. Гормональна “буря”, яка визначає темпи статевого дозрівання, часто спричиняє невмотивовані перепади настрою, емоційну неврівноваженість, особистісну тривожність. Темпи пубертатного розвитку, а разом із цим і перебудова фізичного вигляду, не можуть не позначитись на характері психосексуального розвитку підлітка, його самооцінних ставленнях.

Звикання до нового фізичного Я сповнене здебільшого драматичних переживань. Важливе значення при цьому набувають зріст, повнота, темпи розвитку вторинних статевих ознак. Нові тілесні форми (“Ну чому в мене ні талії, ні грудей, - як в інших”), а разом з ними і відчуття незграбності (“У людей біцепси, а тут, як у горобця, а руки, як граблі”), а також незвідані раніше статеві відчуття (“Може я не такий (така), як інші?”) роблять підлітка особливо чутливим і навіть невротичним до оцінки своєї зовнішності й учинків людьми, що його оточують. Гострі емоційні реакції обумовлені, як правило, захистом свого Я.

Психологічний дискомфорт відчують не тільки ті підлітки, що з якихось причин відстають у пубертації, а, й діти з нормальними темпами статевого дозрівання. Еталони компанії, “вулиці”, які часто гіпертрофовані в оцінці розмірів тіла і статевих органів (як, наприклад, статевого члена), часто лише поглиблюють сумніви хлопчиків щодо “нормальності” свого тулуба та статевих органів.

Дівчата бувають не менш стурбовані своєю “надмірною” повнотою, розмірами стегон, ніг, носа тощо. Весь цей комплекс проблем, пов'язаних із тривожною самооцінкою підлітками своєї зовнішності, психологи не випадково назвали “синдромом Квазімодо”, або “гідкого каченяти”, а сексопатологи - пубертатною дисморфобією.

Батьки не можуть не помітити, що інтерес до своєї зовнішності не обмежується пасивним спогляданням. Підлітки рішуче вдаються до реконструкції свого фізичного Я.

Підвищений інтерес до внутрішнього світу оточуючих людей, а також кіногероїв та літературних персонажів. Зі статевою диференціацією інтересів, а прискореним дорослішанням дівчаток найперше стикаються класні керівники.

Гортаючи сторінки дівчачих “відвертих зошитів”, помічаєш, як тісно переплітаються в записах підлітків ще зовсім дитяче, наївне зі спробою пізнати таємничий світ інтимних стосунків дорослих. Через улюблену ліричну пісню чи вірш, запозичений у подруги, вдалу риму, афоризм чи авторську пісню відбувається осмислення етичних норм міжстатевих взаємин, пізнання психологічних явищ інтимного життя людини. Завдяки ним дівчинка отримує певні естетичні, етичні орієнтири статевої поведінки, вчиться культури інтимних переживань, випробовує, приміряє, на себе роль дорослої дівчини, жінки. Ось, наприклад, перегорнемо сторінки щоденника, 12-річної Оксани, списані акуратним дівочим почерком. На перших сторінках поряд із фотографіями улюблених актрис дбайливо завітчані в рамочки фотопортрети сучасних популярних виконавців пісень, акторів, а також переможниць конкурсів краси, запозичені зі сторінок вітчизняної періодики і зарубіжних видань. Чимало тут ліричних віршів на любовну тематику, придуманих власницею щоденника, переписаних власноруч або найближчими подругами. Тут відверті, щирі сповіді - біль поки що чужих втрат і розлук, осмислення буття людини, від якої відвернулася, яку покинула кохана людина, радість взаєморозуміння і духовної близькості. Наведемо один із таких творів:

“Ти пішов, а я так і не змогла тебе забути. Ти повернувся, і все ж я не забула, що було поміж нами. Але тепер - я все зумію, живою вийду я з вогню...”

Перші спроби з'ясувати, якою мірою власні поведінка, мрії відповідають ustalеним нормам жіночої поведінки, яскраво проявляються в інтересі дівчаток до різноманітних опитувальників, тестів, які ретельно і в масовому порядку переписуються в класах до дівочих “щоденників відвертості”. Відповіді, які заповнюються власницею зошита і її подругами, стають об'єктом пильного осмислення й зіставлення. Адже дуже цікаво, як, наприклад, відповіла подруга на такі запитання: “Твоє улюблене ім'я хлопчика”, “Чи цілувалася ти з кимсь із хлопчиків?”, “Як ти ставишся до дівчат, які користуються косметикою?”, “Назви риси характеру, які ти

найбільш цінуєш у хлопців (дівчат)” і т.п. Дізнатися, що думають із цього приводу твої подруги-підлітки, не тільки цікаво для підростаючої жінки, а й важливо для самовизначення Я в суперечливому дорослому житті.

Виявляється, кожна по-своєму розуміє і трактує це почуття. Але вголос про це не скажеш. От і читаєш у нотатках наших майбутніх жінок: “Кохання - це найніжніші почуття щастя”, “це - щастя, а щастя скло, йому розбитись дуже легко”, “це дружба до мовили”, “почуття, якому неможливо опиратися” і т.п. Звичайно, серед висловлених думок ми обов'язково зустрінемося і з такими міркуваннями: “Це - чотири ноги під ковдрою”, “Гірський потік, де пливуть двоє дурнів”, “Це повна втрата голови й розуму”, “Це те, що не показують іншим” тощо.

Філософське осмислення буття двох статей, дитяча безпорадність, зрілі роздуми й зовсім інфантильні судження - завжди поряд, невід'ємні одне від одного. Майже в кожному щоденнику можна віднайти щось на зразок: “Вечір, тиша, в під'їзді цілуються двоє”, “У понеділок зустріне - поцілує, у вівторок - додому проведе, а у середу і п'ятницю можемо й побитися”, “За хлопцем і трамваєм ніколи не поспішай, бо підійде наступний”, або “Не та ружа, що за садом, а та ружа, що в саду, не той хлопець, що двох любить, а той хлопець, що одну” і т.д.

Записи є своєрідним віддзеркаленням Я, способом осмислення і саморефлексії сексуальної моралі, етикету статевої поведінки чоловіка й жінки.

Психосексуальний розвиток в підлітковому віці поглиблюється досвідом частого відчуття сексуального напруження і розрядки (під час полюцій) у хлопчиків, новизною відчуття розвитку грудей та менструацій у дівчаток, появою перших еротичних мрій і фантазій, а також сексуальним експериментуванням із статевими геніталіями. Звичайно, частина підлітків здобуває в роки отрочтва під впливом різних несприятливих обставин сімейного життя більший досвід міжстатевих стосунків - вступає в першу статеву близькість, вагітніє, міняє сексуальних партнерів тощо. У нас же йдеться не про девіантну сексуальну поведінку, а про норму першої сексуальної чуттєвості.

Згідно з даними А.Кінзі, до 13 років мастурбувало 15 % дівчаток, а до 15-річного віку - 82 % хлопчиків. Подібні тенденції простежують і вітчизняні дослідники. Сексологи пояснюють це таким чином. Досвід мимовільного отримання насолоди від статевої чуттєвості отримується раніше від подразнення геніталій, ніж усвідомлюється потреба у їх стимуляції міжстатевими контактами.

Сексуальну чуттєвість дає підлітку його тілесне Я - ерогенні зони тулуба, геніталії. Фізіологічною передумовою онанізму й мастурбації вважається значне підсилення секреції андрогенів під час статевого дозрівання. Пубертатна мастурбація стає тим засобом, який дозволяє зняти або пом'якшити прояви фізіологічного дискомфорту, викликаного

сексуальним напруженням. Пубертатний онанізм свідчить швидше про норму статевого розвитку людини, ніж про патологію. Однак, оскільки онанізм впливає на особливості статевої самосвідомості підлітка, - слід розглянути й інший його бік, психологічну реакцію, пов'язану з муками совісті. Як улучно зауважують спеціалісти, акт мастурбації стільки ж притягує, скільки відштовхує .

Потяг викликає потребу в статевій чуттєвості, проте розрядка статевого напруження в онаністичному акті викликає і насолоду і відразу.. В цій внутрішній боротьбі із самим собою підліток (хлопчик чи дівчинка) не завжди здобувають перемогу. А це призводить до чим дальшого самоприниження й самобичування, до посилення звичних для підліткового віку страхів “Я не такий, як інші” до невротичного рівня. Отже, як підкреслюють сексологи, шкідливий не сам по собі онанізм як розрядка статевого напруження, а переживання, пов'язані з ним, а саме - психологічний конфлікт із самим собою, муки сумління, відраза до себе.

Як приклад виявлення великого такту в статевому вихованні сина можна навести монолог батька: “Пам’ятаєш, я говорив про статеві гормони , які починають надходити з дозрілих сім'яників у кровноносне русло? Май на увазі ось що: коли сперматозоїдів в яєчках стає досить багато і статевих гормонів у крові також дуже багато, ці наші чоловічі гормони діють на організм так, що час від часу ніби сам відкривається клапан для виходу сперматозоїдів назовні. Найчастіше це трапляється уві сні. Ти спиш, і тобі сниться таке, що не кожному розкажеш... Прокинувся й бачиш: на трусах і на простирадлі щось липке. Це сперма - рідина, в якій зайві сперматозоїди, що накопичились у сім'яниках. Отже, організм працює добре й сам виводить назовні зайве. Такий мимовільний вихід сперми (звичайно, уві сні) називається “полюція”. Це одна. з вірних ознак статевого дозрівання. В усіх хлопців у твоєму віці починаються полюції. В них немає нічого ненормального...”

Підліток прагне розширити свої уявлення про інтимні сторони взаємини чоловіка й жінки. Тому не випадково, а шостих-сьомих класах школи потяг до фільмів “до 16”, до анатомічних знань, до “дорослої” художньої літератури буває дуже великим.

Педагогічну стратегію А.О.Макаренка визначав таким чином: “Дії закономірний хлопчачий вибух гострого інтересу до статевого натуралізму . Тому нехай краще він прочитає Мопассана. Тоді перед ним вся ця галузь з'явиться хоч і у хвилюючому оформленні, але все таки в мистецтві, в антуражі людських пристрастей, нещастя і радощів” [181; 254].

Подекуди сексуальна цікавість починає набирати в підлітків гіпертрофованої форми. Багато хлопчаків, щоб довести своє змужніння, починають вживати нецензурні слова, переказувати масні анекдоти на теми міжстатевих стосунків. Треба спокійно роз'яснювати підліткам, що нав'язувати іншим людям свої переживання, інтереси інтимного порядку

неетично, що це далеко не з кращого боку характеризує людину. Важливо, щоб діти усвідомили: брудною є не сама, сексуальність людини, а збіднення й забруднення її цинічним ставленням.

Оскільки юнацький вік - вік морального самовизначення і формування світоглядних поглядів, то саме цьому періоду в житті належить особлива роль у засвоєнні сексуальної моралі, набутті досвіду фемінної або маскулінної поведінки, розвитку статевого Я.

Ми запропонували 12—13-річним хлопчикам і дівчаткам дати пояснення тим фізіологічним і психологічним змінам, що відбуваються з ними у пубертатному періоді. Понад 70% хлопчиків продемонстрували погане розуміння механізмів психосексуального змужніння. Більшості з них навіть на прохання експериментатора було незвично промовляти слова “груди”, “вагіна”, “пеніс”, “матка” та ін. словами

Так, близько 60% дівчат на запитання “чи рада ти, що розвиваєшся як жінка? що відчуваєш до себе у період менструації?” і т. п. Навіть навпаки: з'явилося відчуття відрази до себе, відчуття чогось негарного, бридкого. На нашу думку, пояснення цього частково можна віднайти у відсутності системи статевої освіти, яка формує позитивні установки на поняття статевого дозрівання, інтимні почуття, стосунки, фемінність чи маскулінність. У повсякденному спілкуванні функції тіла, в тому числі статевих органів, розглядаються як речі інтимні, про які не прийнято говорити і реалізація яких у відповідних громадських місцях супроводжується, як правило, негативними емоціями (з огляду на бруд і антисанітарію туалетів). Особливі складнощі спіткають дівчаток-підлітків із появою менструації. Непристосованість жіночих шкільних туалетів до індивідуального користування, проблеми, пов'язані зі зміною гігієнічних засобів, а також із принизливим поясненням перед однокласниками причин відсутності на уроках фізичної культури і т. п. зумовлюють значно більше негативних емоцій, ніж супутні соматичні відчуття цього вікового періоду.

Невизначеністю, побоюванням, тривожністю щодо функціонування статевих органів характеризуються також самовідчуття хлопчиків підліткового віку. Що ти знаєш про причини виникнення ерекції, полюцій, про вплив мастурбації на репродуктивне здоров'я, прояви венеричних захворювань — ці та інші хвилюючі для підлітків запитання досить часто лишаються без відповіді.

Чи робить свій внесок у сексуальну освіту підлітків сучасна школа? Так, певною мірою курс біології значно розширює коло знань про репродуктивну функцію організму. Так більше половини опитуваних хлопчиків і дівчаток не спромоглися дати вичерпні відповіді на питання: що таке СНІД і як ним можна заразитись; як запобігти хворобі; чи можна за допомогою кондому запобігти венеричним захворюванням; чи шкідлива мастурбація; чи можна стати батьком або матір'ю в підлітковому віці?

Обговорюючи сексуальні проблеми, підлітки, як і молодші школярі, із великими труднощами добирають відповідні терміни, відчувають ніяковість. Це говорить про те, що уявлення щодо сексуальності як частини психічного життя людини у свідомості дітей відображається зі знаком “мінус” і розцінюється не як виявлення вищих людських почуттів, а як нижчої підструктури особистості, яка не варта уваги інтелекту, як щось низьке й аморальне.

Батьківська сім'я як взірець статево рольової поведінки здебільшого втрачає свою привабливість для 10—14-річних дітей і лишається такою тільки для 35—40% із них. Натомість ідеалами маскулінності (фемінності) виступають популярні актори, співаки, топ-моделі.

Юнацький період психосексуального розвитку. Якщо статеve дозрівання починається в підлітковому віці, то в юнацькому розвиток вторинних статевих ознак вже, як правило, стабілізується. Гормональні процеси позначаються як на Фізичному, так і психічному розвитку дитини. Тому середовище старших школярів - це і майже зрілі (за фізичними даними) молоді чоловіки й жінки, і зовсім ще підлітки.

Відставання від ровесників у фізичному розвитку старшокласники сприймають надзвичайно болісно. Відкриті в собі “комплекси неповноцінності”, куди найчастіше входять майже всі відомі людству фізичні вади, - низький зріст, вузькі плечі, сутулість, короткі ноги, повнота, занадто довгий або короткий ніс і т.п., викликають психологічний дискомфорт, тривожність, невпевненість у собі.

Самооцінка зовнішніх даних багато в чому визначає характер розвитку товариських взаємин між юнаками й дівчатами, коло поза-сімейного спілкування.

Оцінюючи проблеми психосексуального розвитку дітей у юнацькі роки, важко не помітити “прірви” між рівнем сексуальної поведінки та першим набутим досвідом її, між фізіологічною, біологічною зрілістю та її соціальними, психологічними проявами.

Порівняння добробуту народу зарубіжних країн і бідності рідної країни, респектабельності, впевненості в собі, незалежної самостійності зарубіжних однолітків відбивається на розвитку сексуальних орієнтацій та статеворольовій поведінці юнацтва. В Україні в атмосфері подвійної моралі виросло вже третє покоління, яке не задоволене ані соціальною системою, ані батьківською родиною. Батьки, а особливо матері з їхнім подвійним завантаженням, рідко коли залишаються взірцями виконання сімейних ролей. Дослідження ціннісних орієнтацій юнацтва засвідчило, наприклад, що “професія” проститутки вважається нормальною, навіть престижною — на рівні стюардеси, перекладача тощо. Понад 50% юнаків і дівчат оцінюють можливість мати добрий заробіток, весело проводити вільний час як вищі життєві цінності порівняно з можливістю мати гарну сім'ю, бути щасливими у батьківстві.

Очевидною стала тенденція починати статеве життя у більш юні роки. Так, відповідно до результатів досліджень, проведених у великих індустріальних центрах України, понад 50% дівчат і 80% юнаків набувають досвіду перших статевих зносин до віку 17,5 року. Як відомо, ще донедавна, у 80-ті роки середній вік першого сексуального експериментування сягав 19 років для чоловіка і 20 років для жінок. Така закономірність виступає особливо виразно в числових показниках у характеристиці сексуальної поведінки учениць середніх профтехосвітніх закладів. Встановлено, що така категорія дівчат до 20 річного віку має близькість принаймні з трьома партнерами, прийому половина з них робила спроби штучного переривання вагітності “народними” засобами, а чверть має досвід абортів. Для більшості юнок цієї категорії сексуальна активність мало пов'язана з піклуванням про стан власного репродуктивного здоров'я.

Рівень сексуальної поінформованості щодо важливих функцій жіночого та чоловічого організму, впливу на нього, зокрема, на репродукцію людини, різноманітних шкідливих чинників лишається вкрай низьким. Так, понад 75% опитуваних учениць закладів профтехосвіти і близько 40% загальноосвітніх шкіл не змогли дати найелементарніше пояснення особливостей застосування календарного методу попередження вагітності, тільки близько 15% їх чисельності звертались за консультацією до спеціаліста-гінеколога, лише 8% вживають гормональні протизаплідні засоби; понад 50% мають низький і нижче середнього рівень поінформованості у питаннях застосування контрацепції взагалі.

Близько 90% дівчаток молодшого юнацького віку своє найближче майбутнє пов'язують із заміжжям, при цьому 80% розраховують на матеріальну допомогу батьків і лише 20% збираються планувати народження дітей. До 65% опитуваних дівчат, що мали порушення менструального циклу, “не відчували тривоги”, “не переживали” або “не замислювались зовсім” щодо можливих ускладнень у дітородній функції.

Викликають тривогу, крім цього, такі дані. Основним джерелом сексуальних знань для більшості юнок продовжує залишатись середовище однолітків, а також сумнівні видання на зразок Кінесси “Шлюб під мікроскопом”. Дефіцит науково-популярної інформації, а також значна психологічна дистанція у спілкуванні на теми шлюбу та сім'ї з батьківською сім'єю та школою негативно позначаються на усвідомленні вагомих проблем репродуктивного здоров'я, моральної готовності до материнства. Так, до 85% опитуваних старшокласниць не змогли дати бодай поверхову відповідь щодо ймовірних негативних наслідків венерологічних захворювань, абортів на плідність жінки. При цьому до 20% дівчат переконані, що медицина спеціально залякує молодь, щоб тримати її сексуальну поведінку під контролем.

Низькою лишається культура міжстатевих стосунків і спілкування молоді. Так, до 80% опитуваних дівчат засвідчили своє терпиме ставлення до злослів'я юнаків, до 55% використовують брутальні слова у власному мовленні. До 40% дівчат зазначають, що сварки, суперечки, навіть конфлікти із серйозним звинуваченням на адресу одного з них відбуваються “часто” і “досить часто”.

Останній частотний словничок закоханих набагато перевищував за обсягом перший. То й не дивно, адже тоталітарна суспільство породжувало установку на покарання іншого, навіть якщо останній є значущим. Ось чому так важливо уважно проаналізувати моделі статевої поведінки дорослих в Україні, які тією чи іншою мірою наслідують молоде покоління.

Початок статевого життя, середньостатистичний вік якого приходить на юнацький період, важливий у психосексуальному розвитку особистості тіш, що інтегрує, сексуальну і статевою поведінку у єдине ціле необхідністю узгоджувати широкий спектр сексуально-соціальних проявів Я і не-Я. Сексуальна поведінка (інтереси, активність) часто випереджає, статевою, тобто особистісний розвиток юнака чи дівчини, перетворюючись на самоціль. Сексуальне експериментування, не підкріплене психологічною та соціальною зрілістю (а за ними стоїть нерозвинутість моделей статевою поведінки, що виявляється в умінні передбачувати наслідки злягання, досягти взаєморозуміння, поєднати сексуальні й соціальні ролі і т.п.), призводить до внутрішніх і міжособистісних конфліктів, перетворюється у фактор ризику.

У випадку дисгармонії розвитку статевою і сексуальної поведінки, сексуальна активність досить часто приймає імітативний характер, сліпого наслідування нав'язуваних чоловічих або жіночих стереотипів досягнення сексуального збудження й розрядки. Не випадково соціальним фоном подібної сексуальної активності виступає алкоголь, куриво, наркотики. При цьому кількісні параметри сексуальної активності стають подекуди критерієм оцінки власного тілесного Я.

Порівнюючи результати опитування юнаків та дівчат за опитувальником С.Бем, вивчаючи їх особливості статевою і сексуальної поведінки, ми дійшли висновку, що чим нижчим є загальноосвітній та культурний рівень юнацтва, тим вища питома вага стереотипів у сексуальній та статевою поведінці, підґрунтям яких є сприйняття чоловіка як активного, напористого, стриманого у вияві почуттів і жінки як пасивної, слухняної, вразливої, чутливої до бажань і інтересів партнера.

Відповідно у юнаків превалує орієнтація на секс як на атрибут дозвілля і вживання алкоголю, установка, що відповідальність за наслідки сексуальних стосунків має нести вона, а не він, що використовувати презервативу потрібно з метою захисту себе від венеричних захворювань,

а не її від вагітності і т.п.

Дотримання статевих стереотипів, які розмежовують маскулінність і фемінність на взаємопротилежні моделі статевої поведінки й особистісні риси, заняття тощо, має негативний вплив на адаптивні можливості психіки молодої пари, викликає сексуальні дисфункції.

На основі вищезазначеного можна дійти висновку, що статеві стереотипи все більшою мірою вступають у протиріччя з особистісними якостями, індивідуально обраними нормативами й моделями статевої та сексуальної поведінки. Обмеження статевих ролей стереотипізованими уявленнями референтного оточення про маскулінність і фемінність, норму й відхилення значно звужує шляхи досягнення гармонії між Я і не-Я, а також сферу самокатегоризації соціосексуального Я.

Виходячи з того, що статеві соціалізація — це процес входження індивіда як представника певної статі (пам'ятаймо, що категорія статі є найпершою, з якою дитина, не досягнувши навіть трьох років, починає себе самоототожнювати) у систему соціальних зв'язків, соціальні адекватність сексуальної поведінки дитини, перебуває у прямій залежності від статевої соціалізації.

Понад 50 % чисельності підлітків та юнацтва мають низький і нижчий від середнього рівень сексуальної поінформованості. Чималі міфів, стереотипів підлітків у сфері сексуальної поведінки дорослих почерпнуто із сумнівних джерел.

Сексуальність як сфера психічного життя у свідомості більшості дітей і підлітків означена негативним знаком. Як правило — це сором щось негідне, низьке у поведінці людини, а не виявлення вищих по чуттів. Пояснення функцій тіла, особливо тих, що пов'язані з репродукцією, мають, негативне забарвлення, висміюються, приховуються не поважаються школярами.

У свідомості багатьох старшокласників сексуальні стосунки є формою дозвілля, яке не пов'язано з виявленням почуттів любові, приязні, бажанням налагоджувати тривалі контакти.

Психологічним бар'єром на шляху інтеріоризації культури сексуальних стосунків підлітками та старшокласниками виступає низький рівень розвитку статевої самосвідомості, неповага до власного “Я”, свого тіла, його функцій, побоювання ідентифікації “Я” з обговорюваною у колі однолітків проблемою. З огляду на викладене методика статевої освіти, статевого виховання має забезпечувати розототожнення індивідуального “Я” шляхом активізації участі вихованців у групових дискусіях.

Узагальнюючи дані щодо рівня наукової обізнаності юнацтва, завтрашніх дорослих, в питаннях культури сексуальної поведінки, ми дійшли висновку про їх диференціацію на різних контингентах обстежуваних. Відповіді на закриті (стандартизовані опитувальники) та

відкриті різнилися між собою не лише повнотою, адекватністю, але й емоційно-оцінним ставленням до запитань. Зазначимо, що в процесі доповнення даних анкетування матеріалом, отриманим шляхом складання нарративу, ми зіткнулись з тим, що результати діяльності фокус-груп із складу учнів ПТУ були більш ніж скромними. Як юнаки, так і дівчата висловлюючи бажання працювати в їх складі і складати сюжет оповідання з сексуальної поведінки однолітків, в процесі роботи притримувались позиції пасивного слухача. І Учні технікумів, коледжів, гімназій доповнили дані анкетування не тільки влучним оповіданням, але й виділенням найбільш гострих проблем в сексуальній активності їхніх однолітків. Усе це дало змогу уточнити дані про рівні сексологічних знань серед учнівської молоді.

Таблиця 2.2			
Відсотковий розподіл учнівської молоді за рівнем сексологічної поінформованості			
Вид навчального закладу	Рівень		
	Високий	Середній	Низький
Загальноосвітні школи	15	33	52
Спеціалізовані середні навчальні заклади	35	38	27
Заклади профтехосвіти	6	27	67
Довірчий інтервал = ± 3			

Аналіз даних таблиці багато що пояснює в особливостях сексуальної поведінки учнівської молоді з різних навчальних закладів. В першу чергу учні ПТУ є тим основним контингентом, який “постачає” статистику зростання венеричних захворювань, утримує високий показник абортів. Саме серед відповідей учнів ПТУ найчастіше зустрічаються міфи та побутові уявлення про людську сексуальність, як-то: “менструація – це брудна кров”, “під час місячних можна все”, “спринцювання мильним розчином попереджує вагітність” тощо. Саме вихованці ПТУ переконані в тому, що “за попередження вагітності відповідає дівчина”, “якщо понесла, то її клопіт”, “що дівчина має уступити хлопцю” і т. п. Складений вихованцями нарратив був переважно на тему обдуреної дівчини, яку кидає хлопець, карають батьки, і яка має зробити аборт, щоб мати змогу

продовжити навчання чи працю в місті. Серед вказаних джерел отримання сексологічної інформації зазначаються переважно такі, як “Cool girls”, “Вот так”, “Отдохни” і майже не вказані науково-популярні джерела, які більше поширені серед учнівства загальноосвітніх шкіл та ліцеїв. Саме учні ПТУ відчували найбільшу ніяковість в обговоренні питань статевого дозрівання їх організму з лікарем-сексопатологом. Саме вони були найбільш здивовані інформацією про те, що як мастурбація, так і гомосексуальна поведінка не є проявами психічного захворювання.

На противагу контингенту ПТУ старшокласники ліцеїв, гімназій, в розкладах яких також не було спецкурсів чи предметів з валеології чи етики і психології сімейного життя, продемонстрували протилежну тенденцію. Серед них значна частка дітей (73%), які мають високий і середній рівень знань, які стосуються змін в їхньому організмі, профілактики венеричних захворювань, вагітності і т.п. Як сам наратив (підсумковий), та і процес його творення (сюжетно рольові ігри, проблемні ситуації) були наповнені ідеєю рівності статей у прийнятті рішення мати близькі стосунки, відповідальності за подальший розвиток подій у їхньому житті. Якщо дані ПТУ на питання “З яким словом асоціюється у тебе слово “секс” відповідали - “це- весело”, це кайф”, “це – ух”, “це – круто”, то серед завершених речень гімназистів “це – круто” поєднувалось з “це – обережно”, “це – відповідальність”, “це – сім разів відміряй, один раз відріж” і т. п. Можна сказати, що гедоністична функція сексуальної поведінки виступає в єдності з відповідальністю за збереження репродуктивного здоров’я.

Зазначимо, що сексуальна поведінка учнів гімназій (за аналізом сюжетів наративів) значною мірою винесена в контекст становлення освітніх, професійних інтересів, планів продовження освіти в майбутньому . Серед учнів ПТУ домінує зображення стосунків у парі, які зав’язуються стихійно, під впливом алкоголю, спільних розваг.

На одному з етапів дослідження ми спробували простежити взаємозалежність гендерних орієнтацій та сексуальної поінформованості учнівської молоді. Ми порівняли серед вищезазначених груп поширеність статевопізнавальних відповідей та суджень як продовжень незавершених речень, а також як соціального портрету Я – ідеального у творі “Мені вже 26-27 років, Я ...”. Незакінчені речення подавались у такий спосіб, щоб перша смислова частина містила в собі стереотипізоване уявлення про різні соціальні і сімейні функції та особистісні властивості чоловіків та жінок, які учням потрібно було (продовжуючи речення) або підтвердити, або розвінчати. Як, наприклад, “Матеріально сім’ю має забезпечувати .... Сім’я має орієнтуватись на професійну кар’єру... . Господарчі справи в сім’ї – то справа... Мир та затишок в домі залежать ... Догляд за дитиною має здійснювати ...” і т.п. Крім того в блок незакінчених речень були включені такі, що орієнтували на типізацію особистісних властивостей та

поведінки, як-то: “Справжні чоловіки мають ... Справжнім жінкам личить ... Найголовнішим у житті жінки є ... Найголовнішим у житті чоловіка є ... Чоловік пишається дружиною, якщо вона ... , Дружина пишається чоловіком, якщо той ... , Найкраще для жінок обіймати такі посади, як ... , Найкраще для чоловіків працювати на таких посадах ... , Чоловік найкраще може справлятися з такою роботою, як ... , Жінка може найкраще справитися з такими завданнями, як ... , В ідеалі зовнішні дані жінки мають бути такими, як ... В ідеалі зовнішність чоловіка має відповідати таким стандартам, як ...” і ін.

Частота певних статевотипізованих принципів дала змогу простежити їх поширеність серед різних груп учнівської молоді.

Аналіз даних таблиці свідчить про значний вплив типу навчального закладу на демократичність поглядів щодо рівності статей, зокрема таких, як ліцеї, гімназії, обираючи які юнак чи дівчина свідомо ставить перед собою досягнення певного щаблю професійної кар’єри незалежно від статі.

		Таблиця 2.3		
Відсотковий розподіл гендерних орієнтацій серед учнівської молоді				
Вид навчального закладу	Гендерні орієнтації			
	Традиційні	Егалітарні	Змішані	
Загальноосвітні школи	40	42	18	
Спеціалізовані середні навч. заклади	78	8	14	
Заклади профтехосвіти	20	64	16	
Довірчий інтервал = ± 3				

Крім того, значний відсоток учнівської молоді, яка означена нами як “змішаний” тип гендерних орієнтацій, засвідчує про складність для юнака чи дівчини самовизначення в питаннях гендеру в умовах протиріччя гендерних орієнтацій оточуючого середовища навіть в умовах елітного навчального закладу, який закладає підвалини гендерної рівності.

Особливо чітко змішаний (невизначений) тип гендерних орієнтацій простежувався нами в змісті творів юнаків та дівчат, в яких ті описували себе майбутнього через 10 років. Хоча завдання було поставлене перед ними, як вільний опис себе, проте перед написанням твору дітям давалась установка: “Цікаво було б дізнатися, яку освіту ви б хотіли отримати, яку

посаду обійняти, яку мати сім'ю, як розподілити в ній обов'язки з дружиною (чоловіком) в побуті, в вихованні дітей, у пошуку можливостей для додаткового заробітку тощо”.

Зазначимо, що контент-аналіз творів учнівської молоді дозволив нам пересвідчитись у тому, яким великим може виявитися роль соціуму у нав'язуванні дихотомії сімейних ролей. Особливо помітними зрушення у сторону традиційних установок виявились у старшокласників гімназії, ліцеїв та коледжів.

		Таблиця 2.4		
Відсотковий розподіл гендерних орієнтацій в образі потенційного Я				
Вид навчального закладу	Гендерні орієнтації			
	Традиційні	Егалітарні	Не визначилися	
Загальноосвітні школи	56	30	14	
Спеціалізовані середні навчальні заклади	80	10	10	
Заклади профтехосвіти	44	34	12	
Довірчий інтервал = ± 3				

Чим пояснити очевидний зсув емпіричних показників в бік традиційності у розподілі сімейних ролей? На нашу думку тим, що рівність позицій статей в свідомості юнацтва вбачається в отриманні освіти і професії. Сфера обов'язків, пов'язаних з доглядом за дітьми, їхнім вихованням, пов'язується у переважній більшості випадків з роллю жінки, яка потенційно може мати високий рівень домагань щодо соціального, професійного статусу. Проте обираючи між кар'єрою та сім'єю, вона змушена визнати пріоритет останньої. Крім того і юнаки, і дівчата в свої 16 – 17 років вже добре обізнані з феноменом подвійної зайнятості жінки і його впливом на неї. Звідси орієнтація багатьох дівчат, в тому числі і в першу чергу випускниць ліцеїв та гімназій на те, що “краще сидіти вдома і доглядати дітей”, ніж породжувати бездоглядних “дітей вулиці”.

Подібні установки простежувались нами в описах потенційної себе учениць та учнями одного із коледжів: ”Бадьорою, доглянутою я зустрічаю чоловіка з роботи. Я дала уроки англійської своїм дітям, відвела їх до басейну, саме за цей час їхніх занять попрацювала зі спортивними

тренажерами ...”; “ Я все ще маю струнку поставу і молодю виглядаю. У мене є час доглянути за собою, побувати в косметичному салоні. Я багато читаю, працюю на комп’ютері ...”; “Моя дружина доглядає за дітьми. Їх у нас двоє. Вона їх вчить добрим манерам, займається з ними математикою та іноземними мовами”; “Мені каву в постіль подає дружина. Вона не працює, а виховує дітей. Вона молода, красива, на ній атласний халатик, який добре підкреслює її фігуру. Вона має час для спорту і для догляду за всіма членами моєї сім’ї ...”.

На наш погляд переорієнтація в цінностях (освіта заради дітей та сім’ї, а не заради професійного зростання) зумовлене ще й тим, що наші діти добре знайомі з перевантаженням своїх мам, старших сестер, зумовленим малою механізацією домашньої праці, яка є переважно ручною і “з’їдає” бюджет позаробочого часу. Приклад батьківської сім’ї змушує повертатись до традиційної моделі розподілу праці та обов’язків статей, опиратись на неї у побудові потенційного образу Я.

2.4.2. Концептуальні підходи до статевого виховання школярів

Десексуалізація змісту навчання — одна з ознак табування сексуального виховання. Діти при цьому не знаходять ніякого пояснення сексуальності в книгах, в телепередачах, в дитячих фільмах. Їм забороняють фільми для дорослих і навіть ляльки у них без статевих органів і грудей. Їхні запитання залишаються без відповіді. Тільки в підлітковому віці їх починають залучати до інтимного світу дорослих.

Постановка проблеми про необхідність статевого виховання, сексуального поінформування дітей ще недавно викликала реакцію морального обурення багатьох людей, які вважають сексуальність прерогативою виключно дорослих. сексуальне

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров’я — це “комплекс соматичних, емоційних, інтелектуальних та соціальних аспектів сексуального існування людини, які збагачують особу, підвищують комунікативність людини та її здатність до кохання”. позбавлення

Ситуація, що склалася нині в Україні, засвідчує байдуже ставлення важливих соціальних інституцій до того, якими чоловіками та жінками виростуть діти. Сучасні підлітки мають вільний доступ до порновідеопродукції та сумнівних видань із питань сексу. Найважливішим елементом статевої зрілості стає оволодіння технікою злягання, користування презервативом, застереження від венеричних чи ВІЛ-інфекцій. виданнях

Як засвідчують дослідження, “вулична” просвіта відіграє на сьогоднішній день провідну роль в отриманні сексологічних знань людиною. Той факт, що дівчаток батьки інформують про статево

дозрівання організму значно більше, ніж хлопців, зовсім не означає, що сім'я приділяє належну увагу статевому вихованню слабкої статі. Справа в тому, що процес статевого дозрівання жінки можна пояснити, уникаючи сексуального ракурсу поведінки. Пояснення статевого дозрівання чоловічого організму потребує посилення на статевий акт, що він є найважчим психологічним бар'єром в діалозі старшого з дитиною.

Діти будь-якого віку цікавляться питаннями сексуальності, потребують її для кращого розуміння себе і оточуючих людей. Однією з найпоширеніших причин заперечення статевої просвіти дітей є хибна установка дорослих, що посвячення дитини у таємниці інтимної близькості розбудить сексуальний інтерес і спричинить ранню сексуальну активність. Практика запровадження статевоосвітніх програм для дітей у різних країнах засвідчує зворотнє. Так, наприклад, спеціалісти університету Дж. Гопкінса (США) досліджували вплив сексуальної просвіти на сексуальну поведінку американського юнацтва, зокрема на профілактику ранньої вагітності. З'ясувалося, що серед тих старшокласниць, яким читався курс з основ сексології, кількість незапланованих вагітностей різко зменшилася. Освічені дівчата значно пізніше за своїх однолітків з контрольних груп вступали у статеві стосунки.

Досвід зарубіжних країн, зокрема Нідерландів, Швеції, Японії, які з кінця 60-х років запровадили обов'язкову статево просвіту, починаючи з молодшого до старшого шкільного віку, засвідчив серед юнацтва стійкі низькі показники абортів, непланованого материнства.

В Україні теж трапляються випадки штучного переривання вагітності, причому не тільки серед 15-17 річних (у 1994 році в цій віковій групі зафіксовано 241 650 абортів), але й серед дівчаток до 14 років (у 1994 році зафіксовано 316 абортів). А скільки подібних випадків не потрапило до офіційних реєстрів?

Аборти, раннє неочікуване материнство — не єдина проблема сексуальної поведінки молоді. Низьким рівнем сексуальної поінформованості можна пояснити стрімке зростання венеричних захворювань серед підлітків. Так, наприклад, за останні п'ять років захворювання на сифіліс серед хлопців до 14 років і збільшилося на Україні в чотири рази, а у віковій групі 15-17 років — у 8 разів. Серед дівчат ці показники зросли в середньому у 5 разів.

Стратегії статевоосвітніх програм, запроваджених для дітей за кордоном, мають свою специфіку в залежності від найболючіших соціальних проблем. Так, у країнах Латинської Америки, Африки та Азійського регіону зміст статевого виховання більшою мірою орієнтований на вирішення демографічних завдань (обмеження народжуваності) і профілактику розповсюдження венеричних захворювань та СНІДу.

Виховання культури сексуальної поведінки, умінь та навичок міжстатевого спілкування, просвіта в питаннях планування сім'ї — в центрі статевоосвітніх програм, запроваджених в дитячих навчальних закладах Польщі, Чехії, Франції, США, країн Скандинавії. Так, наприклад, у штаті Висконсин (США) сексуальні знання є невід'ємним компонентом обов'язкового вивчення курсу “Навчання здоровому способу життя”, у який, поряд з блоком психологічних та медичних, гігієнічних знань, входить сексологія. За попередньою згодою батьків до вивчення курсу залучаються діти від молодшого до старшого шкільного віку. За 15-20 років, які минули з часу проведення перших занять, у штаті вдалося звести майже до нуля аборти неповнолітніх, ранне незаплановане материнство та розповсюдження венеричних захворювань серед памолоді.

У колишньому СРСР функцію підготовки юнацтва до шлюбу виконував курс “Етика та психологія сімейного життя”. Програма включала блок психологічних (особистість, міжособистісні взаємини, любов та морально-психологічний клімат сім'ї) та господарчо-педагогічних знань (бюджет, господарство сім'ї, виховання дітей). Подібні дидактичні модулі запроваджені в статевоосвітніх програмах дитячих навчальних закладів Італії та Греції. Проте від радянського варіанту вони кардинально відрізнялися тим, що були наповнені сексологічною інформацією, якої не вистачало в курсі “Етика та психологія сімейного життя”. Десекуалізація змісту курсу на той час повністю відповідала ставленню до тілесного низу в колишньому СРСР: “Секса у нас нет”.

Стратегію статевоосвітньої роботи з учнівством у США визначає Рада з питань інформації та освіти. Рада вважає, що завдання сексуальної просвіти полягають у:

- забезпеченні дітей достовірною інформацією про людську сексуальність, а саме про дозрівання та розвиток, репродукцію людини, прояви сексуальних відчуттів, статеве життя, вагітність, народження, батьківство, сексуальні взаємостосунки, сексуальні орієнтації, контрацепцію, аборти, сексуальні скривдження, ВІЛ/СНТД та венеричні захворювання;

- створенні умов для ознайомлення дітей зі сферою сексуальних стосунків людей як відповідальних взаємин, адаптація до нових статевих ролей у дорослому житті,

- розвитку навичок встановлення та підтримання міжособистісних контактів, прийняття рішень, вияву наполегливості у протистоянні тискові друзів, вироблення власних поглядів;

- навчанні саморегуляції сексуальної поведінки, вмінню утримуватись від незрілих сексуальних контактів, використовувати засоби безпечного сексу, дбати про власне репродуктивне здоров'я.

Аналіз досвіду, накопиченого у роботі з дітьми за кордоном та в Україні, дає підстави говорити, що в статевому вихованні практикується

декілька стратегій.

Перша, так звана **директивна, авторитарна, запровадження якої передбачає норми, строгу регламентацію та контроль сексуальної поведінки**. При цьому сексуальні знання не є доступними, а їх добір здійснюється у такий спосіб, щоб регламентувати певні норми поведінки та не допустити вільного тлумачення тих чи інших питань, заблокувати інтерес до табуйованих проблем. Базова концепція при цьому така: “це добре, а протилежне — погано; роби так і тільки так, а не інакше”.

За подібної “моралізуючої” стратегії статевої просвіти сексологічна інформація, якщо і не замовчується, то зводиться лише до того, кого і чого мають боятися діти (уникати незнайомих, боятися гомосексуальних домагань тощо). По мірі їхнього дорослішання відповідно розширюється діапазон застережень щодо сексуального зла — від збоченця, насильника дітей до незахищеного кондомом контакту.

Подібна тактика статевого виховання призводить до тотального придушення, витіснення сексуальності з життя дитини (“не потрібно”, не корисно”, “не роби”, “остерігайся”). При цьому сексуальність в свідомості дорослих та дітей виступає сферою, яка протистоїть розуму людини, крім того, сферою **безрадісною, тривожною, сповненою страхів та недобрих передчуттів**. Звідси широко поширена позиція педагогів та батьків: “застерегти”, “не допустити”, “вберегти”, “примусити”, “засудити” тощо.

У разі, коли сім'я, школа, широке соціальне оточення поділяють таку парадигму статевого виховання, її результатом у дорослого індивіда стають сором, фобії, табуйовані думки та витіснені переживання. Репресивна тактика статевого виховання витісняє в образі Я дитини сприйняття сексуальності як втіхи, задоволення. Позитивні відчуття, переживання, які мають супроводжувати її нормальний психосексуальний розвиток, стають для неї недосяжними.

Хибність репресивних настанов дорослих переконливо проілюстрували американські психологи. Серед батьків вони відібрали тих, чия позиція щодо сексуальної поведінки дитини була особливо авторитарною. — Чи дозволяєте Ви дітям дивитися телепередачі, де демонструють оголене тіло або сцени інтимного життя? — Ні — була одностайна відповідь. — Чи дозволяєте Ви дітям дивитися передачі, де демонструють сцени насилля та вбивство людини? — Так — була одностайна відповідь. Отже, акт насилля є більш привабливим для виховання дитини, ніж акт статевий? Чи становить сексуальність загрозу для морального здоров'я дітей? То ж чи не є ставлення дорослих до сексуальності проекцією власних проблем цієї сфери? Питання є риторичними.

Саме репресивна тактика статевої просвіти юнацтва була на озброєнні в дитячих освітніх закладах, відповідних медичних центрах України за часів існування Радянського Союзу. Проблеми сексуальних

взаємин, а тим більше статевого життя. були строго заборонені для обговорення з дітьми не тільки підліткового, а й юнацького віку. Статеве виховання за своїм змістом залишалось морально-етичним і не зачіпало питань розвитку репродуктивної системи людини, її сексуальності.

Навіть у період початку демократичних перебудов поняття стать, інтимні стосунки, секс, статевий акт, планування сім'ї та засоби запобігання вагітності по суті залишалися поза навчальною програмою. Не випадково, що фахівці з питань статевого виховання критикували курс “Етика і психологія сімейного життя”, скептично оцінюючи його зміст, який у ряді закордонних видань зображувався у вигляді двох безстатевих істот, повернутих одне до одного.

Чи є продуктивним подібний стиль статевої просвіти? Життя довело його неефективність, адже сексуальні інтереси, потреби, потяги особистості неможливо заборонити, їх можна лише спрямувати у певне русло.

Інша стратегія, яка була і залишається досить поширеною в Україні, базується на **біологізаторсько-фізіологічних підходах до сексуальної просвіти, зведенні її до певної суми гігієнічних знань**, мовляв, якщо знаєш як влаштований організм, як функціонують статеві органи та як користуватися протизаплідними засобами, роби що хочеш — ти готовий до статевого життя.

На біологізаторських засадах статевого виховання будує свою роботу чимало інституцій в Україні, які випускають буклети, брошури, пам'ятки для підлітків та юнацтва. Позитивною стороною такого підходу є просвітницька мета — підлітки дізнаються про анатомію та фізіологію функціонування статевих органів, особливості перебігу статевого акту, засоби попередження вагітності та венеричних захворювань тощо. Негативною — біологізація інтимних стосунків, їхня примітивізація, зведення багатой палітри сексуальних переживань до статевого акту. Наведемо приклад такого підходу, цитуючи витримки з буклету одного з високоповажних сексологічних об'єднань:

“Дорогі друзі!

Секс — це дуже важлива частка життя людини, яка дає насолоду та являється однією з **обов'язкових умов кохання і тривалих відносин між людьми** (виділено авторами). Далі йдуть нічкам слухні застереження, на кшталт, думай про безпечний секс до, а не після статевого акту” та інформація про презерватив: “ ... Виймаючи презерватив з упаковки, будь уважним, щоб не пошкодити його нігтями..., презерватив потрібно надягати на ерегований статевий член до початку статевого акту..., перед надяганням зажміть кінець презерватива, щоб витиснути повітря...”

Чи мають юнаки та дівчата знати про презерватив? Так, безперечно, але не в контексті, який нагадує інструктаж зі статевого акту, що є обов'язковим в стосунках закоханих. Подібні за змістом пам'ятки широко

поширюють в тих країнах, де до настання статевої зрілості навчальні дитячі заклади проводять систематичну статево-виховну роботу, як, наприклад, на Кубі, в Іспанії, Бразилії. Механічне перенесення змісту цих друкованих матеріалів на непідготовленого молодого читача, для якого людська сексуальність уявляється крізь призму телеекрану, відео та досвіду однолітків, створює хибну настанову на сексуальну активність: “Якщо вмієш правильно користуватися презервативом і тому подібним, роби, що заманеться. До статевого життя ти вже готовий”.

Громадськість стурбована тим, що біологізаторський підхід до статевої просвіти виховує у дітей бажання сексуальної насолоди поза психологією, цінностями людини.

Людина — соціальна істота, то ж порушення сексуальних стосунків є, передусім, порушенням людських відносин. Збудження саме по собі не є насолодою, воно стає нею тільки тоді, коли набуває особистісних смислів. На цих засадах сформувалася стратегія статевої просвіти, яку можна назвати **вихованням свідомого ставлення до сексуальності**, бо “об'єктом самосвідомості... є все єство людини, будь-які її сторони: це і усвідомлення й оцінка свого тіла в цілому, його особливостей порівняно з тілесними характеристиками оточуючих людей, усвідомлення й оцінка... власних моральних якостей..., своїх ставлень, свого місця серед них...”

Концепція свідомого ставлення до сексуальності базується на тому, що дорослі — вчителі, батьки, вихователі, шкільні психологи мають донести до дітей те, що **сексуальність є втіленням людського прагнення до взаємодопомоги та прихильності**. Звідси тактика сексуальної просвіти — сексуальність повинна висвітлюватися в контексті міжособистісних стосунків, сімейного життя та інтимності. Сексуальність — це не тільки питання гігієни, здоров'я, безпеки. Насамперед — **це відповідальність, як особиста, так і громадська**.

Як образно висловився американський психолог Е. Етзіоні: “Освітні програми мають подавати секс не як зло чи добро, не як гріх чи добродійність. Контекст, ось що вирішує, яким є секс. Ми можемо порівняти секс з атомною енергією: якщо вона правильно утримана, це подарунок для людства. Якщо її випустили на волю, вона накоїть зла”.

Оскільки сексуальність людини мотивується любов'ю до іншого, можна сказати, що метою розробки статевоосвітніх програм має бути навчання дитини мистецтву любити. Переживання почуття любові повертає вихованця обличчям не тільки до іншого, й, в першу чергу, до самого себе, адже любити означає вміти дарувати себе іншому. Пам'ятаймо вислів Стендаля: “... Любити — означає відчувати насолоду від можливості бачити, торкатися, відчувати всіма органами відчуттів улюблену істоту”.

Щоб навчити дітей керувати сексуальністю, треба навчити їх керувати своєю собою, розуміти і любити себе та іншого. Освіта

інтимності повинна здійснюватися у контексті дослідження людини як суспільної істоти, яка живе поряд з іншими людьми. Секс — одна з природних людських потреб, якою, як і всіма іншими, не можна нехтувати. Ми маємо навчити дітей **ставитися до сексуальності і з радістю, і з відповідальністю**. Любити — означає не тільки виявляти симпатію, почуття прихильності до коханої людини, а й вміти брати відповідальність за неї на себе. Адже народження дітей чи переривання вагітності є вчинком, який тягне за собою ряд особистих та суспільних зобов'язань. Отже, секс — це вчинок, який потенційно може мати серйозні наслідки, включаючи втрату життя.

Олюднення сексуальності в процесі статевого виховання передбачає посилення її аксеологічного ядра, тобто моральних цінностей, етичних поглядів. Сексуальність — це сутність людини — її симпатії, погляди, усмішки, словом, здатність любити.

Принципи сексуальної освіти, яких мають дотримуватися дорослі, щоб ефективно впливати на свідомість вихованців.

Це, перш за все, **об'єктивність, правдивість, науковість** у висвітленні всього спектру питань, пов'язаних з сексуальною та репродуктивною функціями людини. Наші пояснення учням чи відповіді сину або дочці в семирічному чи п'ятнадцятирічному віці за змістом повинні відповідати дійсності, випливати з усталених законів природи, бути з нею в гармонії.

Казки про лелек, легенди про народження в капусті, про покупку в крамниці і т.п. варіанти не тільки відволікають від прихованих дорослими аспектів буття, але й “шкідливі для розвитку статевої свідомості дитини. Рано чи пізно вигадане стає реальністю, уточнюється і доповнюється вуличною “освітою”. А натомість приходять розчарування дітей, недовіра до старших, а нерідко — й огидливе, підозріле ставлення до рідних, як до обманщиків. Часто молодші не вдовольняються отриманою відповіддю і ставлять нові запитання: “Ти кажеш, що з'їла пігулку і народилась Я А якби ти з'їла десять пігулок, скільки б дітей народилося? І всі були б схожі один на одного, як близнюки? Дай мені таку пігулку”.

Влучно висміяв страусиний захист полохливих дорослих від сексологічної допитливості дітей відомий український гуморист Павло Глазовий. Онук, якому бабуся розповідає, де і кого зі старших братів та сестер “купили” чи “знайшли”, промовляє до неї;

“От сімейка, так сімейка!
Хоч тікай із дому.
Хоч би одне появилось
на світ по-людському!”

Природовідповідність пояснень формує установку на те, що існує закон продовження роду у тваринному і рослинному світі, якому підкоряється все живе, в тому числі і людина. Чим старшими стають діти, тим менше стає у них запитань. І це не дивно, адже дорослі не звикли йти назустріч дитячим інтересам, спрямованим на інтимне життя. Неправдива інформація або запізніла статеві освіта дітей може інколи спричинити у дитини виникнення невротичної реакції. Переконливі приклади з власної практики наводить психіатр А.Л.Добрович:

За допомогою звернулася вже доросла жінка. Коли вона була підлітком у піонерському таборі під час “денного сну” якась із сусідок почала розповідати про “страхіття” статевих зносин, про які раніше дівчинка немала ніякого уявлення. Вона в деталях розповіла, “як це відбувається”. Все це виглядало неймовірно натуралістичне і принизливо. Почуте вразило дівчинку. З тих пір її мучили нав'язливі фантазії, змістом яких було “це саме”. Її тягнуло малювати подібні сцени, або ліпити їх з пластиліну, сховавшись від старших.

Інший приклад.

Вітя, чотирнадцяти років, набрався сміливості запитати у батька, що це за біла, клейка рідина витікає у хлопців з пеніса. Він мав на увазі себе, але посоромився зізнатися. На питання: “Де ти таке міг побачити?”, Вітя збрехав: “В шкільному туалеті”. Після чого той заявив категоричним тоном: “Коли звідти витікає біле, значить, хлопець підчепив дурну хворобу”.

І доповнив:

Вести себе потрібно як слід, тоді не захворієш “. З того часу підліток замкнувся в собі, перестав цікавитися навчанням, закинув велоспорт, яким раніше захоплювався, і одного разу, нарешті, зізнався матері, що він тяжко хворий. Так хлопчик і потрапив на прийом до спеціаліста.

Саме там підлітку пояснили, що у нього почалися полюції. З настанням пубертату хлопчики часто починають маніпулювати своїми статевими органами, досягаючи збудження та еякуляції. У них також починають виникати нічні “мокрі сні”. Саме страх, пов'язаний з новими відчуттями, спонукає його звертатись за роз'ясненням до дорослих. Після тієї батьківської реакції Віті “все стало ясно”, він зрозумів, що поводить себе “не належним чином”, подразнюючи рукою те, чого не можна чіпати, і від цього тяжко захворів. Хвороба, думай він, так зайшла далеко, що рідина виділяється з пеніса навіть без маніпулювання рукою — уві сні, вночі. А раптом вона стане виділятися, наприклад, у класі чи під час їзди на велосипеді?

Дорослі могли зарадити переживанням хлопця, запобігти їхньому виникненню за допомогою статевої просвіти. **Діти мають право на інформацію**, джерелами якої можуть бути, окрім педагогів, батьків, шкільних психологів, також науково-популярні книги з сексуальної

просвіти для **кожної вікової** групи.

Права дітей на сексуальні знання так часто порушуються (їх не отримують в дитячому освітньому закладі, від батьків, немає відповідних друкованих видань), що спеціалісти вважають реалізацію **принципу авторитету джерела** сексуальної інформації важливою умовою нормального психосексуального розвитку дитини.

Якщо через якісь причини батькам чи вчителю незручно пояснювати дітям те, про що вони запитують (не вистачає знань чи вміння говорити на теми сексуальності), авторитетним джерелом інформації може бути медпрацівник школи, психолог, чи, навіть, компетентний родич. Добре, якщо під рукою у дорослих виявиться відео чи мудра книга, розрахована на дітей, як, наприклад, книга естонки Малл Йохансон “Звідки беруться маленькі діти?” чи американця Ді Снайдера “Практична психологія для підлітків, або як знайти своє місце в житті”.

Авторитетним джерелом інформації має бути справді авторитет.

Мама, яка виховувала двох синів, вирішила, що старити, який вже закінчував школу та вивчив валеологію і біологію, цілком може бути авторитетом в статевій просвіті молодшого — першокласника. Тому, коли той в черговий раз почав чіплятися до неї з питаннями, чому він схожий на тата, вона з легким серцем відправила його за роз’ясненням до брата. Для жінки залишилось таємничою, про що говорили сини, але “виховний” ефект був очевидним. Повернувшись до матері, молодший з виразом презирства та огиди на обличчі філософськи зауважив: “Як добре, що ним потрібно займатися лише два рази в своєму житті”.

Психології застерігають, що уникнення дорослими “важких” питань дітей надає їм гіпертрофовану привабливість. Розбещує уяву дитини не науковий, об’єктивний факт, а **незнання**, яке створює психологічний вакуум. А щоб інформація про статевість та сексуальність не обростала “вуличними знаннями”, важливо дотримуватися однієї з найважливіших педагогічних вимог в школі та сім’ї — всіяко сприяти створенню атмосфери готовності відповісти на будь-яке запитання, вчуватися в переживання дитини, володіти **навичками** активної о **слухання дитини**.

Тату, а що тобі подобалось в дівчатках, коли ти був хлопчиком?— звернулась до тата донька.

Т.: Ти хочеш знати, що тобі потрібно зробити для того, щоб подобатись хлопцям?

Д.: Так. Мені здається, що я чомусь їм не подобаюсь. Я не знаю, чому...

Т.: Ти не можеш зрозуміти, чому ти їм не подобаєшся?

Д.: Ну, припустімо, я мало розмовляю. Я боюсь розмов в присутності хлопчиків.

Т.: Тобто, в присутності хлопчиків ти відчуваєш себе скутою, і тобі важко розслабитися?

Д.: Так. Боюсь ляпнути щось таке, через що вони сприймуть мене дурною.

Т.: Ти не хочеш, щоб вони вважали тебе нерозумною?

Д.: Звичайно. А коли я мовчу, я ніскільки не ризикую.

Т.: Мовчати, звичайно, безпечніше.

Д.: Так, але це нічого мені не дає. Оскільки через це вони вважають мене нудною.

Т.: Мовчання не дає тобі того, до чого ти прагнеш?

Д.: Не дає. Мабуть, все-таки потрібно ризикнути. (Фромм А., Гордон Т. Популярная педагогика.- Екатеринбург: Изд-во АРД ЛТД1997.-С.392-393)

Послідовність, системність сексуальної освіти передбачає наступність у передачі знань, її адекватність віковим можливостям усвідомлення дитиною. Якщо сексуальна інформація доступна, діти мають змогу краще зрозуміти себе, своє тіло, свої переживання на тому чи іншому етапі психосексуального розвитку. В демократичних суспільствах секс не є секретом, бо дорослі погоджуються з тим, що він є радістю, а не загрозою для життя дітей, а діти виростають, пізнаючи сексуальність як повноцінну сферу людського буття. Сексуальна поінформованість і вихованість дитини не є антагоністами. Сексуальність починається з дитячої допитливості. Наприклад, статеві цікаві дитини на “фалічній” стадії розвитку зосереджується навколо проблеми “Звідки беруться діти? Щоб забезпечити належні психологічні моделі статевої поінформованості, дорослі повинні здійснювати своєрідний моніторинг проявів дитячої цікавості до даної проблеми. Спеціалісти, які вивчають психосексуальний розвиток дитини, класифікують типові питання для даного періоду у такий спосіб:

До 2-3 років — цікавить власне тіло, в тому числі статеві органи. При цьому з’ясовуються ознаки відмінності тіла хлопчиків та дівчаток, чоловіків та жінок.

До 3-4 років — цікавлять питання, звідки беруться діти? Хто їх приносить? Чому у жінок бувають такі великі животи?

До 5-6 років — як потрапляють діти в живіт до матері, яким чином звідти виходять? Як вони там ростуть і розвиваються?

У 6-8 років — яка роль батька (чоловіка) у народженні дітей? Чому діти бувають схожими на своїх тат? Чи можуть народитись діти у дітей?

Якщо дорослі не вміють правильно відповідати на запитання дітей, а до того ж починають присоромлювати їх, то це негативно позначається на розвитку ставлення до близькості людей, примушує малечу шукати відповіді на вулиці.

Американський психолог Анні Бернстейн [28] досліджувала особливості поінформованості дітей щодо репродуктивної функції людини і дійшла цікавого висновку. Виявляється, що їхнє розуміння даної

проблеми розгортається за певними сценаріями.

На географічній стадії знаходяться діти 3-4 років, які, як правило, вірять, що новонароджена дитина існувала де-небудь поза матір'ю перед тим, як потрапити до неї. Стадія, що називається мануфактурною або виробничою, співвідноситься з особливостями 5-6-річних дітей, які розуміють зачаття як процес, коли з чогось зробили щось. Наприклад: “Мама проковтнула пігулку, запила водичкою — так з'явилися кісточки і кров”.

Діти 7-8 років пояснюють утворення нового життя як поєднання фізіології і технології. При цьому учні мають уявлення про, щонайменше, три складові цього процесу: стосунки двох людей, їхня любов та одруження, а вже далі — про сексуальні зносини і, як наслідок, поєднання яйцеклітини та сперматозоїда.

Так, наприклад, дитина пояснює народження племінника таким чином: “Спочатку брат жив з нами, потім полюбив Наталю і одружився. Вони захотіли мати синочка і почали займатися сексом. Вони цілували, обіймали один одного, притискувались так, щоб передати через трубочку в пісі свою клітинку до пісі Наталі. Коли там все з'єдналося і перемішалось, почала рости маленька дитинка, яка потім народилася.”

Стадія наступна, четверта, називається конкретною фізіологією, оскільки 9-10 - річні діти мають більш чітке уявлення про сперматозоїди та яйцеклітини, проте уявляють цей процес не складнішим, ніж запліднення цвіту рослини. Старші, 11-12-річні діти, на думку Бернстейн, здатні зрозуміти анатомічну будову чоловічих та жіночих статевих органів, дозрівання у них сперматозоїдів і яйцеклітин, які при зрілості організмів чоловіка та жінки можуть поєднатися, утворивши зародок людини. Ось чому цей рівень знань психолог назвала преформуючим. І, нарешті, на шостому, науковому етапі розвитку знань діти старші 12 років, здатні зрозуміти процеси репродукції через призму біологічних знань про клітину, поєднаних генів, розвиток плоду в утробі матері.

Висновки Бернстейн мають велике значення для розуміння дорослими того, якими за змістом мають бути статевоосвітні програми для дітей. Даремно, наприклад, пояснювати п'ятирічним дітям процеси народження нового життя на прикладах життя чоловічої та жіночої клітини. Проте, орієнтуючись на характер уявлень дитини на “мануфактурній” стадії розвитку, можна пояснити процес запліднення наступним чином: “Дитина виникає у матері з маленького яйця. Воно зовсім маленьке, як крапочка від олівця. Воно починає рости тоді, коли маленька частинка батька, так зване сім'я, попадає до матері. Кожна дитина складається з частинки своєї мами та свого тата. Частинка матері та частинка батька зливаються так, наче дві краплі води зливаються в одну. Крапочка починає рости і за кілька тижнів може стати такою завбільшки, як родимка. В неї з'являються ручки та ніжки, і вона виглядає як дуже маленька людина.

Пуповиною вона прикріплена до стінки порожнини, як ягідка вишні стебельцем до дерева. Згодом вона стає такою великою, як твій пальчик, потім, як твоя лялька, а через 9 місяців вона вже настільки велика, що може сама пити і дихати. Ось тоді вона і народжується”.

Принцип опори на життєвий досвід дитини багато в чому збігається з дотриманням принципу природовідповідності у доборі дидактичного матеріалу. Пояснення дорослих має бути доступним для осмислення дітьми, а значить, відповідати рівню їх психічних та інтелектуальних можливостей, опиратись на їхній досвід. Зрозуміла для дитини інформація не викликає, як правило, додаткових питань. Батькам не потрібно входити в деталі питання, забігаючи на три роки вперед, без потреби поглиблювати інформацію, перетворювати коротку відповідь на доповідь чи лекцію.

Спеціалісти підкреслюють, що інформація з питань статі повинна бути адресною, тобто розрахованою на індивідуальність дитини. Потрібно з'ясувати тільки ті питання, які цікавлять в даний момент, говорити про те, про що запитують. При цьому відповіді повинні бути короткими та однозначними. Психологи рекомендують керуватися таким принципом — говорити правду, і тільки правду, але не всю...

Пояснюючи питання розвитку, розмноження, народження, слід використовувати аналогії з тим, що добре знають діти. Відповідно відрізнятиметься пояснення механізмів народження дитини сільському та міському жителю. Дитина, яка виросла в сільській місцевості, або у якої вдома **живе** собака чи кішка, має більший натуралістичний досвід розуміння процесів розмноження, ніж та, що проживала в місті. Для сільських дошкільнят аналогія “У людей, як у кроликів (собак, кішок)” буде достатньою.

Статева просвіта дітей не повинна їх сексуально збуджувати, включати елементи стимуляції сексуальної поведінки. Нехтування цим принципом в засобах масової інформації, зокрема на телебаченні, призводить до збочень у сексуальній поведінці підлітків. Реалізація принципу полягає в утриманні “сексуального потягу в стані мінімальної напруженості, поки не буде вироблено достатньо сильних здібностей керувати своїми потягами та поведінкою.. .” Дотримання цього принципу набуває особливого значення у вихованні дітей в період інтенсивного формування лібідо в підлітковому і юнацькому віці. Водночас, сексуальне виховання має залишатись сексуальним, а не моральним чи медичним. Тобто основою виховання є розвиток чуттєвої відкритості, ніжності, адже сексуальність є чудовим, гуманним втіленням прагнення людини до любові, приязні, комунікації, взаємного визнання. Ця взаємна прихильність пізнається дітьми в дружбі, симпатії, в танцях, ігровому спілкуванні, інших видах діяльності, які навчають дитину виявляти свої почуття, будувати взаємини. Тим самим формується установка на сексуальність не як на статевий акт, а як на значно ширше психічне

поняття. Сексуальність — це ти сьогоднішній: твоя закоханість, твої відчуття тіла, те, як ти дбаєш про нього, як ти відчуваєш себе люблячою істотою. Сексуальність — це твої цінності — те, про що ти мрієш, чого прагнеш мати у житті — сім'ю, дітей, щасливе родинне життя.

Будь-яка інформація та методика її висвітлення для дітей має спрямовуватися на формування позитивного ставлення до будь-яких проявів людської сексуальності, культу сім'ї, особистого щастя.

Ще А.С.Макаренко застерігав батьків, що статеве виховання не повинно бути тільки “фізіологічним”. Фізіологічні, біологічні знання повинні органічно поєднуватися із соціально-етичними. “Чому в сусідки такий великий живіт?” — запитує дитина. “Тому що в ньому росте маленька людина, яка скоро народиться на світ. Уявляєш, скільки щастя, радості принесуть сім'ї народини дитини? Хтось стане татком. А у когось прибуде братика чи сестрички!”

Провідною темою в статевій освіті дітей має бути формування позитивного ставлення до шлюбної поведінки, до закоханих, до весілля, народження дітей як до подій, що в житті кожної людини завжди є великим святом [135].

Якщо дорослі невміло коментують характер міжстатевих взаємин і механізм народження дітей, це може негативно позначитись на подальшому розвитку статевих установок дитини.

Німецький психолог Брюкнер розповсюдив анкети серед лейпцігських школярів з одним запитанням: “Де беруться маленькі діти?” 60% опитаних у своїх відповідях згадували різні казки про лелеку, які їм розповідали батьки, бабусі; лише трохи більше 10% дітей знали, що діти народжуються від мами... Для нас важливим є інший висновок ученого. Тривалі спостереження над опитуваними (при цьому від батьків психолог діставав своєчасну і точну інформацію про поведінку дітей) показали, що через кілька років всі “незнайки” психологічно та емоційно відмежувалися від батьків. І навпаки, школярі, які отримали в дитинстві від батьків правильну інформацію з питань статі, як з'ясувалося, були вдячні за довір'я й “розшифровку” таємниці. Саме це й сприяло зміцненню психологічного контакту між дорослими й дітьми. В подальшому діти радилися з батьками з приводу своїх перших почуттів симпатії й кохання, довіряли їм інтимні таємниці.

Певні принципи — вихідне послання, своєрідний ключ до розв'язання питання. А спосіб його розв'язання повинні знайти самі дорослі. Необхідність керуватися у спілкуванні з дітьми принципами статевого виховання однаковою мірою стосується і дошкільників, і дітей старшого шкільного віку.

Кому з батьків не доводилося ніяковіти через “важкі” запитання або міркування дітей? “Щось я не бачила, щоб діти під куцями валялися”, — зауважує п'ятирічна Оленка у відповідь на повідомлення батьків про місце

її народження. П'ятирічний Ромчик на запитання мами, чому він перестав дружити з Наталкою, цілком серйозно відповідає: “Вона не так гарно цілується, як Марійка”.

Відповіді на “важкі” запитання малюків, на ще важчі проблеми, які ставлять перед дорослими підростаючі діти, багато в чому визначають позицію, ставлення хлопчика чи дівчинки до інтимної сфери життя людини.

Хлопчик — молодший школяр, чекаючи разом з мамою своєї черги до лікаря, з цікавістю розглядає, як поряд з ним сповиває крихітну донечку молода мама мінє їй повзунки. “Куди ти дивишся? Ану, відійди від неї!” — перехопивши погляд сина, спрямований на геніталії дівчинки, роздратовано зауважує мама. Поряд з ними — друга мама із сином. Її педагогічна тактика дещо інша:

“Давай подивимось на маленьку дівчинку. Які в неї маленькі ніжки, пальчики, які ніжні п'яточки. Яка вона ще безпомічна (бачиш, уже мокра лежить), як багато уваги ще потребує. Ти в її віці був таким же симпатичним малюком”. Безперечно, дві материнські тактики виховання синів дадуть різні плоди.

Природна поведінка дорослих, звичний тон спілкування — одна з найлегших і, одночасно, найважчих умов статевої освіти дітей. Які емоції викликають у дорослих “важкі” питання дітей?

— А ти з мамою також займаєшся сексом? Так? Покличеш мене, коли ви будете займатись цим знову?

Обличчя дорослих набуває не тільки виразу розчарування, але й одночасно розгубленості, ніяковості. Невротично-тривожну реакцію дорослих на природню допитливість дітей можна проілюструвати таким прикладом. Мати вчить свою маленьку доньку правильно називати статеві органи і каже: “Правильна назва складок, які знаходяться між ногами — це піхва”. “А як по-справжньому називаються ноги?” — питає донька.

Діти — гарні психологи, і вони прекрасно відчують афектацію поведінки вчителя або батьків, їх невпевненість в собі. Діти аж ніяк не бачать зв'язку між народженням дітей та еротикою, а ми, дорослі, привносимо наш дорослий досвід у невинний пізнавальний інтерес.

Діти не розуміють різниці між запитаннями: “Як відрізнити їстівні гриби від неїстівних” та “Як відрізнити хлопчиків від дівчаток?”, але відмінність реакцій тат і мам на них помічають відразу ж. Від низької статевої культури йдуть грубі помилки вставленні до запитань дитини: “От тобі й на, ти вже ним цікавишся? Швидко ж ви ростете, далеко підете!”, або “Ха-ха, підійди краще до мами (бабусі)”.

Природність поведінки дорослих, атмосфера готовності вичерпно відповісти на всі без винятку запитання дитини, вміння пояснити важкі теми без сорому і страху — необхідний принцип правильного статевого виховання. Будь-яка афектація поведінки дорослих миттєво передається

дітям, які починають вирізняти окреме коло питань, що, на їхню думку” стосуються брудної, непристойної сторони життя людини. Особливо часто дорослі допускаються помилок в колі сімейного спілкування (під час спільного з дітьми перегляду телевізійних передач чи художніх кінофільмів, де є еротичні сцени).

В одній сім'ї батьки були дуже стурбовані тим, що їхні сини семи і восьми років дивляться разом з ними ввечері по телевізору фільми “про любов”, де зустрічаються сексуальні сцени. І ось під час демонстрації такого фільму, в найкритичніший момент, коли герой цілує героїню в шикарній машині, один з хлопчиків, підтверджуючи опасіння батьків, голосно кличе брата до телевізора. На серці у матері стає тяжко, вона вже готова виключити телевізор, але тут вона чує: “Дивись, дивись, Петрусю! Бачиш — це і є “мерседес-бенц”!” Виявляється, що батькам не слід тривожитись: людина сприймає лише те, що відповідає її внутрішнім потребам.

Деякі батьки намагаються або навмисно відволікти увагу дітей усілякими способами, що прекрасно розуміють діти, або ж починають підсміюватися, кидати непристойні репліки щодо поцілунків, обом закоханих. Обидві моделі реагування негативно позначаються на вихованні статевих почуттів дитини, формують у неї переконання, що в пестошах, любові чоловіка і жінки є щось приховане, непристойне.

Згідно з принципом природності поведінки дорослих у сексуальній просвіті дітей тема людської сексуальності має бути такою ж звичною для обговорення в колі сім'ї учнівській групі, як і інші теми. Головний недолік статевоосвітньої роботи полягає в тому, що психічні прояви сексуальності мало представлені в змісті статевоосвітніх програм, особливо тих, які розраховані на підлітків та юнацтво.

В центрі статевоосвітніх знань має бути щаслива людина, з її позитивним чи негативним інтимним досвідом, але обов'язково з усвідомленням власної гідності, індивідуальної неповторності та самоцінності, адже бути сексуальним, — значить відчувати себе живою, люблячою істотою.

Низький рівень сексуально-просвітницької роботи серед дітей та юнацтва переважно зумовлений невідповідністю вчителя до прищеплення хлопчикам і дівчаткам культури статевої поведінки, до такої організації виховної роботи, яка підсилювала б необхідні для виконання статевих ролей якості та вміння. Більшість педагогів не отримали належної фахової кваліфікації з питань сексології, психології статі, психологічно не готові до ведення інформаційно-освітньої роботи. Спроби ж окремих учителів, медичних працівників, психологів надолужити прогалини в статевому вихованні школярів лишаються малоефективними, оскільки не підкріплюються системою навчально-виховних заходів. Запроваджений для старшокласників навчальний курс “Етика і психологія сімейного

життя” не зміг досягти мети — виховання сім'янина через те, що, по-перше, за змістом не відповідає піковим інтересам юнацтва і запізнений для них, по-друге, за тематикою навчальної програми лишається фактично позбавленим сексуального змісту. Введення розділу “Сім'я” в програму експериментального інтегративного курсу “Людина і суспільство” не може компенсувати брак сексолого-психологічної інформації для школярів.

Гостра нестача науково-популярної літератури для дітей та юнацтва, яка акцентувала б увагу на питаннях статі, шлюбу та сім'ї, негативно позначається на засвоєнні учнем нормативів статевої поведінки, самовизначення особистості в складних питаннях міжстатевого спілкування. Відсутність науково-популярних публікацій обмежує просвітницьку діяльність вчителя, не дозволяє йому на достатньо високому кваліфікаційному рівні пояснювати хлопчикам і дівчаткам особливості періоду їх статевого дозрівання, особистої гігієни, етики взаємостосунків.

Батьківська сім'я є важливою ланкою в соціалізації особистості дитини, оскільки реалізує механізм ідентифікації, наслідування статевої поведінки дорослих. Роль сім'ї, зокрема батьків у статевому вихованні дітей ще й досі лишається маловагомою. Батьки не завжди приділяють належну увагу питанням розвитку маскулітних або фемінних якостей, ціннісних орієнтацій, спрямованих на сім'ю, не завжди можуть грамотно пояснити ті чи інші питання, пов'язані з сексуальною сферою людини — її фізіологією, гігієною, етикою, психологією. Деформація сексуальної орієнтації, низька культура міжстатевих взаємин дітей нерідко беруть свої витoki в неблагополучному родинному житті батьківської сім'ї.

Формалізм у педагогічному всеобучі батьків призвів до ігнорування проблем виховання майбутнього сім'янина референтним оточенням дитини. Рівень культури батьківського виховання дитини міг би бути набагато вищим, і в цьому процесі школа мала б відіграти не останню роль.

Підрив коренів національної ідентичності особистості негативно позначився на ідентичності статей. Втрата національних традицій у вихованні дітей, підрив коренів народної педагогіки, в основі якої лежить культ повної сім'ї і багатодітної родини, неньки та тата, значно звузили простір статевих орієнтирів підростаючого покоління. Разом з занепадом національної культури — традицій, звичаїв, мистецтва — руйнувалися вироблені тисячоліттями стереотипи чоловічої та жіночої поведінки, усталені уявлення про сімейне життя, цінність кохання, вірності й цнотливості, щастя материнства і батьківства, словом, всього того, що становить зміст статевої свідомості і самосвідомості.

За часи демократизації суспільства в Україні на зміну сором'язливому замовчуванню проблем сексуальності, приховуванню негативних фактів, пов'язаних зі статевою поведінкою дітей та юнацтва, прийшло відкрите їх висвітлення зі сторінок періодичних видань, з телеекранів і

відеопрокату. Однак це не поліпшило, а навпаки, погіршило стан статевої просвіти молоді, оскільки при відсутності системи кваліфікованого контролю змісту інформації посилилась пропаганда сумнівних, спотворених комерцією стандартів статевої поведінки.

Отже, за умов перебудови освіти слід педагогічне спрямовувати процес статевого виховання особи, що, в свою чергу, вимагає створення певної системи, яка включає як безпосередні, так і опосередковані впливи на формування статевої свідомості дитини, координацію діяльності різних дитячих закладів і соціальних інститутів.

Засвоєння соціальне адекватних нормативів статевої поведінки є необхідною умовою соціалізації підростаючої особистості. Диференціація статевих ролей і відповідні їм стандарти мужності та жіночності насамперед визначаються соціальним статусом чоловіків і жінок в конкретних соціально-економічних умовах життя суспільства, а також усталеними культурно-історичними традиціями та звичаями. Система дитячих освітніх і культурних закладів формує вміння та навички культури поведінки хлопчиків і дівчаток, визначає той обсяг знань, якими повинні оволодівати вихованці на різних пікових ступенях навчання.

Підростаюче покоління України входить у доросле життя, коли відходить в минуле тоталітарна система, а разом з нею і ставлення до людини як до гвинтика, своєрідного робота, для якого належність до певної статі не відіграє суттєвої ролі.

Суспільство передусім спотворило соціальні стандарти маскулінності, оскільки у вихованні хлопчиків і юнаків є прояви пасивності, залежності і водночас загальмоване виявлення самостійності, ініціативності, рішучості. Деформаваними у свідомості лишаються психосексуальні орієнтації як чоловічої так і жіночої поведінки, Жінка в рамках існуючої системи повинна була ставати емансипованою за рахунок набуття маскулінних якостей в процесі оволодіння чоловічими професіями, навичками громадської роботи, а також маломеханізованими видами праці, які заохочувались суспільством за рахунок зниження фізичних і психічних потенцій жінки бути матір'ю, берегинею домашнього вогнища. На сьогоднішній день соціальне життя, ринок праці в Україні поки що не створюють сприятливих умов для повноцінної самореалізації чоловіка і жінки, а значить, і необхідних умов для орієнтацій підростаючих хлопчиків і дівчаток на цінності шлюбу, сім'ї, материнства і батьківства.

З огляду на викладене найголовнішими завданнями у статевому вихованні дітей мають стати:

відновлення та збагачення в суспільстві взірців чоловічої та жіночої поведінки, сфер їх реалізації, які є основним джерелом статевої ідентифікації, формування свідомості хлопчиків і дівчаток. Школа, сім'я, культурно-освітні заклади повинні орієнтуватись на виховання не дитини взагалі, а хлопчика чи дівчинки з притаманними їм психологічними

відмінностями у світосприйманні, засвоєнні навичок і вмій, у розвитку інтересів, емоційної сфери;

урізноманітнення джерел і механізмів засвоєння статевих моделей чоловічої і жіночої поведінки в рамках навчально-виховного процесу. Існуюча система навчання і виховання хлопчиків і дівчаток не зорієнтована на розвиток адекватних статі здібностей, вмій і особистісних якостей. Збідненими лишаються канали реалізації маскулінності і фемінності в позаурочних видах діяльності, у творчості, іграх, у спорті, виконанні громадських справ в учнівських об'єднаннях і організаціях;

кожен період навчання і виховання дитини має стати сходинкою у розвитку психофізичних якостей, здібностей та навичок, необхідних для успішного виконання статевих ролей особистості в родинному та суспільному житті.

Процес статевої соціалізації, що передбачає навчання соціальноадекватним нормативам поведінки, не відбувається механічно, а опосередковується потребами, інтересами виховання. Завдання педагогів

— задіяти всі механізми формування особистості, які сприяли б усвідомленню статевої належності, посиленню мотивації до засвоєння соціально схвалених стандартів поведінки. А це означає не тільки збагатити практичний досвід дітей в оволодінні культурою статевої поведінки, а й розширити можливості навчання для самовизначення хлопчиків та дівчаток в системі взаємин людини: людина — здоровий спосіб життя, людина — екологія тощо;

піднесення педагогічної культури батьківської сім'ї є невіддільним завданням статевого виховання учнів, оскільки первинна статеві соціалізація дитини здійснюється через механізм емоційної ідентифікації з дорослими — представниками своєї статі. Імітація, наслідування статевої поведінки батька — матері виступає першим взірцем маскулінності чи фемінності. Низький рівень педагогічної культури батьків нерідко призводить до соціальної дезадаптації у виконанні статевих ролей. Вміння надавати допомогу в усвідомленні й прийнятті соціально-адекватних моделей поведінки, здійснювати психокорекцію позиції дитини і батьківської сім'ї в питаннях сексуальності є складовою процесу статевого виховання.

Найбільший інтерес для педагогів становлять критичні періоди розвитку статевої свідомості і самосвідомості, коли визначальними для хлопчика чи дівчинки стають проблеми етичного, психологічного, естетичного самовизначення. Включення механізмів свідомого засвоєння статевої ролі передбачає увагу до змісту навчальних предметів гуманітарного циклу. Зрозуміло, що ця робота повинна здійснюватись в комплексі з впливом засобів масової інформації: дитячої та юнацької періодики, художньої літератури, теле- і радіопередач, кінематографу. Всі вони повинні пропагувати загальнолюдські цінності, культ щасливої сім'ї,

батьківства і материнства. Статеве виховання не є окремою сферою виховного впливу на особистість, а виступає органічною частиною процесу творення особистості в цілому.

Увага до діяльності вихованців у різноманітних дитячих та юнацьких об'єднаннях, розширення їх діапазону в години дозвілля збагачує практичний досвід міжстатевих контактів.

Статева просвіта дітей та юнацтва є важливим компонентом сексуальної соціалізації особистості. Під змістом статевої просвіти розуміють систему знань про репродуктивну функцію людини, природу людської сексуальності, культуру міжстатевих взаємин і нормативи маскулінної та фемінної поведінки, про шлюб та сім'ю. Метою статевої просвіти є розвиток статевої свідомості дитини, її поінформованості, обізнаності щодо питань етики та психології статевої поведінки, готовності людини до створення сім'ї та виконання родинних ролей — подружніх, батьківських, сімейних.

Зміст статевої освіти носить, природно, інтегративний характер, тобто включає в себе етичні, психологічні, правові, фізіологічні, гігієнічні, педагогічні та інші аспекти статевої поведінки. Система сексолого-педагогічних знань, зорієнтована на загальнолюдські цінності, становить певний логічний взаємозв'язок різних дисциплінарних знань, діапазон яких розширюється разом з віком, індивідуальним досвідом дитини.

Зміст статевої освіти ґрунтується на таких принципах:

об'єктивність, правдивість, науковість у висвітленні всього спектру питань, пов'язаних з репродуктивною функцією людини, інтимними стосунками; роз'яснення складних для розуміння питань повинно випливати з усталених законів природи і суспільства і бути з ними в гармонії;

будь-яка інформація та методика її висвітлення має спрямовуватись на **формування позитивного ставлення до проблем людської сексуальності**, культури сім'ї, особистого щастя — як невід'ємних від почуттів дружби, кохання, піклування про ближнього;

адресність сексуальної просвіти передбачає доступність інформації і огляду на вікові можливості дітей, врахування вихователями індивідуальних і соціальних умов їхнього розвитку, набутого досвіду;

національний компонент змісту навчально-виховної роботи передбачає її здійснення на основі широкого використання різних видів народної творчості, надбань народної педагогіки у вихованні сім'янина;

традиційним є ставлення українського народу до родинної спільки, кохання, материнства та батьківства як до великих цінностей у житті людини;

статева просвіта, виховна робота **не повинні включати елементи сексуальної стимуляції** поведінки дитини. Нехтування цим принципом засобами масової інформації, зокрема теле- і відеоекраном, призвели до

багатьох збочень у сексуальній поведінці сучасних підлітків і юнацтва;
 сексуальна просвіта дітей і юнацтва вимагає природності поведінки дорослих. Діти часто не усвідомлюють зв'язку між обговорюваним питанням і еротикою, але їм добре передається афектація дорослих. Тема еротики має лишатись в змісті статевої просвіти психологічно нейтральною, але посідати рівноправне місце серед інтересів і проблем дітей;

авторитетність джерела сексуальної просвіти ґрунтується на тому, що порнографічна література несе в собі брутальний компонент, який вульгаризує зміст інформації; через це до навчально-виховного процесу з питань сексуальної культури мають залучатись фахівці — медики, психологи, юристи, вчителі з відповідною підготовкою;

послідовність, системність статевої просвіти дітей та юнацтва передбачає наступність у передачі знань, у здійсненні навчально-виховної роботи, необхідної для засвоєння певного обсягу інформації;

виходячи з основних вікових періодів психічного розвитку особистості, важливим є створення умов, сприятливих для правильного усвідомлення дітьми своєї статевої належності, оволодіння обсягом знань і умінь, необхідних для формування майбутньої жінки чи чоловіка.

Дошкільне дитинство як період до **6—7 років** — вік первинної статевої соціалізації, остаточного усвідомлення своєї статевої належності. Хибним є уявлення дорослих про ясельний і дошкільний період як нейтральний в сексуальному вихованні дитини. Це вік набуття досвіду наслідування зразків поведінки, ідентичної статевої належності, а також ігрової діяльності, яка імітує фемінні чи маскуліні професійні якості й вміння.

Освітній компонент статевого виховання дошкільника спрямовується на задоволення цікавості дітей щодо репродуктивної функції дорослої людини, виконання ролі батька-матері. Педагогічне спрямоване статеве виховання дошкільнят дозволяє виробити в дітей стійкий імунітет проти “вуличної” просвіти, сформувані уявлення про відмінність правил чоловічої і жіночої поведінки. Виховна робота з дітьми сприяє засвоєнню нормативних основ дівчачої поведінки, виробленню санітарно-гігієнічних навичок, набуттю певного емоційного досвіду міжстатевого спілкування з однолітками. Як результат виховних зусиль сім'ї, дошкільних закладів формуються особливості поведінки, адекватні статевої належності, первісні уявлення про рід і родинне життя, про призначення чоловіка і жінки в сім'ї та суспільстві.

Період молодшого підлітка (7—11 років) — вік поглиблення психологічних відмінностей, статевої диференціації поведінки хлопчиків і дівчаток в іграх, навчанні та творчих видах діяльності. Перші шкільні сходинок збагачують досвід міжстатевих контактів — приятелювання та товаришування, емоційних вибіркового ставлень до осіб протилежної статі.

Навчально-виховний процес спрямовується на поглиблення розуміння дітьми етичних, естетичних критеріїв оцінки краси людського тіла, міжстатевих взаємин, на набуття досвіду співпраці з однолітками та дорослими в школі та за її межами.

Розвиток статевої свідомості учнів на початковому етапі шкільного навчання та виховання характеризується розширенням уявлень про роль чоловіка і жінки в народженні дитини та виконанні батьківських ролей, поглибленням розуміння значення дружби, кохання для створення сім'ї. Діапазон поведінки хлопчиків і дівчаток збагачується досвідом свідомого наслідування етичним, гігієнічним, естетичним нормативам статевої поведінки, вмінням оцінювати і регулювати контакти з однолітками. Результатом навчально-виховної роботи має бути також вміння молодших школярів відрізнити прояви нормальної статевої поведінки (жести, рухи, дотики, слова) від ненормальної, а також знаходити вихід в ситуації, коли хлопчики та дівчатка стають об'єктом сексуальної агресії з боку як однолітків, так і дорослих. Шкільний компонент змісту початкової освіти насамперед передбачає розширення знань про фізіологію організму людини, про здоровий спосіб життя, про рід і родину як основу життя суспільства.

Статеве виховання старших підлітків (11—15 років) відіграє вирішальну роль у сексуальній соціалізації особистості, оскільки проходить на фоні статевого дозрівання організму, інтенсивного формування внутрішнього світу, самосвідомості особистості. Шкільний компонент змісту статевої освіти передбачає розширення наукових знань про фізіологію та анатомію розвитку організму, про дію статевих гормонів на сексуальні інтереси, потяги, переживання людини.

Педагогічна робота з підлітками спрямована на зниження психологічного напруження хлопчиків і дівчаток, викликаного реорганізацією образу “Я”, розвиток їхніх умінь управління власним психічним потенціалом. Дефіцит просвіти в питаннях сексуального дозрівання організму, набуття досвіду підлітками перших відчуттів сексуального збудження і розрядки породжують чимало драматичних проблем статевого самовизначення. Пропаганда сексолого-гігієнічних, психологічних знань — необхідна умова правильного статевого виховання підлітків.

Особливе місце у змісті навчально-виховної роботи має займати сфера моральних засад міжстатевих контактів, етичних, естетичних, психологічних підвалин маскулінності та фемінності. Досвід дружби, товаришування, міжстатевої взаємодії, набутий в процесі позакласної та позашкільної діяльності, створює основу для прийняття певних стереотипів статевої поведінки.

Молодший юнацький вік (15—18 років) — період завершення статевого дозрівання особистості, утвердження сексуальних орієнтацій,

життєвих цінностей. Розширення міжособистісних контактів, професійне і моральне самовизначення, інтенсифікація впливу соціуму (теле-, відеоінформації, молодіжна періодика, неформальні юнацькі об'єднання) сприяють усвідомленому вибору певної лінії статевої поведінки. Освітній компонент статевого виховання юнацтва передбачає пропаганду сексуальної культури, що полягає у відповідальному ставленні до статевого життя, шлюбу та створення сім'ї. Сексуальність юнацтва розглядається як невід'ємна складова особистісної зрілості, вміння брати відповідальність за долю іншої людини. Організація просвітницько-виховної роботи має бути спрямована на формування обізнаності з етичними, психологічними, гігієнічними, фізіологічними аспектами статевого життя, устрою сім'ї та подружнього життя.

У змісті та методах навчально-виховної роботи в процесі онтогенезу дитини основна увага має приділятися удосконаленню педагогічної технології самовизначення виховання у сфері сексуальної поведінки. Взаємодія вихователя і вихованця, в результаті якої останній оволодіває виховувальною, освітньою ситуацією, має безпосередню мету оволодіння сексуальною культурою на основі досягнення певного рівня саморозвитку. Виходячи з цього, можна стверджувати, що існують об'єктивні умови для статевого виховання та формування особистості сім'янина.

Розв'язання практичних завдань організації навчально-виховної роботи з питань статевої соціалізації особистості нереальне без забезпечення об'єктивних умов її здійснення. Основні напрями розроблення цільової комплексної програми статевого виховання дітей передбачають:

- науково-методичне і матеріальне забезпечення змісту навчально-виховного процесу;
- підготовку та підвищення кваліфікації педагогічних кадрів;
- запровадження організаційних заходів оновлення системи сексуально-просвітницької роботи у відповідних соціальних інститутах і установах.

В освітніх закладах України здійснюються перші кроки на шляху структурно-організаційних змін змісту, методів і форм навчання. До навчальних планів запроваджуються нові елементи знань з українознавства, історії мистецтв, релігії, філософії, екології тощо. Попри зміни й доповнення, які вносяться до чинних програм і підручників початкової та середньої школи, в системі освіти досить помітні упередженість до висвітлення проблем людської сексуальності, інерційність у доборі методів донесення сексологічної інформації. Ще й досі виховується неправильне ставлення до домашнього господарства. Уроки обслуговуючої праці призначаються лише для дівчаток. Тривалий час наші вихованки оволодівали основами військової науки замість того, щоб вчитись доглядати, піклуватися, пестити і бавити дитину. Ми не вчимо

майбутніх матерів бути ласкавими, ніжними, а хлопчиків — майбутніх тат — уважності, чуйності, відповідальності.

Тематика чинних дисциплін суспільствознавчого та природознавчого циклів ще недостатньо зорієнтована на піднесення гуманітарних знань про людину, здоровий спосіб життя, етичні, правові аспекти регуляції міжстатевих стосунків у життєдіяльності сім'ї.

Простір для засвоєння практичних навичок культури статевої поведінки створює позакласна та позашкільна виховна робота, в процесі якої статеві відмінності, інтереси, вміння дітей дістають чітку орієнтацію. Суттєві позитивні зрушення у справі виховання жіночності та мужності можуть здійснитися за умови, якщо в центрі педагогічної уваги перебуватиме не кількісний підхід до оцінки всебічного розвитку дитини, а ступінь задоволення її вікових потреб, інтересів, запитів відповідно до статевої належності.

Належне спрямування на психосексуальну природу активності підростаючої особистості, її інтереси повинні підтримувати дитячі та юнацькі організації й об'єднання, які мають значний потенціал у прищепленні соціальних цінностей моделей статевої поведінки.

Необхідною умовою статевого виховання дітей є відродження національної культури народу України, яка багата традиціями, звичаями, обрядами родинно-побутового характеру.

Культ сім'ї, роду, жінки як берегині домашнього вогнища, традиційних оберегів житла — все це разом з освоєнням дітьми поширених на Україні ремесел — вишивки, малярства, ткацтва, майстрування, ліплення, а також усного фольклору — пісень, казок, приказок, закличок входить в статеву свідомість вихованців, формує навички, вміння, необхідні для виконання майбутніх сімейних ролей.

Професійна кваліфікація вчителя як організатора навчально-виховної роботи з дітьми й учнівською молоддю вимагає особливої уваги. Здійснення завдань статевого виховання можливе лише за умови високої компетентності педагога в питаннях сексуальності. Оскільки статеві соціалізація є цілісним процесом управління анатомо-фізіологічним, соціальним, психологічним становленням особистості, на різних етапах онтогенезу дитини вимагаються відповідні знання вчителя. В навчальних програмах підготовки майбутнього вчителя у вищих і середніх педагогічних закладах не передбачено вивчення особливостей психосексуального розвитку дитини, специфіки девіантної поведінки. Удосконалення змісту сексуального виховання дітей передбачає підвищення теоретичного та практичного рівня сексолого-педагогічних знань вчителя незалежно від обраного фаху. Особливу увагу студентів слід привернути до розроблення та впровадження в практику навчання майбутніх педагогів спецкурсів “Основи сексології”, “Особливості психосексуального розвитку і виховання дітей дошкільного, молодшого

шкільного, підліткового та юнацького віку” і т. п.

Велике значення у формуванні професійно-значущих вмінь вчителя має оволодіння методикою організації навчально-виховної роботи. Тим часом у підготовці вчителя, вихователя дошкільних закладів переважна увага приділяється набуттю знань, а не вихованню дітей.

Статева просвіта потребує опанування вчителем технікою проблемного спілкування з вихованцями, засобами активізації їхнього мислення, стимуляції самостійних висновків.

Демократичність спілкування полягає в умінні поважати світоглядний, етичний суверенітет учня під час диспутів, полемік, проведення уроків-версій, уроків-сповідей, сюжетно-рольових ігор, а також в управлінні процесом його самовизначення у вирішенні тих чи інших життєвих проблем.

У змісті роботи всіх ланок підвищення кваліфікації та перепідготовки педагогічних кадрів значну увагу слід приділяти науково-педагогічному забезпеченню процесу статевої соціалізації дітей і молоді.

Система подання методичної допомоги вчителям (курси, семінари, конференції, поширення передового досвіду тощо) також має включати питання статевої соціалізації особистості. Оперативно трансформувати досягнення психолого-педагогічних наук в методичні проблеми соціалізації сексуальності мають засоби масової інформації.

Неможливо досягти мети олюднення, гуманізації сексуальності дітей, якщо освітньо-культурні дитячі заклади не зроблять своїм спілником сім'ю вихованців. Предметом спілкування на рівні “школа—сім'я” ще й досі лишаються питання навчання дітей, а не їх духовне, психологічне змушнення. Прагнення педагогічних колективів до масового охоплення батьків організованими формами освіти бажаних результатів не дали. Педагогічний всеобуч потребує сьогодні науково-методичного та організаційного оновлення, що передбачає гуманізацію стосунків батьків і дітей на спільних засадах діяльності, а також урізноманітнення форм співпраці. Окрім традиційних шляхів підвищення педагогічної культури батьків — таких, як збори, лекторії, необхідно організовувати психологічні консультаційні пункти, зустрічі з юристами, вченими, конференції, практикуми тощо.

Засоби масової інформації — як найбільш чутливі соціальні інститути — “відреагували” на демократичні зміни в країні, заповнивши прогалини у сферах висвітлення проблем сексуальної культури лавиною інформації порнографічного характеру. Сучасні вимоги до розвитку суспільної статевої свідомості не можуть обмежуватись обізнаністю читачів у проблемах повій, транссексуалів, гомосексуалістів і способах стимуляції сексуальної насолоди. Руйнація віджилих стереотипів традиційної сексуальної моралі засобами масової інформації повинна супроводжуватись її гуманізацією. Легалізація проблем сексуальності

мусить орієнтувати і юного, і дорослого читача чи глядача на інтимну сферу як виявлення кохання, цнотливості, благодійності, доброчинності, а також на глибокі роздуми щодо поширення СНІДу, нервових захворювань на сексуальному ґрунті. Сучасна індустрія сексуальної інформації (відео, живопис, поезія, музика) значною мірою орієнтує особистість на секс заради задоволення, а не заради кохання. Звідси серйозні збочення у поглядах підростаючого покоління на сексуальну культуру. Педагогічне спрямована пропаганда сексуальної культури через ряд програм для дітей та юнацтва, дитячу та юнацьку періодику, розширення мережі психологічних консультпунктів, телефонів довір'я, випуску тематично спрямованої літератури для дітей різного віку є важливим каналом реалізації соціально-спрямованих заходів до підвищення сексуальної культури та зміцнення сім'ї. Сучасний стан духовно-моральної нестабільності потребує рішучих соціальних заходів щодо підвищення сексуальної культури людей. Завдання навчально-виховних закладів, сім'ї, соціальних державних інститутів — всіляко сприяти духовному оздоровленню, зростанню інтелектуального потенціалу суспільства.

Висновки

Особливості статевої соціалізації особистості мають розглядатися в контексті історичних, соціально-культурних характеристик цього процесу. Адже концепція Я поєднує у собі як соціально типове у гендерній поведінці, так і етноспецифічне, пов'язане з відчуттям тотожності певній етнічній спільності. Етнокультурна звичаєвість збагачує зміст статевої соціалізації, полегшує процес адаптації до гендерних ролей, набуття досвіду стаетовитипізованої поведінки.

Аналіз етнокультурних особливостей української ментальності, а також тих соціально-культурних факторів, які історично обумовлювали характер статевої ролей у шлюбно-сімейних стосунках, вихованні дітей, продовженні роду та які знайшли своє відображення у фольклорі, побутовій звичаєвості українців, засвідчує, що полярна бінарність соціальних позицій чоловіків і жінок, а також психологія статевої доміантності, а саме чоловічого шовінізму історично не була притаманною характеру міжстатевих та шлюбно-сімейних стосунків, які були далекі від традиційної патріархальної моделі. Соціальна та шлюбно-сімейна сфера діяльності не були виключним правом тільки чоловічої статі. В свідомості українців статева належність розглядалась половинним буттям, гармонію якого складало єднання з іншою статтю. В українському фольклорі відсутні ригідні стереотипи маскуліності-фемінності, концепція гендерного Я як чоловіків, так і жінок відзначається певною мірою андрогінності. Показано, що поруч з виявом чоловіками традиційно

маскулінних якостей, як-то самостійності, незалежності, сміливості, тощо їм були притаманні також і традиційно фемінні – сердечність, чуйність, турботливість. В той же час фемінність як ніжність, лагідність жінки поєднувалась з її духом вольності, незалежності тощо як ознак маскулінності.

Соціально-історичне підґрунтя архетипів психології андрогінності можна вбачати у символізмі жіночого начала в прадавніх землеробських культурах (земля, годувальниця, берегиня), її інтеграції у християнські вірування (Богоматір Марія, Оранта як найвищі святині народу). Специфічну роль у ментальності українців відіграє архетип матері. Не менш важливими є історичні традиції жіночого начала у суспільному житті, які починались від княгині Ольги і продовжувались засновницями релігійних та освітніх закладів, основоположницями ідей національної школи. Посиленню вагомості соціонормативів егалітарності статей сприяли значною мірою демократичні традиції Запорожської Січі. Партнерство чоловіка і жінки у виконанні функцій сім'ї було також означено паритетністю позицій статей у дошлюбній соціалізації молоді, орієнтованій на всебічне пізнання особистості, зменшення психологічної дистанції у спілкуванні.

Специфічною ознакою філософії кохання українців є яскраво виражена кордоцентричність як зосередженість любовного потягу коло серця, тобто вищих людських почуттів. Звідси ставлення до об'єкту пристрасті як до сакрального явища, підпорядкованість тілесносоної, еротичної чуттєвості почуттю сердечної дружби, моральним домовленостям чоловіка та жінки, синтонності світосприймання.

Етносексологія українців характеризується досить відвертою символізацією сексуальної функції тіла, паритетністю позицій чоловічого і жіночого начала у паруванні та зляганні, гармонійною інтеграцією чуттєвості, хтивості у структурі концепцій Я чоловіків та жінок.

В силу історичних обставин українська етнокультура тривалий час була приреченою на самовиживання, що не могло не позначитися на деформації моральних засад гендерної та сексуальної поведінки.

Сценарій статевої соціалізації особистості в період будівництва соціалістичного суспільства можна охарактеризувати домінуючими орієнтаціями на звуження сфер самореалізації в статевотипізованих і їх розширення в статевоповідних видах діяльності, поширенням сексистських поглядів на участь жінок у суспільно-політичній сфері, подвійними стандартами в оцінці значущості сімейних ролей. За декларованою рівністю статей стояли статевоповідні ролі (жінка - тракторист, ремонтниця доріг), деформація природовідповідних статевих ролей (жінка-мати, жінка-дружина), подвійна зайнятість жіноцтва, звуження соціальних сфер реалізації статевоповідних ролей (можливості, наприклад, чоловіків матеріально утримувати сім'ю і дітей).

Звідси – сучасні проблеми гендерної соціалізації юнацтва, девальвація цінностей сім'ї, продовження роду, батьківства і материнства.

Оскільки сексуальна поведінка передбачає певну особистісну автономність, приватність Я в соціумі, що не вкладалось в концепцію людини-гвинтика, то як самостійний психологічний феномен людська сексуальність стала табуйованою сферою для освіти та виховання висловом “секса у нас нет”. Девальвація цінності людської сексуальності як єдності гедоністичної, репродуктивної та комунікативної функцій вкорінена в структуру статевої масової свідомості, призвела до пониження ролі статевого виховання, підміни його змісту гігієнічним та етичним, руйнації етнокультурних засад виховання як основи для самоідентифікації Я.

Головним фактором розвитку концепції Я-хлопчик (Я-дівчинка) є взаємодія з оточуючим середовищем, усвідомлення та інтеріоризація соціонормативних приписів гендерної поведінки. В образі Я як емоційно-когнітивному відображенні себе представником певної статі віддзеркалюються норми та вимоги соціостатевої поведінки. У разі дисгармонійного його розвитку відбувається некритичне прийняття ідеальним Я насаджуваних стереотипів та еталонів гендерної поведінки, що породжує тривожність фобії, зниження настрою. Ряд розладів поведінки, що вперше з'являються в підлітковому та юнацькому віці та які поширені передовсім серед дівчат і молодих жінок, засвідчує вразливість образу Я щодо впливу соціуму, запозиченість критеріїв самооцінкових ставлень із засобів масової інформації, громадської думки. Це стосується передусім таких психічних та поведінкових розладів, як анорексія і булімія, розладів тривожності та управління поведінкою, а також особистісних розладів, що характеризують формування залежної межової та демонстративної особистості. Поширеність низки розладів поведінки серед хлопчиків та юнаків засвідчує про певне прийняття соціумом вияву агресивної поведінки з боку осіб чоловічої статі.

Сексуальна та статеворольова поведінка в онтогенезі розвитку дитини знаходяться у тісній взаємозалежності та взаємовпливі, що дозволяє говорити про процес соціосексуального становлення особистості, статево-вікові особливості гендерної самоідентичності.

Розвиток образу статевого Я полягає у диференціації критеріїв оцінки поведінки як жіночої і чоловічої шляхом співвіднесення її з стереотипізованими нормативами та приписами (починаючи від статевоповідного лінгвістичного рівня комунікації, вибору іграшок, вибрання, змісту занять, видів професійної орієнтації тощо).

Соціалізація дитини, яка завжди статево співвіднесена, розвиває її ставлення до себе як до сексуальної істоти, навчає вмінню реалізувати свої сексуальні потяги у соціально допустимих формах. Почування себе хлопчиком або дівчинкою розвивається під впливом статевої

диференціації нормативних вимог мікро- та макросоціуму. Тому ті чи інші вікові особливості сексуальної поведінки мають розглядатися у контексті поширених у суспільстві установок та стереотипів маскулінності та фемінності.

Чим більш позитивним для дитини є відкриття, розуміння та прийняття нею сексуальної чуттєвості свого тіла впродовж психосексуального розвитку, тим інтегрованішою стає сексуальна сфера в образ Я. Ставлення дорослих до вияву дитиною сексуальної активності стає важливим чинником формування образу тілесного Я, його гармонізації з базовими складовими концепції Я. Тому педагогічне завдання дорослих – навчити дітей ставитись з повагою до людської сексуальності в цілому та вияву власної як природної, здорової функції тіла та репродуктивної системи.

Адекватна віковим можливостям сексуальна поінформованість вихованців, як правило, не спонукає до сексуальної активності, проте знімає амбівалентність оцінних ставлень щодо власної тілесної чуттєвості та фізичного Я. На різних етапах онтогенезу дитини прояви її сексуальності мають опосередковані її гендерними уявленнями та досвідом виконання статевих ролей.

Педагогічно сприятливими умовами розширення уявлень про себе (Я -хлопчик, Я-дівчинка) в дошкільному віці є розвиток позитивного ставлення до проявів сексуально-тілесного Я шляхом наочності правильним назвам частин тіла, у тому числі статевих, розвитку вміння самоконтролю приватних функцій тіла, а також збагачення взірців статевої поведінки. Допубертатний період розвитку уявлень про себе як статеву істоту характеризується поглибленням розуміння психологічних характеристик міжстевих взаємин. Найближче соціально-культурне оточення поглиблює диференціацію та типізацію гендерної поведінки хлопчиків та дівчаток. Інтеріоризація нормативних вимог щодо дотримання гігієни тіла, моральних основ культури статевої поведінки можлива за умови об'єднання первинних сексологічних знань дитини про репродукцію людини у єдиний образ Я – майбутня мама (майбутній тато).

Протягом пубертатного періоду дівчатка і хлопчики переходять на якісно новий рівень розвитку фізичного та соціального Я, коли інтенсивне соматично-сексуальне дозрівання призводить до реорганізації образу Я. Видозміна статевої поведінки, домагання на виконання ролі дорослого на фоні вторинної статевої ідентифікації – фіксації психічних переживань на генітальній сфері та новому образу тілесного Я призводить до пубертатних криз, виникнення дисморфобій, гіперболізації маскулінної чи фемінної поведінки, дистанційності Я реального і Я ідеального. Дисгармонія Я тілесного і Я соціального знижує самоповагу, прийняття нового себе, породжуючи внутрішньо особистісний конфлікт, акцентуації

характеру та психопатичні риси поведінки. Педагогічний вплив має бути націлений на зменшення тривожності та підвищення самооцінних ставлень за рахунок розширення сексолого-психологічної обізнаності підлітків у питаннях сексуальності, а також спрямування реакції емансипації та прагнення до гендерної самоідентифікації на розширення сфер соціальної самореалізації Я.

Концепція Я у юнацькі роки розвивається під впливом розширення гендерних ролей та реалізації сексуальних потреб у інтимно-референтних стосунках, а також експериментування з власною тілесністю. Характер сексуальної та гендерної поведінки значною мірою визначається ціннісно-смысловими компонентами образів Я реального та Я майбутнього. Найбільш поширені у юнацькі роки форми вияву сексуальності, як-то мастурбація та петингова поведінка, поглиблюють розуміння власного тілесного Я за умови гармонізації зі статево-рольовими установками та нормативами. У цих випадках досвід сексуальної поведінки відіграє роль своєрідного соціалізуючого фактору, сприяє усвідомленню значущості комунікативної функції сексуальності. Дисгармонія Я сексуального і Я гендерного знижує самооцінні ставлення, породжує амбівалентні переживання, тривожність, розгубленість. Гендерна поведінка, орієнтована на інтеграцію чоловічих і жіночих особистісних якостей, забезпечує більшу адаптованість до вимог соціуму, здатність до самовизначення у виборі позитивних безпечних моделей сексуальної поведінки як соціально відповідальної.

Реальністю сьогодення є те, що протиріччя між відвертою пропагандою сексуальності та її замовчуванням у педагогічно спрямованій статевій соціалізації дитини породжує дисгармонію її образу Я. Сексуальність видається приємною і збуджуючою і водночас утаємниченою, негідною. Протиріччя в гендерних орієнтаціях породжує недостатню самовпевненість у виборі власної лінії поведінки, самовизначення в сфері шлюбно-сімейних цінностей. Уникнення гендерних стереотипів у вихованні дітей, андрогінізація статевих ролей на фоні свідомого ставлення дитини до сексуальної сфери має бути наріжною основою статевої соціалізації дітей та юнацтва.

Аналіз зарубіжного та вітчизняного досвіду статевого виховання дозволив визначити концептуальні засади його запровадження, а саме висвітлення сексуальної функції у єдності біологічного і соціального, у контексті мистецтва любити людину, створювати гармонію Я і не-Я у всіх сферах людського буття. Особистісно-центрований підхід до статевого виховання дитини дозволить їй відкривати в собі “всесвіт”, пізнавати і вдосконалювати власні фізичні та психічні властивості.

РОЗДІЛ 3

НЕТРАДИЦІЙНІ СЕКСУАЛЬНІ СТОСУНКИ ТА СТАТЕВІ РОЛІ

Нетрадиційні сексуальні стосунки та статеві ролі проявляється у специфічному розвитку Я-концепції, особливо у таких її параметрах, як самоцінність мене для інших, самодостатність, прийняття себе тощо. При цьому соціалізуючі чинники відіграють роль своєрідного стресового механізму, який з одного боку обумовлює засвоєння нестандартних моделей поведінки, з іншого випробовує особистісне Я на міцність статево-рольового самовизначення, породжуючи дисгармонійні психічні стани.

Зазначимо, що у класифікації психічних поведінкових розладів ОЗМ-III-К вказуються такі, які мають безпосереднє відношення до порушення сексуальної функції, статевої ідентифікації впливу надмірного емоційно-психологічного напруження на життєдіяльність людини. Так, наприклад, розлад й статевої ідентичності включають у себе розлад статевої ідентичності у дитинстві і, транссексуалізм та розлади статевої ідентичності у підліткові та дорослі роки нетранссексуального типу. Діагностика їх симптоматики включає необхідною умовою уточнення анамнезу сексуальних орієнтацій пацієнта-гомосексуального, асексуального, гетеросексуального чи недиференційованого. Посттравматичний синдром характеризує психічний стан людини після акту сексуального чи інших видів насилля, пережитого як у недалекому минулому, так і у далекі дитячі роки.

3.1. Соціалізація особистості з порушенням статевої ідентичності транссексуального типу

Вважається, що випадки статевої дисфорії, неузгодженості статі біологічної в психічного трапляються приблизно у пропорції 1 на 30.000-50.000 населення. Причини транссексуалізму досі не виявлені, хоча існують певні наукові гіпотези про те, що суттєві відхилення у статево-вихованні у немовлячому, дитячому та підлітковому віці можуть спричинити порушення статевої ідентичності. На противагу подібним точкам зору висувуються припущення про вроджені, набуті у пренатальному періоді розвитку передумови розбіжності статі психічної і біологічної [331], [332], [365] обумовлені порушенням гормонального розвитку плоду.

Зазначимо, що, починаючи з кінця 80-х років, перші медичні операції зі зміни статі були проведені саме у Києві. До цього часу єдиним місцем на території колишнього СРСР для вирішення психологічних та медичних проблем людей зі статевою дисфорією був аналогічний центр у Москві. З 1986 року сексологи, психологи та психотерапевти почали діагностику та корекційну роботу з транссексуальними особистостями у Києві.

Республіканська комісія, утворена при Міністерстві охорони здоров'я України в 1992 році, на яку покладаються функції остаточного рішення щодо доцільності хірургічного втручання, складається з сексологів, ендокринологів, психологів, хірургів, психотерапевтів, юристів. До подання справи на комісію, охочі змінити стать мають пройти лонгитудинальне (протягом двох років і більше) медико-психологічне дослідження у відповідних спеціалістів за місцем проживання та у Київському науковому організаційно-методичному центрі сексології і андрології.

Відповідно до світової статистики випадків транссексуалізму, співвідношення індивідів 8 порушенням статевої ідентифікації типу чоловік-жінка до типу жінка-чоловік вимірюється пропорцією 6 до 2. Кількість чоловіків, що проходили обстеження у Києві зі статевої дисфорії дорівнює 38, жінок - 77. Віковий склад пацієнтів був у межах від 15 до 45 років. З них чоловіків у віці від 15 до 20 років - 5, жінок - 4; від 21 до 25 років - 10 і 26; від 26 до 30 років - 6 і 24; від 31 до 35 років - 6 і 12; від 36 до 40 років - 9 і 7; після 40 років - 3 та 2 відповідно.

За рівнем освіти пацієнти розподілені таким чином. Вищу або незакінчену вищу освіту мають 6 чоловіків і 20 жінок; середню 28 чоловіків і 50 жінок; неповну середню 3 чоловіків і 5 жінок; початкову 1 та 1 відповідно; без освіти – одна пацієнтка.

На. 01.01.1996 року 115 пацієнтів, що пройшли комплексне медико-психологічне обстеження, розподілені за діагнозами наступним чином. Порушення статевої ідентичності транс-сексуального типу виявлено у 16 чоловіків і 48 жінок; порушення статевої ідентичності на фоні психічних відхилень у 7 чоловіків і 3 жінок; гомосексуалізм діагностований у 8 чоловіків і 13 жінок; порушення статевої ідентичності на фоні затримки інтелектуального розвитку у 1 чоловіка і 4 жінок; трансвестизм характерний для 3-х пацієнтів; дообстежувались з метою уточнення діагнозу двоє чоловіків і дев'ять жінок.

Працюючи у складі медико-психологічної комісії з питань транссексуалізму, авторка мала змогу досліджувати шляхи становлення статевої свідомості транссексуальних особистостей, соціально-психологічні фактори, які могли обумовлювати дисгармонію статі психічної та біологічної.

3.1.1. Особливості статеворольової і сексуальної поведінки транссексуалів.

Метою нашого дослідження було вивчення особливостей становлення і розвитку концепції Я особистостей 8 розладами статевої Ідентичності, виявлення ролі соціально-психологічних факторів у виникненні дисгармонії статі біологічної та психічної.

Дисертантом була висунута **гіпотеза** про те, що фрустрація в онтогенезі особистостей з розладами статевої ідентичності потреб та інтересів, пов'язаних з розвитком психічної статі і реалізації Я-концепції, породжує невротичні та психогенні стани, знижує рівень адаптації до соціуму у бажаних статевих ролях.

Предметом вивчення були особливості проявів я-концепції дітей, чоловіків і жінок з порушенням статевої ідентифікації у статево-рольовій та сексуальній поведінці. Наші піддослідні були пацієнтами Київського наукового організаційно-методичного центру сексології і андрології, які звернулись з проханням хірургічної зміни статі або надання їм інших видів корекційної (психологічної, психотерапевтичної, гормональної) допомоги.

Відповідно меті та гіпотезі дослідження були сформульовані його **завдання**. Основні з них:

- визначення особливостей становлення образу Я його розвитку та прояви у статево-рольовій поведінці індивідів з розладами статевої ідентичності у дитячі та юнацькі роки;

- вивчення особливостей проявів Я-концепції у статево-рольовій та сексуальній поведінці транссексуальних особистостей;

- з'ясування специфіки психічних та особистісних проявів транссексуальних індивідів, ступеня їхньої адаптації до оточуючого середовища, взаємозалежності розвитку концепції Я та особливостей статевої соціалізації.

Методика дослідження включала: біографічний метод, інтерв'ю близьких родичів пацієнта, опитувальники Сандри Бем та Дембо-Рубінштейн, короткий варіант опитувальника Веїнбергера та школи гіпергендерної поведінки М.Гамбургера, опитувальник Р. Кеттелла та тест ММРІ.

Аналіз отриманих результатів. Відомо, що у психологічному плані транссексуальна особистість відчуває внутрішньоособистісний конфлікт між статтю біологічною, акушерською і статтю психічною, який посилюється по мірі пубертатного дозрівання і пристосування до соціально очікуваних нормативів поведінки чоловіків та жінок. При цьому роз'єднаність, дисгармонійність статево-рольового Я значною мірою, як показало наше дослідження (84), залежить від умов сімейного виховання.

У переважної більшості обстежуваних нами пацієнтів родинне оточення з перших років життя дитини порушувало механізми статевої ідентифікації; унеможлиблювало нормальне наслідування статевих ролей, тотожних паспортній статі. Так, наприклад, з 115 обстежених пацієнтів у неповній сім'ї з раннього дитинства виховувалось 27; бабусею, дідусем, прийомними батьками - 3; у дитячому будинку - 1. При цьому більше половини, 63 із 115, роки раннього дитинства характеризували не тільки неблагополучними, але й дуже нещасливими, згадуючи трагічні моменти цього періоду, що закарбувались в емоційній пам'яті.

Так, наприклад, один з транссексуальних чоловіків до двохрічного віку зростав у “зоні” біля засудженої матері, потім виховувався у дитячому будинку, пізніше - бабусею. Одна з транссексуальних жінок з раннього дитинства жила в оточенні батька-алкоголіка та байдужої матері, яка здогадувалась, але нічим не протидіяла сексуальним домаганням чоловіка щодо власної доньки. Навіть після його смерті пацієнтка, з її слів, “продовжувала його ненавидіти”. Тому не випадково, що 80% пацієнтів за результатами проєктивної методики незакінчених речень виявили негативні емоції у ставленні до батька, 65% - у ставленні до матері, 40% - у ставленні до сім'ї. Оцінні судження про батька представлені, наприклад, такими висловами: “Рідко був щасливим”, “Рідко розумів мене”, “Не цінував дітей”, “Не хотів зрозуміти”, “Жив по-дурному” і т. і.

Аналогічні за проєкцією емоцій були судження про матерів, щодо яких зберігаються почуття жалю за нерозуміння один одного, туга за нереалізованою любов'ю, заздрість іншим, тим, яких батьки приймають такими, якими вони є. Основною причиною розладу особистісних контактів з батьками є передовсім нестандартна статево-рольова поведінка дітей, а також несприйняття дітьми певних морально-психологічних якостей старшого покоління. Брати, сестри пацієнтів, як правило, виявляють щодо причудливої статевої поведінки родичів значно більшу терпимість і розуміння, ніж батьки.

Застосовуючи біографічний метод описання транссексуальними особистостями власного життєвого шляху, ми дійшли висновку, що якими б не були біологічно обумовлені фактори, патологія статевого виховання, відсутність адекватного взірця статево-рольової поведінки в тій чи іншій мірі мали вплив на розвиток статевої самосвідомості пацієнтів.

Порівняння результатів дослідження індивідуально-психологічних, особистісних якостей з особливостями статево-рольового розвитку свідчить про те, що чим сильніше експектації оточуючого середовища блокували особистісну самореалізацію індивіда у бажаній статі, тим більшою мірою вони являлись стресогенним фактором, обумовлюючим виникнення акцентуацій особистості, розвиток патопсихологічних якостей без генетичне успадкованої схильності.

Можливість реалізації потреб, інтересів, нахилів у адекватній біологічній статі діяльності дозволяла певною мірою гармонізувати смисложиттєві орієнтації, переживання щодо власного Я з поведінковими реакціями, підтримуючи баланс між власним психічним Я і очікуваннями оточуючих близьких. І, навпаки, стан дістресу, обумовлений надмірною емоційною напруженістю через фрустрацію потреб в реалізації психічного Я, породжував невротичний тип статево-рольової поведінки, призводив до закріплення дезадаптивних психічних станів транссексуальних індивідів.

Наведемо два відповідних приклади.

Пацієнт Олександр Г., будучи єдиною дитиною у батьків, не зустрічав особливої протидії старших вияву свого бажання бути схожим на дівчинку. У шкільні роки любив одягатись як дівчинка, віддавав перевагу іграм у ляльки, ніж хлопчачим забавам, радів, коли його плутали а дівчинкою. Мати, хоч і не потурала, але й не забороняла заняття, непритаманні чоловікам. У шкільні роки дивна поведінка сина сприймалась батьками як належне. Батько на той час жив окремо від сім'ї, і хлопчик після уроків залишався в полоні жіночих атрибутів. Він підмальовував губи помадою, крутився перед дзеркалом у маминих нарядах. В його жестах, міміці з'явилось чимало жіночих рис і це не дратувало матір, яка почувалась спокійніше вдома з лагідним, добрим сином, ніж оберігаючи його від молодцюватих однолітків на вулиці.

Середню освіту хлопчик продовжив у педагогічному училищі, обравши професію учителя молодших класів. Навчальна діяльність, як-то: спів, малювання, виліплювання, ігри, гімнастичні вправи і т.п., поряд з постійним перебуванням переважно у жіночому студентському середовищі, не вимагали від Шури вияву традиційно маскулінних якостей, залишаючи можливість для хлопця бути самим собою. Після успішного завершення училища, Саша почав свою професійну кар'єру вчителем молодших класів. Робота з маленькими дітьми давала простір для вияву ніжності, м'якості у спілкуванні, зміцнювала бажання бути жінкою не тільки поза людським оком, але й серед людей.

Психічний статус Олександра Г., згідно результатам обстеження, характеризувався лінійним профілем, за показниками шкали Мінесотського опитувальника, високими показниками самореалізації, самокерівництва та самоповаги; низькими - ситуативної та особистісної тривожності, емоціональної напруженості.

На противагу Олександрю, психологічний статус Віктора Р. характеризується високорозташованим пікообразним профілем, у якому шкали невротичної тріади, тобто психічного напруження, депресивності та емоційної лабільності переважали над іншими. Депресія, відсутність вільної самоактуалізації, звуження зони життєвого комфорту, надмірний контроль над поведінкою і висловлюваннями викликали труднощі соціальної адаптації пацієнта до жіночої ролі у передопераційний період. Яким був статево-рольовий розвиток пацієнта до 20-ти років?

Віктор Р. виховувався у повній сім'ї з гіперсоціальними установками щодо дітей. Будь-які фемінні прояви у поведінці строго засуджувались і всіляко заохочувалась маскулінність. Брак емоційного тепла - це те, як характеризує пацієнт атмосферу сімейного виховання. Внутрішній дискомфорт юнак почав відчувати в підліткових роках, коли пробудилось платонічне лібідо до одного з однокласників. Дружба двох хлопців сприймалась оточуючими нормально, як одностатева. Сам же Віктор оцінював стосунки з другом як гетеросексуальні, бо себе бачив жінкою.

Йому дуже хотілось подобатись другу і одного разу він признався йому у своїх еротичних фантазіях. Їх близькі стосунки обмежувались взаємним петингом, поцілунками і повністю задовольняли Віктора, оскільки він, не криючись, виконував роль жінки.

В житті у ньому боролись два начала. В компанії однокласниць його вважали “кращою подругою” чимало дівчат. Якщо у підліткові роки на це ніхто не звертав особливої уваги, то у старших класах почалось нещадно висміюватись однокласниками. Одного разу хлопця навіть згвалтували, висміюючи його “бабську сутність”, адже Віктор, на відміну від решти хлопців, не сварився брутальними словами, уникав алкогольних компаній, майже не брав участі у спортивних хлопчачих іграх. Після цього приниження хлопець, з його слів, зненавидів свої жіночі манери і почав свідомо їх викорінювати заняттями спортом та демонстрацією гіпермаскулінності, що надзвичайно тішило батьків. Навіть фах для вищої освіти хлопець обрав “маскулінний” - технічний профіль. Проте на дозвіллі, будучи наодинці сам із собою, він знову ставав, жінкою. На заваді жіночої самореалізації у домашній обстановці все більше ставали батьки, і хлопець, змовившись з однією із подруг, пішов на їх обман, заключивши фіктивний шлюб. “Молодцям” виділили окрему кімнату у гуртожитку, і Віктор зміг знову реалізувати своє жіноче начало.

Порівнюючи особистісні та психічні якості вищеозначених пацієнтів, зазначимо, що об'єднує їх свідоме прагнення позбутись “чужого” тіла з метою найбільш повної індивідуальної самореалізації в обраній ними професійній діяльності, у міжстатевих контактах. На відміну від Олександра, Віктор вийшов на фінішну пряму до хірургічної зміни статі в вираженім психологічним захистом Я, з необхідністю постійно стримувати свою емоційну напруженість, з тривожним передчуттям очікуваної небезпеки. Маючи однаково високі показники з локус-контролю (“Я - господар життя”), з самоприйняття Я реального та Я соціальне бажаного, пацієнти відрізнялись станом психічних реакцій.

Для Віктора шлях до самоствердження у протилежній статі, починаючи з медико-психологічної діагностики і гормональної терапії та інших організаційних кроків, супроводжується надмірною психічною мобілізацією, дратівливістю, гнівливістю, частими панічними станами при подоланні невеликих перешкод. Він не є внутрішньо вільною людиною через слабкість нервової, виснаженість психічної діяльності.

Наведемо ще декілька прикладів з біографій, а також результатів психічного обстеження пацієнтів-транссексуалів з фрустрованими у дитячі та юнацькі роки потребами у соціальному ототожненні з протилежною статтю.

Про дисгармонію Я психічного і Я біологічно заданого, про глибокий внутрішній конфлікт, пов'язаний з самоототожненням з протилежною статтю говорять віршові рими, які записала, вірніше, записав у своєму

щоденнику Юлій Т., за паспортною статевою належністю Юлія Т.:

Прошлое, как старые карты:
Истерто, обтрепано - дрянь
Мы с тобой не стандартны
Мы преступили грань

Я из первых закон нарушу –
Нахамлю природе за дело:
Подарить мне такую душу
И вселить её в это тело!

Безысходность тенью повисла,
Но прочна еще Веры нитка.
У таких как я - жизнь без смысла!
Для таких как я – жизнь, что пытка!

Цей запис було зроблено у жовтні 1992 року, а наступної осені, завершуючи рік соціальної адаптації до чоловічої ролі у професійній діяльності та приймаючи без вагань остаточне рішення про хірургічну зміну статі, Юлія Т. напише такі строчки:

А мне невольно по пути с грехами
И для меня закрыты двери в Храм...
Я не хочу Вас подкупить стихами
Я через них хочу открыться Вам.

Что делать? Проклинать Судьбу - не ново
Твердить, мол, жизнь не стоит и гроша?
Доказывать, что психика здорова?
Что это восстает моя Душа?
Увы, не совершив поступков низких
Приходился скрываться и скрывать...
Я больше не могу, жалея близких,
Роль чуждую безропотно играть!

Решенье есть! Есть главное - Причина!
Желания огонь неугасим!
Внутри меня безумствует Мужчина –
Плен женской плоти стал невыносим!

И цель моя особенного рода!
Она всегда безудержно влекла!
За что несовершенная Природа

Меня на эти муки обрекла?!

Зазначимо, що Юлій в одному з найблагополучніших пацієнтів у плані адаптації до виконання соціальних ролей у протилежній статі, який має стійке референтне коло спілкування, досвід тривалих сексуальних стосунків у біологічно бажаній статі, а також позитивні стосунки з родичами. Подібним щасливим збігом сприятливих факторів у соціальному оточенні міг похвалитися не кожен наді пацієнт. Тим не менш, за результатами досліджень за методикою виявлення дістресу та тривожності Юлія можна віднести до групи високотривожних особистостей через схильність сприймати очікування соціуму щодо власної жіночності як загрозу своїй самооцінці, своєму психічному Я.

З'ясувалось, що індивіди з порушенням статевої ідентифікації транссексуального типу схильні реагувати на широкий спектр домагань оточення бути адекватним власній біологічній статі, підвищеною збудливістю. Причому, чим більш виражена невпевненість у майбутньому, чим вужча сфера самореалізації жіночого Я, тим вищий вияв стурбованості, знервованості, тим нестійкішим є структура самооцінних ставлень. Наведемо два психологічних анамнеза пацієнтів з різною повнотою реалізації Я у бажаній статі.

Оксана Д. зростала і виховувалась з раннього дитинства батьком і мачухою, оскільки мати покинула немовля через невдоволеність незапланованою дитиною. Прояв хлопчачих рис характеру та манер поведінки не тільки не заборонявся, але й охоче заохочувався ріднею. Статеворольовий розвиток у дошкільному і молодшому шкільному віці проходив за чоловічим типом - чоловічий одяг, хлопчачі зачіска і навіть дворовий псевдонім, а також маскулінні заняття.

Після закінчення 9-ти класів продовжила навчання у профтехучилищі при одному з морських заводів, де дівчина оволоділа чоловічими спеціальностями. Інтереси до "протилежної статі", тобто дівчат та жінок, проявляла з молодшого шкільного віку, тому початок статевої близькості в жінками під час навчання на заводі сприймала як належне, притаманне справжньому чоловікові. У жіночому цеху мала кількох полюбовниць, причому як близькі їй жінки, так і їх решта, сприймали Оксану "пацаном" і називали її звичним з дитинства іменем Артур.

Результати декількох зрізів за тестуванням по Мінесотському багатофакторному опитувальнику фіксували лінійний профіль у межах 368-14590/27: LF-K, що свідчило про гармонійність, конкордантність особистості, відсутність будь-якої патології. Незначне підвищення ряду шкал у рамках норми знаходиться у кореляції з виявом певних особистісних якостей за результатами опитувальника Кеттелла. Де дає підстави стверджувати, що виявляються акцентуації типу демонстративності, застрявання, шизотимії, які в тій чи іншій мірі

характеризують лінію статеворольової поведінки Оксани.

Дівчина справді прагне де б не була підкреслити свою незалежність, самостійність, які для неї в своєрідним символом Я. В той же час - вона сторониться незнайомих, має вузьке коло референтного спілкування, відмежована від життя оточуючих людей. Відповідно за результатами 16-ти факторного опитувальника виявила: А-; В+; С+; Е+; F-; G+; Н+; I-; L+; М-; Q-; Q+. Для пацієнтки характерним є екстремалі:, ний локус контроль в оцінці здоров'я і інтернальний за рештою шкал. Психічний стан під час першого етапу психодіагностичного обстеження характеризувався підвищеною особистісною та ситуативною тривожністю, що на нашу думку було виявом своєрідного захисту Я від стороннього втручання.

Зазначимо, що методики Мінесотський багатофакторний особистісний опитувальник (MMPI) та опитувальник Сандри Бем, як правило, фіксують вияв традиційно маскулінних або фемінних якостей. Згідно отриманих даних, ми не виявили яскравих проявів тільки чоловічих або тільки жіночих інтересів та якостей як по одній, так і по іншій із зазначених методик. Цей факт засвідчував у певній мірі адаптованість транссексуальних особистостей до чоловічої і жіночої статеворольової поведінки, здатність компенсувати, гармонізувати взаємини, емоційні реакції за рахунок позитиву протилежної статі.

Тільки окремі транссексуальні індивіди типу жінка-чоловік виявили підвищені показники або й піки по п'ятій шкалі, а також високі показники за шкалою маскулінності і низькі фемінності за тестом С.Бем. Для таких транссексуальних жінок були характерні високі показники впевненості у собі, незалежності, домінантності, рішучості, зневажання сентиментальності, прагнення досягти успіхів, цілеспрямованості тощо. Прикладом такої всеосяжної маскулінності є поведінка пацієнтки Наталії К. (Григорія).

За результатами Мінесотського багатофакторного опитувальника її психічний статус визначається пограничним профілем 5''849'107 - 2/63 FK/L. Підвищена аутичності та агресивність обумовлені захисними реакціями пацієнтки на фрустрацію вияву маску динних потреб та інтересів, а також включенням механізмів агресивної поведінки для їх захисту. Досить рельєфно чинники захисту свого маскулінного Я простежуються у проєктивних малюнках та смислі незавершених речень.

Наталія - за професією дівчина-водій, за покликанням - художниця. її малюнки немов би проєктували почуття відчуження, агресії (віддалено розташований будинок а маленькими дверцятами, а рівними надбудовами та перешкодами для доступу). Відповідно до означених психічних властивостей був і вибір домінантних кольорів у чисельних малюнках: поєднання жовтого і зеленого, оранжевого і чорного. Наталі, черев неприйняття її чоловічих манер поведінки як матір'ю, так і батьком прийшлося частенько відстоювати своє право бунт собою. Її відганяли від

техніки, а вона сама навчилася керувати батьківською вантажівкою, ремонтувати мотор.

Навчатись у середній школі, відвідувала курси механіків, де більшість курсантів навіть не здогадувались, що за Гришею криється Наталія. Єдиною проблемою з якою, за словами Наталії, їй важко було справлятися, - це відвідання громадського туалету. Чоловічих геніталій вона не соромилась, скоріше своєї нездатності мочитися стоячи. Вибір професії вона мотивує бажанням “триматись подалі, щоб не лізли в душу”. Любить далекі маршрути, під час яких мала чимало сексуальних контактів в жінками. На час обстеження підтримувала близькі стосунки з однолітком - дівчиною, яка у курсі проблем свого майбутнього нареченого.

Результати вивчення психічних проявів транссексуальних чоловіків і жінок переконують у тому, що дисгармонійність існування Я-фізичного і психічного, власних домагань і очікувань і т. ін. посилюється у процесі розширення сфер самореалізації особистості у соціумі. Це може призвести до розвитку не тільки пограничних станів, але й до вияву певних патопсихологічних симптоме-комплексів. Певною мірою дане явище можна пояснити можливим генетичним успадкуванням індивідом патопсихологічних ознак психічної діяльності, як наприклад, шизотимності або паранойї. Проте, вивчаючи біографії пацієнтів, їх тернистий шлях до самоствердження серед навколишніх людей у біологічно бажаній статі, приходиш до висновку, що не кожна нервова система здатна залишитись неушкодженою через вплив таких сильних стимулів-подразників, якими є фрустрація статевовікових потреб. Наведемо декілька типових прикладів за результатами обстеження.

Тетяна К. Стійкою тенденцією у прояві особистісного Я б чоловічий стиль адаптації, яскравість маскуліних рис характеру. Гіпертрофована незалежність, самостійність, активність у всіх сферах буття, яскравість смисложиттєвих орієнтацій простежується за результатами перевірки за тестами Крамбо, Кеттелла, самооцінним шкалам та опитувальниками С. Бем. Пограничний тип профіля з кодом 5"879'410-2/63 FK/L свідчить про вияв акцентуацій сензитивного, шизоїдного типу, а також ажитованої тривоги і активності. Гіперстенічні тенденції у поведінці дивним чином поєднуються з тривожно-недовірливими, помисливими рисами та надмірною зосередженістю на собі.

За опитувальником Айзенка, пацієнтка - яскравий інтроверт без проявів психотизму. Підвищена відмежованість від соціуму, тривожність, хороший контроль Я поряд з дещо ажитованою активністю має своє пояснення у тривалому намаганні пацієнтки придушити і приховати своє чоловіче Я. Низькі показники тривоги, зниженого настрою при підвищених показниках Sch та Pt свідчать про включення механізмів контролю Я, придушення стенічних реакцій, щоб уникнути вторгнення соціуму у інтимно-особистісну сферу статевої самоідентифікації. Таким чином піки

пограничного профілю у шкалах є виявом своєрідної компенсаторної реакції психіки на фрустрацію соціогенних потреб. Проективні методики “Будинок, дерево, людина” та “Неіснуюча тваринка” також свідчать про вираженість позиції ухиляння, уникнення, бажання закрити від сторонніх свою несхожість на інших, почуття ізольованості.

Реакція уникнення чітко прослідковується також у проективній методиці “Незавершені речення”. Як наприклад,

- Якби я був начальником... “Я б утік”;
- Люблю працювати з людьми... “Які працюють мовчечки”;
- Краще за все мені працювати... “З технікою” і т.п.

Значний вплив на психіку пацієнтки має високий рівень цілеспрямованості, осмисленості власної ролі у соціумі. Про це свідчать високий загальний і похідні показники емоційної насиченості життя, задоволення від самореалізації, віри у власні сили і керованість долі. При цьому результати тестування підтверджуються реальним життям пацієнтки. Відчуваючи змалечку почуття неприязні до власної чоловічоподібної поведінки з боку рідних, а особливо батька (“краще його не було б зовсім” - таким було одне з закінчених речень пацієнтки у проективному тесті), Тетяна змогла створити свою власну сім'ю і підтримувати заради прийомної дитини контакти з батьківською сім'єю.

Результати вимірів самооцінних ставлень засвідчують вияв самоприйняття, самокерівництва, самовпевненості, самоцінності Я у біологічно бажаній статі. При підвищених показниках пікали Ма, пацієнтка не дає підстав для звинувачення її у надмірній самовпевненості та прожектерстві, оскільки для неї характерним є інтернальність локусу контролю. Отже, стан психічної діяльності та особистісні якості пацієнтки дають підстави говорити лише про дисгармонійні тенденції розвитку, пов'язані з порушенням статевої ідентичності.

Той афективно-емоційний фон, з яким транссексуальний індивід реалізує активність, спрямовану на утвердження статевої ідентичності, позначається на психічній діяльності, створює певне поєднання афективних реакцій, дезінтегрованих станів. Вони є своєрідним функціональним пристосуванням особистості, які відрефлексовують Фрустрацію особистісних смислів - страху, тривоги, протесту і т.д. через невизнання власного аутентичного Я. Не випадково переважна більшість пацієнтів старшого юнацького віку з порушенням статевої ідентичності демонструє вираженість стрему і дезадаптацію особистості. Розглянемо кілька відповідних прикладів.

Наталія Ч., 23-х років, працює художником-декоратором на одній із фабрик. Соціальна відстороненість, розгубленість, своєрідність сприйняття оточуючого світу проглядались у більшості картин, які дівчина принесла на прийом. Виховувалась у маленькому містечку мамою та тіткою, які чинили шалений тиск на будь-які прояви неслухняності, більшість яких були пов'

язані з бажанням бути хлопчиком в усьому. Наталі я росла відчуженою від однолітків та старших дитиною, яка тільки те й робила, що десь подалеку від усіх малювала.

Після закінчення восьмирічки поступила навчатись у художній технікум, де її опікували не менш, ніж вдома висмію чоловічі звички та манери поведінки. Під тиском родичів по завершенню навчання вийшла заміж за місцевого одинака, але життя не склалось з перших днів шлюбу. Дівчина не підпускала чоловіка до себе, благала його жити як чоловік і жінка тільки про людське око. Той довго не втерпів і виїхав з квартири Наталі, де дівчина продовжувала жити відлюдкувато від сусідів та громади. Якось до родичів Наталії приїхала сорокарічна жінка, з якою дівчина дуже подружилась, відкрилась їй у своїх намірах змінити стать. З того часу дві жінки почали жити разом, а Наталя отримала можливість виявляти до партнерші всю свою “чоловічу любов”. Виконувала велику фізичну роботу, заробляла гроші, захищала від пліток, опікувала під час хвороб.

За результатами Міннесотського опитувальника психічний профіль Наталії представлений кодом “ '87524-13/09:6 L-K/F. Пік Sch свідчить про відчуття психологічного дискомфорту, психастенічний вид адаптації, який простежується при поєднанні шкал Pt, D та Pd. Поєднання 5-ої шкали (Mf) маскулінності з 8-ою, 2-ою та 7-ою свідчить про особливу заостреність проблеми статевої ролі та сексуальної поведінки, яка вирішується на фоні підвищеної тривожності, дистимності емоцій (шкала D), невротичних, дратівливих реакцій.

Аналіз акцентуацій психічного профілю свідчить про надмірну рефлексивність пацієнтки, постійне невдоволення собою, продуктами власної діяльності, а також про надмірно виявлене бажання бути психологічно близькою для значимого кола людей. Пацієнтку відрізняє багата фантазія, оригінальність сприйняття оточуючого світу. Не випадково твори Наталії друкувались у популярних вітчизняних виданнях. При яскравості, своєрідності бачення навколишнього світу, пацієнтка зберігає високий інтелект, трансформуючий певною мірою тривогу у світ художньої творчості. Наявність постійної сексуальної партнерши, яка задовольняє головним чином нереалізовані потреби вияву маскулінності, зменшує явища особистісної дезадаптації на фоні гіпостенічного варіанта шизоїдної акцентуації.

Пацієнтка Юлія Н., 21 року, у минулому спортсменка. Порушення статевої ідентичності проявлялось у дівчини, зі слів родичів, з раннього дитинства. Придумала собі хлопчаче ім'я, всім називалась хлопчиком, не любила дівчачі атрибути в одязі, а також примусових занять по домогосподарству. Зростала “своїм хлопцем” у шкільному колективі, досить гостро реагувала, коли їй нагадували, що вона дівчина. Конфліктний спосіб життя у батьківській сім'ї на фоні амбівалентного статевого самоусвідомлення, породжував невротичний спосіб захисту Я,

надконтроль Я у більшості сфер життя.

Труднощі соціальної адаптації пацієнтки, асоціальні риси у поведінці розвивались як наслідок поєднання двох типів реагування психоастеничного (виявлена 2-а ступінь тривожності та шкалами невротичної тетради) та імпульсивного, спонтанно-агресивного (високі показники прояву Pd). При цьому імпульсивність, судячи по біографічним показникам (часті приводи у міліцію у підліткові та юнацькі роки), превалює у виборі лінії статевої поведінки. І хоч заняття жіночим футболом створили можливість для спрямування її у певне русло, все ж психопатичні риси виявлялись досить рельєфно.

За результатами Мінесотського багатофакторного опитувальника, пацієнтка характеризується психотичним варіантом профілю з кодом 8**14"7602"953-F"L/K, піки якого свідчать про прояв шизофреноподібної симптоматики на фоні іпохондричного синдрому. Патопсихологічна симптоматика виявляється також у проєктивних малюнках "Будинок, дерево, людина". Відчуженість, емоційна незахищеність, ігнорування реальності на фоні неприйняття власного Я (свого минулого, зв'язків з батьківською сім'єю тощо) посилює надмірну сконцентрованість на собі, породжує труднощі у міжособистісних контактах.

Відмінною рисою концепції Я пацієнтки 5 низький рівень суб'єктивного контролю поведінки, переважання екстернального типу локус-контролю. Те що загальний показник інтернальності Я та половина його підсистем залишається низьким, свідчить про слабкість Я, недостатність самокерівництва і самопослідовності у статево-рольовій поведінці. А це у свою чергу викликає зворотню агресивну реакцію, поглиблює невдоволеність собою, особливо своєю належністю до жіночої статі.

Особлива увага приділялась дослідженню ролі концепції Я транс-сексуальних особистостей у регуляції статевої і сексуальної поведінки у бажаній статі. Простежувався взаємозв'язок таких параметрів у вияві Я як: самооцінних ставлень - самовпевненості, самокерівництва, самоцінності, самоприйняття; смисложиттєвих орієнтацій - усвідомлення мети життя, його насиченості, повноти самовияву, дії локус-контроля, відчуття задоволення життям, образу Я у статевої свідомості - самооцінки, очікуваних ставлень, рівня домагань. У відповідності до виявленого пацієнтом суб'єктивного рівня оцінки реалізації власного Я у соціумі (високого, середнього або низького) порівнювались певні об'єктивні показники ступеня адаптованості до соціума у бажаній статі (освіта, професійна діяльність, сімейний статус, статус у соціальних групах, культура поведінки).

Не менш важливим ніж нозологічний діагноз психічної сфери індивідів з порушенням статевої ідентичності є психосоціальний аспект їх діяльності, тобто аналіз емоційно-особистісних ресурсів, які виявляються у сімейній, побутовій, професійній сферах. Реальними параметрами для

якісної оцінки адаптованості транссексуальних чоловіків і жінок до життя у соціумі у біологічно бажаній статі ми розглядали:

- 1) особистісні маскулінні, фемінні чи андрогінні риси;
- 2) превалюючий тип статевої поведінки – маскулінний чи фемінний;
- 3) професійну зайнятість, соціальну активність, адекватну бажаній чи паспортній статі;
- 4) зовнішні ознаки схожості тілесного Я до біологічно бажаної статі.

Ступінь усвідомлення статевої відповідності бажаній статі як здатність до саморефлексії Я реального і ідеального та прагнення і реальні кроки до реконструкції психічної сфери, соціокультурної інтеграції і т. ін. виявились безпосередньо пов'язаними з силою концепції Я транссексуальних особистостей.

Пацієнтка Іболія І., 25 років, за професією інженер. Психічний профіль за Міннесотським багатofакторним опитувальником представлений кодом 5” ' 42869-170/3 LF-K, який свідчить про вираження стеничного типу реагування, прояви акцентуацій збудливого кола. Незначне підвищення шкали Pd говорить про вияв егоцентричних тенденцій, переваження мотивації досягнення успіхів, невдоволеність собою. Поєднання 4-ої (Pd) та 2-ої (D) шкал засвідчує здатність свідомості пацієнтки контролювати імпульсивність поведінки, а також наявність внутрішнього конфлікту між високим рівнем домагань та невпевненістю у собі. Поєднання 4-ої, 2-ої та 8-ої (SH) шкал говорить про інтуїтивний, евристичний метод пошуку рішення проблем.

Пацієнтка добре адаптована у чоловічій ролі, виявляє традиційно чоловічий стиль адаптації до соціуму. За шкалою МГ, а також за результатами опитувальника Кеттелла Іболія виявляє розвинуті маскулінні риси характеру. Протягом більш ніж п'яти років Іболія підтримує інтимні контакти з постійною партнершою, у спілкуванні з якою реалізуються провідні соціогенні потреби - у взаємопідтримці, поглажуванні іншого Я, у психотерапевтичності спілкування тощо. Спільність інтересів щодо майбутньої кар'єри (партнерша Іболії - майбутній журналіст), ціннісних поглядів на життя дозволяють підтримувати психологічно один одного на найскладнішому етапі - доопераційному, а також формують впевненість у самоцінності Я для іншого, а також установку “Я - господар долі, не дивлячись ні на що”. Не випадково Іболія має значні успіхи на ниві композиторської діяльності, мріє продовжувати вищу музичну освіту у майбутньому.

На противагу Іболії пацієнтка Тетяна С. менш адаптована до чоловічої ролі у соціумі, виявляє низьку самооцінку та відповідно знижені параметри самооцінних ставлень. Хоч чоловічий тип адаптації превалює над жіночим (маскулінний та нейтральні якості виявлені більшою мірою, ніж фемінні) все ж низькі показники самоповаги та самосимпатії при

збереженні середнього рівня оцінок для більшості параметрів самооцінних ставлень породжує труднощі у гармонізації свого психічного і біологічно заданого Я.

Код психічного профілю, як-то 583"2741'- 90/6F-LK, свідчить про прояв психопатії, високий рівень напруженості, тривожності, аутизму при іпохондричних та депресивних настроях, а також про акцентуації мозаїчного плану. Невротичне зниження контролю (друга отупінь вияву тривожності) на фоні недостатньої самопідтримки та самоповаги звужує зону психологічного комфорту при домаганнях на чоловічу роль. Підвищений захист Я посилює невротичні реакції, породжуючи високу спонтанність поведінки, слабкий контроль імпульсів, в тому числі і сексуальних. Не випадково Тетяна не має тривких інтимно-референтних стосунків, стоїть осторонь багатьох заходів, що проводяться у технікумі, має хиткі уявлення про місце майбутньої роботи і очікує операції як чуда, покликаного змінити все її життя на краще.

Таким чином, саморегуляція статевої поведінки транссексуальними індивідами передбачає передовсім здатність до самоконтролю і самокорекції, які можуть успішно здійснюватись лише за наявності достатнього рівня розвитку рефлексії самооцінних ставлень, позитивного ставлення до самих себе. При цьому необхідною умовою самокерівництва і самовдосконалення у соціальній сфері для статевої поведінки є можливість адаптивної діяльності.

На основі отриманих результатів ми дійшли висновку, що чим нестійкішою була концепція Я транссексуальної особистості, тим менш успішним виявлявся її досвід соціальної активності у бажаній статі. І навпаки. Чим вищим був рівень досягнутої пацієнтом соціальної адаптованості до стереотипних для протилежної статі видів діяльності, тим рідше виявлялись стани психічної дисгармонії з оточуючим світом, тим сильнішою була його концепція Я. Існування такої взаємозалежності засвідчує необхідність створення для транссексуальних особистостей умов для оволодіння традиційними для бажаної статі видами соціальної діяльності як необхідної умови корекції та підсилення образу Я. Саме така діяльність здатна компенсувати брак впевненості в собі і статі справжньою перевіркою реальності бажання змінити стать. Адже відомо, що навіть достовірний діагноз транссексуалізму те не є гарантією для чоловіка чи жінки майбутньої успішної адаптації до статевої поведінки у біологічно бажаній статі. Тому не випадково транссексуальним особистостям, що бажають змінити свою стать хірургічним шляхом, клініки в усьому світі пропонують скласти "тест на реальне життя", тобто пожити у суспільстві протягом двох років у біологічно бажаній статі.

Відомо, ще маскуліність та фемінність притаманна різною мірою як чоловікам, так і жінкам. Опитувальник Сандри Бем [340] дозволив нам виміряти вплив маскуліності, фемінності чи нейтральних статевої

якостей особистості. У разі, коли маскулінні риси та якості були більшою мірою виражені, ніж фемінні, ми говорили про мужні, мужчинні ознаки у статеворольовій поведінці, і навпаки. Здатність піддослідних демонструвати поєднання у рівній мірі розвинутих як маскулінних, так і фемінних якостей, ми, наслідуючи авторку опитувальника, називали андрогінністю. Недиференційована статеворольова поведінка діагностувалась нами при низьких показниках як маскулінних, так і фемінних якостей.

За результатами опитування було з'ясовано, що транссексуальні індивіди, як чоловіки, так і жінки ва біологічною статтю у 50 % випадків виявили більш високі показники адекватних біологічній статі якостей. При цьому особистісні якості бажаної статі представлені в оцінці власної поведінки принаймні середнім ступенем вияву. Андрогінність притаманна лише 20 % обстежуваних пацієнтів типу жінка-чоловік і 8 X типу чоловік-жінка. Вищесказане свідчить про достатньо гнучку статеворольову поведінку чоловіків і жінок з порушенням статевої ідентичності транссексуального типу. Високий рівень вияву у поведінці як традиційно маскулінних, так і фемінних якостей може слугувати сприятливим прогнозом можливостей психотерапевтичної адаптації до біологічно бажаної статі і поза хірургічним втручанням. Проілюструємо даний висновок прикладами.

Пацієнтка Тетяна П., 27 років, освіта середня. Має діагноз ядерний транссексуалізм. За результатами опитувальника Сандри Бем, середній показник маскулінних якостей 4,3; фемінних - 1,8. З дитинства пацієнтка (з її слів) не любила дівчачих сліз, безпомічності, сентиментальності. Зростала незалежною, домінантною, агресивною, стриманою на вияв почуттів. Після роботи на підприємстві, де займалась важкою фізичною роботою, перейшла на більш високооплачувану - водія трамваю, дотримується поглядів, що, як справжній мужчина, має робити все можливе, щоб матеріально забезпечити сім'ю, що жіноча справа - підтримувати лад і затишок дому і не замислюватись про те, як прокормити сім'ю. Тетяна під іменем Саша вже впродовж п'яти років проживає з жінкою, її донькою і "тещею". Всі троє сприймають її (його) справжнім чоловіком.

Пацієнтка Ірина Ч., 21 рік, освіта середня, остаточний діагноз в процесі уточнення. Попередній - порушення статевої ідентичності у стертій формі. За результати опитувальника Сандри Бем, має індекс маскулінності 4,8; фемінності 4,4. Працює в органах внутрішніх справ протягом 3-х років. У спілкуванні з партнеркою, з якою у близьких стосунках протягом декількох років, ніжна, турботлива, чутлива, здатна до розуміння на відстані. Саме ці якості, зі слів партнерки, приваблюють, роблять їх союз міцним. Поєднання жіночості з оновленими відповідною ситуацією маску динними якостями приваблює до неї багатьох жінок.

Дослідження статевої поведінки індивідів з пограничними, стертими формами транссексуалізму вимагає особливої уваги. Якщо хірургічна зміна статі є необхідною умовою гармонізації Я біологічного і психічного для ядерних транссексуалів, то при пограничних формах порушень статевої ідентичності можливою певною мірою адаптації до біологічної статі, певною корекцією статевої поведінки [383], [385]. При цьому амбівалентність, розотожненість психічного Я досить часто виявляється у проявах акцентуацій особистості, нестійкості самооцінних ставлень, тенденцій до екстерналізації локусу-контролю у різних сферах соціального буття.

Як свідчить аналіз зарубіжного досвіду, а також власні спостереження за життєвим шляхом пацієнтів, хірургічна зміна статі не завжди виявляється найкращим способом гармонізації особистісного існування, адаптації до статевої поведінки у бажаній статі. Хірургічне втручання часто посилює акцентуації особистості, підвищує іпохондричні, депресивні стани, породжує імпульсивність, емоційну лабільність, тривожність. Тому раціональна психотерапія і психокорекція поряд з внутрішнім прийняттям індивідом програми особистісного зростання є реальною можливістю гармонізувати біологічну і психічну стать.

Звичайно, навіть вдала, майстерно виконана операція і досягнення завдяки їй та гормональному лікуванню максимальної фізичної тотожності до протилежної статі не у змозі вирішити безліч проблем етико-психологічного та соціального плану, які змушені вирішувати транссексуальні особистості. Труднощі у взаєминах з партнером, скептичне, а то й вороже ставлення найближчого оточення, зміна документів, військовий облік – все це ті реалії, які можуть психологічно зламати людину.

Їх усвідомленню сприяють групи підтримки, у які входять індивіди з аналогічними історіями життя, що вже пройшли операційний період, чи тільки готуються до нього. Саме спілкування з ними дозволяє транссексуальній особистості краще зрозуміти незворотність змін, що очікують після операції; як і те, що остання не у, змозі вирішити повсякденні питання буття і самоствердження.

Порушення статевої поведінки ототожнення з паспортною статтю у транссексуальних індивідів спостерігається, як правило, вже з дошкільного дитинства. Форми несприйняття, відмежування і відторгнення біологічної статі виявляються передовсім у наданні переваги іграм, заняттям, вбранню, манерам поведінки протилежної статі. При цьому спогади дитинства, в яких представлений конфлікт дитинства між справжнім Я і помилковими уявленнями оточуючих людей про мене, закарбовується в пам'яті на все життя.

Так, наприклад, спогади Юлії Т. про раннє дитинство завжди були пов'язані з яскравими епізодами бути хлопчиком. Добре пам'ятає, як раділа тому, що мама одного з малюків дитячої площадки постійно зверталась до неї “хлопчику”. У компанії незнайомих дорослих на питання: Як тебе звати? завжди прагнула назвати себе вигаданим чоловічим ім'ям і дуже просила маму нікому не відкривати таємницю про її реальну стать. Якщо не вдавалось одягнутись так, як старший брат, то віддавала перевагу нейтральному за статевою належністю одягу - шортам, фуфайкам. Скільки себе пам'ятає, носила коротку хлопчачу стрижку, грала у військові ігри з хлопцями сусіднього двору. Конфлікти з матір'ю відбувались передовсім через шкільну дівочу форму, яку Юля ненавиділа і всіляко позбувалась, переодягаючись у спортивний костюм.

Період пубертатного дозрівання значно посилює внутрішньоособистісний конфлікт транссексуальної особистості. Якщо у молодші роки вірилось, що непорозуміння із зовнішністю, статевими органами тощо коли-небудь, але обов'язково закінчатся, то у підліткові роки тривожність, невпевненість у собі і оточуючих людях наростає. Дисгармонія Я реального і Я бажаного посилюється через тиск приписів щодо статевої поведінки, яка має відповідати паспортній статі.

В той час, коли однолітки групуються в одностатеві гурти та компанії, транссексуальний підліток не знає, до кого краще притулитись. до тотожної за статтю групи не тягне, а до іншої не приймають через біологічну відмінність. Поява вторинних статевих ознак значно ускладнює прагнення транссексуальних підлітків імітувати бодай у зовнішності належність до протилежної статі і сприймається стресогенним фактором. Відомі випадки самоушкодження статевих органів, інших видів насильства над тілесним Я з метою приховання статі біологічної.

Психологічно складним виявляється завдання подавлення еротичного лібідо, оскільки зовнішній вияв статевого потягу сприймається оточуючими як гомосексуальна, поведінка, всіляко обмежується і контролюється. Справді драматичною виявляється боротьба двох Я по мірі розвитку статевої самосвідомості. Хто Я - чоловік чи жінка? Яке майбутнє мене очікує? Чи може хто-небудь мене покохати таким, яким я є насправді? Ось як згадує про роки статевого дозрівання пацієнтка Юлія Т.

“Я став сам себе ненавидіти. І хоча груди, що заявили у мене, були порівняно невеличкими, все ж одягнутим у майку чи теніску на люди не з'явився. Почав страшенно заздрити хлопцям, особливо їх волоссю на грудях та ногах. Почуття неповноцінності не зникало навіть під час тренувань, хоч успіхи були непогані. Ставав все більш ревним у стосунках з Аллою, підозрював, що вона заглядається на статури оточуючих парубків. Але найстрашнішим виявився для мене мій цикл. Під час періоду я не знав, куди себе подіти. Яка огида - це чуже тіло!”

Вже напередодні початку проходження перших стадій хірургічної зміни статі, коли робились останні спроби утримати дівчину від операції, Юлія напише у своєму щоденнику: “Нарешті настає час, коли я як у казці про зачарованого принца зніму з себе закляття”.

Період вибору професійної діяльності, продовження освіти, працевлаштування висуває, нові проблеми перед транссексуальними юнаками та дівчатами, особливо у побудові міжстатевих стосунків, вибору лінії сексуальної поведінки. Соціальні стереотипи маскулінності та фемінності стають у більшості випадків мірилом вимог оточуючих до стилю життя транссексуальних чоловіків та жінок.

Особливо драматичним виявляється життя транссексуальних чоловіків. Адже бути зовні схожим на жінку - важливий вияв концепції Я. Це бажання виявляється передовсім у формі використання атрибутів жіночого одягу, білизни, косметики, у спробах будь-яким способом позбутися генотипічних рис чоловічої зовнішності. Не варто і нагадувати, що єдиним психологічним простором для вияву у такий спосіб жіночого Я є помешкання з його дефіцитом приватної самотності. Про спеціалізовані громадські місця, як-то: кафе, бари, де, як правило, збираються транссексуальні особистості на заході, вітчизняним пацієнтам а порушенням статевої ідентичності приходиться лише мріяти.

Слід зазначити, що особливості сексуальної поведінки осіб з порушенням статевої ідентичності можуть слугувати важливим діагностичним показником ядерного транссексуалізму, його диференціації від крайових Форм вияву. Характерним для сексуальної поведінки транссексуалів-жінок з всіляке уникнення використання власних статевих органів у процесі інтимної близькості. Ядерні транссексуали обох типів, як чоловік-жінка, так і жінка-чоловік, як правило, утримуються від сексуальних контактів з коханою людиною до хірургічної аміни статі. Досягнення сексуального збудження і розрядки відбуваються завдяки мастурбації і еротичного фантазування. У еротичних мріях транссексуальні особистості завжди уявляють себе в ролі біологічно бажаної статі.

Важливим завданням спеціалістів, які працюють з транссексуальними особистостями, є зменшення внутрішньоособистісного, інтрапсихічного і соціального, міжособистісного конфлікту індивіда з оточуючим середовищем. На різних етапах онтогенезу людини з порушенням статевої ідентичності виникають свої, специфічні проблеми самовизначення і самореалізації Я.

Підсумовуючи зібраний матеріал зазначимо, що фрустрація реалізації соціогенних потреб у статевої ролі поведінці призводить до загострення конфлікту між Я біологічно реальним і Я психічно реальним, що призводить до виникнення невротичних станів, розвитку патопсихологічних рис характеру.

Становлення статевої свідомості транссексуальних чоловіків та жінок переконливо свідчить, що індивід виступає не лише об'єктом, але і суб'єктом статевої соціалізації. Якщо для більшості головним спрямовуючим фактором статевої соціалізації виступає належність біологічна, то для транссексуальних індивідів стать усвідомлювана, психічна.

Маскулінні реакції індивідів з порушенням статевої ідентичності типу жінка-чоловік та фемінні за типом чоловік-жінка у підлітковому та юнацькому віці обумовлені більшою мірою механізмами самокатегоризації та самосоціалізації, ніж ідентифікації собі подібному. При цьому чим позитивнішою та сталішою у часі виявляється концепція Я пацієнта, тим успішнішою стає його адаптація у біологічно бажаній статі і навпаки.

Слід зазначити, що процес статевої соціалізації транссексуальних особистостей відбувається, як правило, в активному протистоянні тиску сім'ї, очікуванням соціуму у вияві і самоствердженні Я у бажаній статі. Більшість обстежуваних нами транссексуальних особистостей, які у шкалі життєвих цінностей перебільшують роль сексуальної та анатомічної привабливості, орієнтовані у пристосуванні до соціуму виключно на хірургічну зміну статі як необхідну умову гармонізації психічної та біологічної статі. При цьому експресивно-чуттєвий характер гендерної поведінки, як правило, наслідуються транссексуальними чоловіками, а інструментальний, діяльнісний - транссексуальними жінками.

Когнітивна модель статевої поведінки виявилась характерною для транссексуальних індивідів, як чоловіків, так і жінок, які визначаються гармонійним розвитком складових концепції Я, досвідом самоствердження в соціумі у бажаній соціальній ролі. Саме для цих індивідів домагання у сексуальній сфері виступають не самоцінністю, а складовою гендерної самореалізації у соціумі в цілому.

3.1.2. Диференційно-діагностичні критерії порушень статевої тотожності

Як зазначалось вище, стійкі гетеросексуальні стереотипи українського суспільства спонукають багатьох гомосексуальних особистостей, а також з іншими парафіліями, шукати вихід у легалізації власного становища, у зміні біологічної статі. Такі індивіди часто навмисно підлаштовують свій життєвий шлях під особливості транссексуалів. Раціональна терапія, як правило, дозволяє переконати гомосексуальних особистостей у марності і непотрібності виявлених зусиль. Проте, як до пацієнтів даної категорії, так і до транссексуальних особистостей важливо застосовувати певні стандартизовані критерії оцінки особистісних відхилень у статевої поведінці та сексуальній поведінці, які б дозволяли діагностувати їх ступінь, тенденції розвитку, перспективи корекції.

Метою даної частини дослідної роботи було визначення тих показників у розвитку Я-концепції пацієнтів з порушеннями статевої ідентичності, які б слугували індикатором їх співвіднесення з протилежною статтю протягом значного відтинку часу.

Ми висунули **припущення**, що якщо ядром концепції Я є статева самосвідомість, то саме особливості її проявів можуть слугувати індикатором порушення аутоідентифікації особистості.

В проведенні комплексних медико-психологічних та патопсихологічних досліджень нами використовувались: автобіографічний метод опису життєвого шляху, інтерв'ю близьких родичів та друзів пацієнтів, опитувальники: Міннесотський багатофакторний, Кеттелла, Леонгарда; проєктивні методи - незакінчені речення, малюнок "Будинок, дерево, година"; тести на визначення задоволення потреб у спілкуванні, смисложиттєвих орієнтацій та оцінку задоволеності життям.

Відповідно до означеної мети **були визначені основні напрямки зібрання дослідного матеріалу**, як-то:

- аналіз зарубіжної практики діагностування транссексуалізму;
- визначення показників порушення статевої ідентифікації у дитинстві та юності;
- розробка діагностичних критеріїв щодо діагнозу транссексуальна особистість.

Відомо, що у Діагностико-статистичному керівництві, четвертому перегляді, [390] транссексуальна особистість визначена як людина, що виявляє симптоми транссексуалізму, тобто неспівпадання статевої ідентичності з анатомічними особливостями, а також невідповідність статевої поведінки статевій належності [397].

Транссексуалізм є не тільки оцінкою поведінки та самоусвідомлення, але й психічним станом. Це переживання почуття постійного й сильного дискомфорту, викликаного невідповідністю статі біологічної і психічної, яке у свою чергу породжує бажання позбутись роз'єднання тіла і душі шляхом хірургічної зміни статі. Як було зазначено у розділі 3.1.1., потреба ідентифікації в протилежною статтю може бути настільки сильною, що, наприклад, транссексуальні чоловіки роблять спроби самокастрації або інших видів генітального самоушкодження.

Зазначимо, що за нашими спостереженнями, ідентифікація зі зовнішністю чоловіка досить яскраво простежується також у поведінці транссексуальних жінок. Найбільш типовою ознакою виступають перебинтовані груди з метою зробити торс більш плоским (у 80% обстежених), чоловіча зачіска (у 100%), накачані м'язи плечового суглоба та рук (50%), муляжі, що імітують чоловічі статеві органи, як, наприклад, підшитий до білизни презерватив, наповнений м'якою речовиною (у 8%), брюки, ремні, підкреслено чоловіче взуття, чоловічий кейс, піджак з краваткою (у 100%). Транссексуальні жінки часто завдають шкоди своєму

здоров'ю, вживаючи великі дози гормональних препаратів, що допомагають наростити волосяний покрив, знизити тембр голосу тощо.

На відміну від жінок, вияв тілесної належності до протилежної статі транссексуальними чоловіками носить демонстративний характер. Своєрідними символами власної статевої тотожності стають ноги. Їх підкреслює яскравими колготками 100%. обстежуваних чоловіків-транссексуалів, взуттям на підборах 60%, вкороченими до мінімуму довжини спідницями 70%. Використання косметики, модної жіночої зачіски посідає не менш важливе місце у аутоідентифікації Я. Губну помаду, фарбу для волосся, парфуми, бігуді використовує 90% пацієнтів.

Вся сукупність експресивних характеристик зовнішності бажаної статі, як-то: одяг, хода, міміка, жести, пластичність рухів, несе для транссексуальної особистості важливі смислові навантаження.

“Коли я перевдягаюсь вдома у жіноче вбрання, - зауважує Володимир К., - я полегшую душу”. Таку інтроспективну для себе, самоототожнюючу функцію Я виконує імітація типових елементів зовнішнього вигляду протилежної статі. Де “Я-для-себе” нерозривно пов'язане з “Я-для-інших”, коли атрибути зовнішності виступають соціальним об'єктом для оточуючих, а певні деталі “Я-для-інших”, як-то: розмір бюсту, стрункість ніг, хода і т.п., оцінюються як символи сексуальності. Автору дослідження неодноразово вдавалось спостерігати за процесом “зчитування” інформації чоловіками, які у вуличному натовпі стикались з пацієнтами центру - транссексуалами, перевдягнутими у жіноче вбрання. Тілесний символізм наших пацієнтів викликав однозначну чоловічу реакцію - пропозицію вступити у сексуальний контакт.

Отже, образ власного тіла, його ідентифікація в зовнішність бажаної статі сприяє розвитку концепції Я-Фізичного і виконує, передовсім для індивідів з порушенням статевої тотожності, функцію самоатрибуції. Зазначимо, що статевий символізм у пацієнтів з порушенням ідентичності ядерного типу знаходить свій прояв у поведінці ще у дошкільні роки. Як зазначалось вище, невідповідність бажаного тілесного Я існуючому переживається транссексуальною дитиною досить гостро і спонукає її до реконструкції “Я-для-інших” шляхом перевдягання, включення в ігри, діяльність, притаманну для бажаній статі. Практично всі обстежувані пацієнти-транссексуали відзначали цей факт у описі власних автобіографій, а більшість їх родичів підтверджували його у спогадах про найбільш яскраві особливості дитинства братів, сестер, синів та дочок.

Період пубертату створює передумови для формування у транссексуального індивіда комплексу фізичної неповноцінності і психологічну готовність позбутись власних вад у будь-який спосіб. Так, наприклад, 100% пацієнтів-чоловіків признавались, що з підліткового віку проблеми зміни зовнішності, приховування біологічних ознак статевої належності посідали у їх психічному житті найважливіше значення.

Психічний стан у підліткові та юнацькі роки можна було охарактеризувати як тривожно депресивний. Почуття провини перед собою, відторгнення від спільності бажаних інших розвивало невротичні реакції і навіть породжувало перші суїцидальні помисли. Так що, які б не були у цей період розвитку дитини успіхи та досягнення у навчанні, спорті чи дозвільній діяльності, ніщо не могло підтримувати на належному рівні її самооцінку, перешкодити розвитку низької самоповаги. Не випадково у юнацькі роки, с-а. час звернення за консультацією до спеціалістів, більше 50% як чоловіків, так і жінок транссексуального типу мали низький рівень оцінки фізичного Я у біологічній, паспортній статі.

Аналізуючи особливості структурних компонентів концепції Я індивідів а розладами статевої ідентифікації (як у дитячі, так і післяпубертатні роки), ми дійшли висновку, що базовим компонентом власної індивідуальності більшість пацієнтів вважало тіло. Його образ, співвіднесений з ідеальним фізичним Я бажаної статі, відігравав домінуючу роль не тільки у детермінації певних настроїв чи психічних станів, але й в оцінці власної Я-концепції в цілому. При цьому ідеальний образ тілесного бажаного Я був значною мірою обумовлений найбільш поширеними стереотипами на кшталт: “Ноги, ноги, голова” - для трансів типу чоловік-жінка і “Шварценеггер в мініатюрі” - для трансів типу жінка-чоловік.

Зазначимо, що згідно результатам інтерв'ювання, 100% з розладами статевої ідентифікації чоловіків пригадували, що з ранніх юнацьких років придумували спеціальні пристрої для того, щоб замаскувати біологічні види Я. Так всі опитувані нами чоловіки носили тісні плавки, щоб притискувати та приховувати свій пеніс, деякі навіть умудрялись прикріплювати його до тіла клейкою стрічкою. Протиріччя з власним тілесним Я не зникали у зрілі роки і заставляли багатьох ризикувати здоров'ям, “удосконалюючи зовнішність” небезпечними способами. Так, до 50 % транссексуальних жінок займались самолікуванням “чужого”- власного тіла чоловічими гормонами, до 70% транссексуальних чоловіків вживали жіночі гормональні препарати у поєднанні з болючими процедурами видалення зайвого волосся. Нижче наведені відсоткові дані, які дають уявлення про сприйняття транссексуальними чоловіками і жінками свого фізичного Я у гонадній статі і його оцінку у разі хірургічної реконструкції тіла.

		Таблиця 3.1				
Відсотковий розподіл за рівнем самооцінки фізичного Я у біологічно реальній та бажаній статі						
Тип порушення статевої ідентичності	Рівні самооцінки у гонадній статі			Рівні самооцінки у бажаній статі		
	низьк.	серед.	висок.	низьк.	серед.	висок.

Чоловік-жінка	35	50	15	-	55	45
Жінка-чоловік	30	45	25	5	55	40

На наш погляд, фетишизація транссексуальними індивідами ролі хірургічного втручання у реконструкцію фізичного Я пояснюється декількома причинами. По-перше, це є виявом захисного механізму Я, який відомий під терміном “раціоналізація”, тобто свого роду самообман, спроба переконати себе і оточуючих у тому, що хірургічна зміна статі остаточно вирішить проблему дисгармонії Я-психічного і Я-тілесного.

По-друге, тенденції очікування кардинальної зміни в оцінці фізичного Я як чоловіками, так і жінками засвідчують нездатність ні тих, ні інших інтегрувати маскуліність і відповідно жіночість у власну структуру Я. Адже чим категоричніше відторгнення від реального Я його частки, як, наприклад, фізичного Я, тим більшою мірою це є свідченням дисгармонії Я у цілому. Не випадково транссексуальні індивіди, як чоловіки, так і жінки, які були більш адаптовані у соціальному житті до діяльності, занять, притаманних біологічно бажаній статі, показали більш стабільні рівні самооцінок фізичного Я.

І навпаки, ті, хто покладав особливі надії у зміні фізичного і психічного Я на хірургічну пластику тіла, всі свої радості і біди у житті пов'язували значною мірою з дисгармонійною зовнішністю. Саме вони виявили високі показники як особистісної, так і ситуативної тривожності (за опитувальником Спілбергера-Ханіна). Шістьох з таких пацієнтів (чотирьох жінок і двох чоловіків за паспортною статтю) ми мали змогу спостерігати після проходження певних етапів хірургічної зміни статі. Психічний стан п'яти з них, за виключенням одного, типу чоловік-жінка, можна було охарактеризувати як тривожно-іпохондричний, депресивний зі значним підвищенням рівня невротичного реагування.

По-третє, переважна більшість піддослідних пацієнтів з порушенням статевої ідентичності з молодими людьми з притаманними їхньому віку гіперсексуальними потребами, інтересами, переоцінкою ролі сексуальної сфери в емоційно-референтному спілкуванні. Не випадково, що генітальна дисфорія навіть, на підсвідомому рівні позначалась на самооцінці фізичного Я. Не дивно, що реконструкція геніталій до біологічно бажаної статі - один з провідних пізнавальних інтересів, що виступають досить рельєфно з перших хвилин співбесіди-знайомства з пацієнтами. При цьому, якщо репродуктивна спроможність оперованого тілесного Я не береться більшістю до уваги, то сексуальні потенції, як-то: збереження ерогенних зон, ерекція фаллоса, любрикація вагіни тощо, стають важливими складовими будівництва, реконструкції власного фізичного Я у майбутньому. Зазначимо, що у більш соціально компенсованих транссексуалів, сексуальна функція підпорядкована іншим сферам Я ідеального (Я як майбутня матір або батько, Я як годувальник сім'ї, Я як

майбутній родич тощо). У менш адаптованих вона виступає самооцінністю, одним з найважливіших компонентів фізичного Я.

Наведемо два характерних приклади.

Тетяна Т., 22 роки, освіта вища. У громадському шлюбі декілька років. Після рішення комісії з питань транссексуалізму про хірургічну зміну статі переїхала в інше місто, щоб розпочати нове життя у новій сімейній ролі. Тривалий час відмовлялась від вигідних гастролей у складі оркестру, оскільки не хотіла “світитись” за паспортною статтю. З метою матеріальної підтримки сім’ї заробляла гроші приватними уроками, грала на скрипці у підземних переходах. Для партнерки була матеріальною і духовною опорою, всіляко підтримуючи її професійне зростання, налагоджуючи побут. Час від часу, перемиваючи приступи невротичної і реактивної депресії, привчалась собі давати раду, освоюючи прийоми аутогенної психотерапії. Вона ж бо чоловік у сім’ї, не може “розпускати нюні”.

Справжнім випробуванням для чоловічого духу Тетяни був період, коли “дружина” вирішила завести дитину. Придушуючи почуття ревності до чоловіка, “ненавидячи його фаллос”, втішала себе тим, що у зляганні він, у порівнянні в її сексуальною майстерністю, лише виробник сперми, не більше. Тетяна добре знала, що для своєї дружини вона найспокусивіший сексуальний партнер. Інтимні контакти партнерші закінчилися вагітністю, яка стала радістю для обох жінок. З’явилися нові проблеми. Проте Тетяну зовсім не лякало те, що працювати і заробляти тепер потрібно на трьох, що залишалось обмаль часу на вправи на скрипці. Найважчим було переконати себе в тому, що для майбутньої дитини вона стане справжнім батьком, а також у неможливості для біологічного батька будь-яких домагань на усиновлення новородженого.

Невдалу вагітність партнерки, яка закінчилась самовикидом, жінки сприяли як справжню трагедію. Тетяна шукала психологічної підтримки, щоб через посилення свого Я вселити віру і стійкість улюбленій людині. Зважаючи на обставини, що склалися, все більш глибоко усвідомлюючи те, що навіть мастектомія може зашкодити її виразності у грі на скрипці, Тетяна остаточно відмовляється від хірургічної зміни статі. Вона заводить нові знайомства серед людей, у спілкуванні з якими вона а партнеркою могли б задовольняти свої культурні, професійні інтереси, зростати духовно.

Вищенаведене з прикладом компенсації маскулінності по комформному типу, яка, обумовлена особливостями концепції Я пацієнтки - інтернальним локусем-контролем активності у різних сферах буття, високим ступенем самоорганізації та самостимуляції діяльності, високими показниками особистісної самореалізації у професійній діяльності. У даному випадку адаптація до чоловічої ролі у сім’ї і суспільстві тримається головним чином на самоконтролі пацієнтки, на придушенні потреби у

реалізації та демонстрації фізичного Я, але передовсім на інтеграції у соціально сприятливі форми маскулінної активності. Вважається, що сучасний соціум створює набагато більше можливостей для транссексуальних жінок для реалізації маскулінних якостей, ніж для транссексуальних чоловіків, оскільки чисто фемінні види діяльності не дуже престижні і привабливі у індустріальному суспільстві.

Прикладом тривалого дезадаптивного стану особистості через дисгармонійність та слабкість концепції Я може бути Вікторія В.

Порушення статевої ідентичності проявлялось у пацієнтки з шкільних років, де на дівочих вечірках Вікторії відводилась ролі. кавалера. Росла в оточенні холодних стосунків з матір'ю і співробітництва з батьком, який навчав доньку шоферській справі. Рівень домагань у дівчини був досить високий, проте не завжди підкріплювався відповідною активністю. Поступивши у політехнічний інститут, так і не змогла продовжувати навчання. Часто закохувалась у дівчат, завжди сприймала їх протилежною до себе статтю. Конфлікти з батьками спочатку розпочались через непостійність у здобутті професійної кар'єри, а далі через її, зі слів матері, гомосексуальні зв'язки.

Бажання змінити стать хірургічна шляхом прийшло тоді, коли із газет дізналась про існування центрів для транссексуалів. Проте відвідання центру слугувало як засобом нового етапу утвердження у чоловічій ролі, так і підсиленням способом тиску на батьків, щоб помінати їх невеличку квартиру і отримати окреме для себе житло. У своїх життєвих незгодах – низьких заробітках, впертості батьків, бабусі тощо Вікторія завжди бачила причиною негараздів всіх, окрім себе.

У психічному профілю яскраво виражена демонстративність, неврівноваженість, екстернальність у ставленні до певних видів діяльності, як-то: навчання, здобуття кар'єри, сімейних стосунків. За результатами опитувальника Кеттелла, виявляє шизотимні якості (фактор А-), слабкість Я (фактор С-), домінантність (Е+), низький рівень “супер Я” та безпечності поведінки.

Стабілізацію власного життя пов'язує передовсім з можливістю жити окремо від батьків, а також результатами хірургічної зміни статі. Перебивається випадковими заробітками, часто змінює характер праці. Від мануальної терапії перейшла до діагностики здоров'я собак, далі захопилась сугестотерапією. У стосунках з партнеркою виявляє гіпермаскулінні манери. Проте може “сидіти на її шиї” тижнями, аж поки не підвернеться який-небудь заробіток. Навіть проблему розподілу квартири і вмовляння батьків на її розмін спробувала перекласти на плечі співробітників центру.

Низький рівень контролю Я, неадекватність само оцінних ставлень, необґрунтований оптимізм, декларований альтруїзм, брехливість, нестійкість самооцінки, незрілість морально-психологічних установок при

легкості процесу вживання у різні ролі – характерні вияви особистісних якостей Вікторії.

У дослідженнях з проблем особливостей проявів ядерного, первинного і вторинних, пограничних форм транссексуалізму [361], [406] підкреслюється, що особливості сексуальної поведінки можуть слугувати своєрідним критерієм їх диференціації. Так. Наприклад, якщо при ядерних варіантах психосексуального розвитку особистості статевих потяг формується у тісному зв'язку зі статевою самосвідомістю, то при пограничних його спрямованість може співпадати зі статевою ауто ідентифікацією. Вважається, що транс сексуальні особистості ядерного типу у більшості випадків починають статеве життя після зміни статі. Пограничні види порушень статевої ідентичності можуть проявлятися у статевих зв'язках, які оточуючими сприймаються гомосексуальними. Проте для індивіда зі статевою дисфорією спрямованість потягу оцінюється суб'єктивно як гетеросексуальна.

Вивчаючи особливості прояву лібідо у транссексуальних особистостей, ми прийшли до висновку, що чим сильніше виражене у особистості ототожнення з протилежною статтю, чим глибше у його свідомості закарбована його невідповідність власній паспортній статі, тим пізнішим виявляється для нього початок статевого життя. При ядерному транссексуалізмі особистість до такої міри у полоні свого роздвоєного ества, що у психосексуальному розвитку немов би застряє на перших стадіях вияву лібідо – на його платонічній та еротичній фазах.

Тамара А., 22-х років, освіта середня, працює водієм грузового автомобіля у колгоспі; перед цим, у шкільні роки, допомагала батькові-комбайнерові. За статурою, ходою, жестами, мімікою пацієнтка - вилитий парубок. Лікарі навіть поцікавились, чи не вживала гормонів, - таким низьким виявився її голос. “Ні, ніколи, навіть не знаю, які вони”, - була відповідь. Психічний розвиток – без відхилень.

Психодіагностичне обстеження виявило лінійний профіль за шкалами Міннесотського опитувальника, низькі показники ситуативної та особистісної тривожності, середній рівень саморегуляції Я, підвищений захист Я як реакцію на обстеження, інтернальний загальний та ситуативні показники локусу-контролю. Отримані показники корелювали з результатами повторного обстеження за опитувальниками Леонгарда та Кеттелла. Акцентуйованими виявились такі риси, як педантизм та застрявання. Середні показники за факторами комунікативності, інтелекту, підлеглих, безтурботності, сензитивності, довірливості. Вищі показники за факторами сили Я, висоти супер-его, сміливості, незалежності, організованості, ергічності.

Показовим з біографічних даних пацієнтки є, на наш погляд, такий факт. Помітивши дивні звички дівчини, як-то: бути завжди у чоловічому одязі, уникати жіночої білизни (ліфчиків, наприклад, ніколи не носила,

лише майки), відвідань сільської бані разом з жінками, віддавати перевагу чоловічим гуртпам, родичі пацієнтки, вмовившись, створили сприятливі умови для її близьких контактів з одним із “женихів”. Той, підбадьоруваний ріднею, почав з того, що, за словами пацієнтки, “захотів полапати” дівчину. Як все закінчилось, знало все село бо синці довго не сходили з обличчя та тіла потерпілого. З тих пір ніхто з шоферів не пробував робити Тамарі навіть компліментів.

Чи закохувалась Тамара у своєму житті. Так, у підлітковому і юнацькому віці у вчительку. Заради неї з охотою ходила до школи, вчила уроки, розставляла парти і стільці після прибирання класу. Звичайно, педагог нічого особливого в запорядливості послуг учениці не помічала. Хіба що її чуба, що нічим не відрізнявся від хлопчачих зачісок. На час дослідження пацієнтка переживала романтичне почуття до однієї з одиноких жінок, яка старша за Тамару і працює у селі медсестрою. Тамара ніколи не наважувалась розповісти їй про своє почуття, проте відкрилась їй у найбільш потаємному - стати чоловіком. Саме ця жінка, медичний працівник, розповіла пацієнтці про можливість змінити стать, порадила їй звернутись у відповідний медичний заклад.

За результатами обстеження транссексуальних жінок ядерного типу, ті з них, хто починає жити статевим життям, задовольняє партнерш не тільки мануальне, але й застосовуючі різні засоби, які імітують ерегований член. Залишалось лише дивуватись тому, яку кмітливість та майстерність виявляли пацієнтки, більшість в яких ніколи в очі не бачила відповідні експонати секс-шопів. Слід зазначити, що переважна більшість транссексуальних жінок в процесі злягання не дозволяють партнершам ні збуджувати себе шляхом подразнення специфічно жіночих ерогенних зон - грудей, лобкової впадини, клітора, ні доторкатись до власних геніталій. Майже всі в процесі статевої близькості залишаються одягнутими, щонайменше у трусах і майці. Досить значна частина опитуваних жінок-транссексуалів входить в азарт і перетворюється у справжніх Дон-Жуанів.

Оксана К., 24 роки, освіта середня. З дитинства росла задиркуватим хлопчиськом, відвідувала протягом багатьох років клуб юних моряків, де освоїла професійні навички в усіх корабельних спеціальностей. Займалась спортом, перевагу віддавала чоловічим видам спортивних ігор. Трансформація статевої ролі розповсюджувалась на чимало сфер життєдіяльності, для матері була скоріше сином, ніж донькою, для сестри – старшим братом, в училищі – своїм хлопцем у гурті парубків.

Палила, вливала алкоголь. Разом з компанією хлопців у молодшому юнацькому віці почала “бігати” за дівчатами. Разом з ними підглядала за дівчатами у душі спортзалу, заради “хохми” викрадала що-небудь із спідньої жіночої білизни, щоб потім досхочу посміятись над слабкою статтю. При демонстрації оголеного жіночого тіла відчувала збудження. Перший сексуальний контакт з дівчиною у 15 років, досягла оргазму,

уявляючи себе у чоловічій ролі, яка “бере” жінку.

При психологічному обстеженні стійких деформацій особистості у вигляді акцентуацій характеру, психопатій не виявлено. Серед ситуативно виявлених акцентуацій - ригідно-епілептоїдні реакції, гіпертимність. У спілкуванні з співробітниками центру виявила гіперсоціальність. У інтимних контактах в жінками, яких вважає протилежною статтю, виявляє ревність, часто зріджує, фліртує. По-справжньому закохалась лише рік тому і в свою дівчиною збирається обрати шлюб. Сексуальні стосунки базуються на основі вищих почуттів - любові, приязні, товариськості. За період знайомств з нареченою навчила узгоджувати власне Я з очікуваннями оточуючих. Еротичні стосунки характеризуються гармонійним поєднанням сексуально-чуттєвого і романтичного, а також раціонального, понятійного. Можна сказати, що Оксана досягла стадії особистісної зрілості, коли вона може керувати своєю сексуальністю, вміє узгоджувати сексуальні інтереси та бажання з обставинами і морально-етичними установками.

У таблиці 3.2 представлені основні прояви сексуальності у транссексуальних жінок ядерного і пограничного типів у залежності від віку.

Слід зазначити, що, на відміну від звичайних жінок, жінки з порушенням статевої ідентичності транссексуального типу пов'язують прояви першої дитячої цікавості до сексуальної сфери людини, відкриття генітальної чутливості, мастурбацію чи еротичні фантазії з глибоким внутрішньоособистісним конфліктом, роздвоєнням тілесного Я реального і бажаного, яке запозичується від протилежної статі. Чим яскравіше прояви дисфорії психічного і фізичного Я, тим більшою мірою сексуальна сфера інкорпорується у структуру статевої самосвідомості особистості. Завдяки сформованим у процесі онтогенезу цінностям Я, сексуальна сфера підпорядковується цілісній структурі Я.

При дослідженні психічного статусу індивідів з порушенням статевої тотожності значна увага має приділятися вивченню особливостей психосексуального розвитку в дитячі та юнацькі роки, прояви сексуальних реакцій, стосунки з сексуальними партнерами, значимість сексуальної сфери у структурі свідомості і статевої самосвідомості.

Таблиця 3.2		
Основні вікові прояви сексуальності у транссексуальних жінок		
Сексуальні прояви	Вік жінок ядерного транссексуального типу	Вік жінок пограничного транссексуального типу
Статева цікавість до людського тіла	4-6	4-6

Сексуальні ігри (взаємне дослідження будови геніталій, маніпулювання геніталіями)	4-7	5-11
Романтичні почуття	12-16	7-16
Прояви еротичного потягу у контактах, петинг	15-17	13-17
Мастурбація	15-18	11-17
Початок статевого життя як мануальна інтромісія	19-24	16-18

При вивченні сексуальних переживань (мастурбації, петингу, генітальних контактів) важливо з'ясувати ставлення до них пацієнта, виявити структуру пубертатних чи юнацьких комплексів (дисморфобію, онанофобію), оцінити їх вплив на статеву самосвідомість, напрямки сексуальної активності. Характер сексуальних фантазій, візуалізовані уявлення під час статевого збудження, а також зміст сновидінь дозволяє у ряді випадків діагностувати стерті форми порушення статевої ідентичності, які нерідко змішують з гомосексуалізмом.

Зазначимо, що досить часто психопатологічна симптоматика пацієнтів зв'язана безпосередньо з виявом порушення статевої ідентичності. Чим яскравіше виявлені нервово-психічні розлади, як, наприклад, параноїдна симптоматика, психопатії, шизоїдні розлади, тим виразніше виступає подекуди бажання пацієнта будь ідо змінити біологічно задану стать.

Так, наприклад, притаманні астенічній, психоастенічній та шизоїдним психопатіям слабкість мотиваційної сфери, сором'язливість, вразливість можуть призводити до порушень міжстатевої комунікації, труднощів у спілкуванні і стимулювати своєрідні захисні моделі статевої поведінки, в тому числі появу бажання змінити свою акушерську стать.

Володимир Ч., 40 років, машиніст електровоза, батько трьох неповнолітніх дітей. За результатами психодіагностики виявив мозаїчний тип акцентуацій, характерними з яких були сензитивність та психоастенічність. Нерішучість, сором'язливі оті, скромність, схильність до самота взаємоаналізу - характерні ознаки пацієнта.

Одружений з сильною, вольовою жінкою, з якою помінялись статевими ролями. У проміжку між рейсами Володимир няньчив дітей, шив, штопав, варив, прав в той час, коли дружина була зайнята, виробничою діяльністю.

“Жіноча” статева роль у сім'ї повністю влаштувала до тих пір, поки не прочитав інформацію про можливість зміни статі. З того часу не може жити з дружиною статевим життям, бо відчув у собі жінку. Почав мріяти

про те, що у майбутньому реалізує свою мрію шляхом хірургічної зміни статі і зможе бути об'єктом сексуальних домагань та кохання. Проведений курс психокорекції статевої поведінки виявився безрезультатним. В основі патогенеза у даному випадку лежить певного роду зрив соціальної адаптації, обумовлений блокуванням тих форм статевої поведінки, які опосередковувались вказаними акцентуаціями безпосередньо.

Зазначимо, що аутичність, ригідність, підвищена тривожність тощо знаходяться у прямій залежності з фрустрацією потреб реалізації Я, в тому числі і адекватного біологічної статі. Такі пацієнти покладають останні надії на хірургічну зміну статі. При цьому у їх середовищі циркулює чимало міфів про екстраординарні можливості удосконалених статевих органів. Особливо гостро ця проблематика обговорюється жінками з порушенням статевої ідентичності транссексуального типу пограничних форм. Звичайно, фаллоп-лестія не змінює, життя у бажаній статі на краще. Тому соціальна адаптованість транссексуальних особистостей певною мірою дозволяє дезактилізувати проблему оперативного втручання в організм.

З огляду на це сексологами, психологами проводиться широка роз'яснювальна робота, розтлумачення анатомічних змін, які до певної міри є косметичними і досягнення яких часто реалізується транссексуальними індивідами. Звичайно, за бажанням хірургічним шляхом змінити стать стоять подекуди трансвестити з притаманними їм психічними особливостями отримувати справжню насолоду і емоційну розрядку шляхом переодягання у жіноче вбрання і перебування у зовнішності протилежної статі у певних громадських місцях. Такі індивіди гіперболізують, як правило, елементи жіночості у вбранні, косметиці, манерах поведінки.

Процедура допуску транссексуальної особистості до хірургічної зміни статі базується на цілому ряді відповідностей критеріям, що розроблені Всесвітньою асоціацією по дисфорії статі ім. Бенджаміна та такими відомими закордонними науковцями, як Д.Флемінг [ ], В.Грін [ ], Дж.Мани [ ], -Б.Лотстейн, Л.Гурен [ ]. Доопераційне обстеження пацієнтів мусить дати відповідь на ряд питань, які, на думку спеціалістів, можуть забезпечити доцільність хірургічної зміни статі. Серед них - досягнення віку статевої зрілості (в Україні це 21 рік), відсутність дітей віком до 18 років, стабільний життєвий шлях без будь-яких кримінальних історій, постійний, починаючи з раннього дитинства вплив неузгодженості психіки з тілом. Суттєвим є підтвердження психіатра про відсутність психічних захворювань, а також діагноз психолога і психіатра після, як мінімум, річного спостереження і обстеження - ядерний або істинний транссексуалізм. Не менш важливим є набутий пацієнтом досвід спілкування, професійної праці, відпочинку у бажаній статі шляхом

переодягання. Спеціалісти зважають також на вияв стабільної, позитивно спрямованої на оточуючих людей концепції Я у стосунках з батьківською сім'єю, з партнером і друзями, колегами по роботі. Сексуальне задоволення партнера від інтимного спілкування з транссексуальним індивідом, економічна стабільність останнього, позитивне ставлення до себе є також, не менш значимими критеріями у діагностиці транссексуалізму та рекомендації спеціалістів на хірургічну зміну статі.

Підсумовуючи дослідний матеріал, зазначимо, що становлення статевої самосвідомості транссексуальних чоловіків і жінок переконливо свідчить, що як маскуліність, так і фемінність статевої поведінки транссексуальних індивідів багато в чому залежать від процесів самосоціалізації.

Гендерні орієнтації, тобто прийняті особистістю життєві цінності, нормативи, орієнтири і т.п., виступають своєрідним дороговказом статевої саморозвитку, самовдосконалення побудови ідеального Я. Наслідуючи традиційний тип маскуліної поведінки, особистість орієнтується лише на інструментальний, діяльний тип соціальної адаптації до соціума. При орієнтаціях на традиційно жіночий тип наслідуються передусім експресивно-чуттєві у гендерній поведінці, у пристосуванні до соціуму. Андрогінність, яка поєднує як чоловіче, так і жіноче, виявляється оптимальною формою гендерної соціалізації індивідів з порушеннями статевої ідентичності транссексуального типу.

Транссексуалізм як порушення статевої самосвідомості є передовсім психологічною проблемою як для вивчення, так і для діагностики. Нами визначені такі критерії позитивної прогностики тендерного та психосексуального розвитку осіб з порушенням статевої ідентичності. Серед них:

- завершення періоду пубертатного розвитку, досягнення віку 21 року і старше;

- відсутність патопсихологічної симптоматики: у разі виявлення розладів нервової системи, особистісних акцентуацій з'ясування причин дисгармонійних станів з метою усунення ймовірності можливого дебюту патопсихологічних відхилень;

- стабільний, без кримінальних відхилень життєвий шлях в постійним співвіднесенням себе до протилежної статі, впевненість пацієнта у власній статевій дисфорії;

- стабільність розвитку позитивної концепції Я - конгруентність самооцінних ставлень, сила Я, самопідтримка, самоповага, позитивні очікування, серед психолого-діагностичних параметрів - інтернальність загального і ситуативного локусу-контролю, сила Его, конгруентність Я концепції, самосхвалення, самооцінність, самоприйняття, повнота реалізації Я у різних соціальних сферах буття, позитивний образ фізичного Я у бажаній статі;

- проходження тривалого спостереження у психолога, а також курсу психокорекції поведінки щодо біологічно заданої статі;
- позитивний образ сексуального Я – задоволення сексуальних потреб та інтересів в емоційно-референтних стосунках з партнером, сприйняття даних стосунків як гетеросексуальних, вдовolenість партнера інтимними стосунками з транссексуальним індивідом;
- позитивний образ фізичного Я – відсутність певних фізичних особливостей, вад у зовнішності, які б могли виступати дисонансом у реконструкції тілесного Я у бажаній статі після хірургічного втручання;
- адекватний образ ідеального (бажаного) Я – достатній рівень розвитку інтелекту і компетентності у питаннях хірургічної зміни статі, її наслідків для репродукції та соціального статусу людини;
- економічна стабільність, професійна зайнятість, задоволення діяльністю, ступінь реалізації здібностей, інтересів, нахилів у бажаній психічній статі;
- позитивний образ очікувального Я від соціуму – хороші стосунки з найближчими родичами, вміння їх налагоджувати, доводити власну правоту, конструктивним чином вирішувати конфлікти;
- досвід, сімейно-побутової діяльності у власній або батьківській родині у бажаній статі, досвід професійної діяльності або соціальної громадської активності у бажаній статі щонайменше протягом року.

Оскільки наслідки хірургічної зміни статі для транссексуальної особистості носять необоротний характер, попередня оцінка міцності Я-концепції, тотожності ідеального Я реальній статевоюльовій поведінці, ступеня соціальної адаптованості є вирішальними критеріями у прогнозуванні її подальшого життєвого шляху. Орієнтація на найбільш повну соціальну самореалізацію особистості у бажаній статі виступає, головною умовою гармонізації психічного життя транссексуальних підлітків, чоловіків і жінок, а також позитивним прогнозом на майбутнє.

Постопераційна адаптація транссексуальних чоловіків та жінок до нової біологічної статі відозміни в образі Я є не менш актуальною науковою проблемою, яка чекає свого дослідження.

3.2. Розвиток образу Я в особистостей з інверсією сексуальних орієнтацій

В онтогенезі особистості прояви гомосексуальних орієнтацій з'являються уперше у підліткові або юнацькі роки. Завершення пубертату робить гомосексуальні інтереси більш яскравими і дійовими. Перший досвід гомосексуальних стосунків, як правило, набувається у формі ласк, поцілунків, орально-генітальних контактів. Зазначимо, що набуття такого досвіду еротичних стосунків ще не є показником істинних

гомосексуальних схильностей, а може бути лиш проявом юнацької гіперсексуальності, яка у відповідних умовах (юнацький табір, спортивна команда, референтна компанія) може набувати форми гомосексуальної поведінки. Здатність сексуально реагувати на домагання особи тотожної статі є скоріше проявом бісексуальності індивіда, ніж гомосексуальності.

Дана частина дослідження виконана у рамках комплексної програми по вивченню психологічних особливостей сексуальної та гендерної поведінки осіб з порушеннями сексуальних орієнтацій. У проведеній роботі ставилась **мета** дослідити особливості становлення статевої свідомості та самосвідомості образу Я геїв та лесбійок, процесу їх статеворольової та сексуальної самоідентифікації та самокатегоризації.

У зібранні дослідних матеріалів застосовувались такі **методи**, як біографічний, бесіди з батьками або родичами, проєктивні малюнки, опитувальники С.Бем, Р.Кеттелла, Веїнбергера, Мінесотський багатофакторний та шкала виміру гіпергендерної поведінки. Окрім основної мети перед нами стояло **завдання** висвітлити деякі аспекти вибору сексуального партнера, особливостей спілкування у парі, вплив оточуючого мікросоціуму на цей процес.

З метою отримання об'єктивних даних про ступінь інтеграції в особистісне Я якостей ідеального Я, а також співвіднесення себе і значимого іншого, нами застосовувалась методика Т.Лірі. Ступінь соціокультурної сумісності гомосексуальної пари вимірювався частково за параметрами вищезначеної методики, а також за даними опитувальника по виявленню узгодженості цінностей і рольових установок.

Нами було висунуто **припущення**, що трансформація гендерної поведінки геїв та лесбійок може спричинятися звуженням соціального простору для самореалізації, а також дисгармонійним розвитком образу Я.

На відміну від транссексуальних особистостей, у яких порушення гендерної поведінки відбувається у переважній більшості випадків у дошкільному або ранньому шкільному віці, геї та лесбійки у вищезначений період дитинства відхилень у засвоєнні статевої ролі або напрямку сексуальних інтересів не виявляють. З біографічних даних пацієнтів можна дізнатись, що перше усвідомлення гомосексуального потягу відбувається в основному з початком пубертатного періоду і пізніше, у юнацькі роки, коли на зміну романтичному та еротичному лібідо приходять сексуальний потяг до осіб тотожної статі. До 80% пацієнок-гомосексуалок і до 90% гомосексуалістів відчували перший одностатевий потяг у еротичних фантазіях і мріях, під час мастурбації. До 50% опитаних лесбійок і до 70% геїв почали вперше реалізовувати гомосексуальну поведінку у віці 17 років, коли романтичне лібідо дало поштовх до гомосексуальної еротичної стимуляції та петингу, а далі до реалізації статевого акту у тій чи іншій формі.

У чому специфіка прояву реальної сексуальної поведінки гомосексуальних особистостей? Передовсім у ослабленні потягів та адекватних ерекцій у чоловіків та у труднощах інтроемісії, гетеросексуального злягання з чоловіком у жінок. Ранній прояв гомосексуальних орієнтацій відбувається, як правило, при передчасному, прискореному психосексуальному розвитку дитини і нарощується разом зі статевим дозріванням.

Сергій Ф., студент підготовчого відділення університету. На прийом прийшов з приводу усвідомлення і оцінки своїх статевих потягів як гомосексуальних. Хлопчик рано втратив батька, про якого пам'ятає лише те, що він завжди хворів і не вставав з постелі. З мамою контакти були набагато ближчими. Проте найяскравішим було враження хлопчика від приїзду татового брата. Сильний, дужий, він посадив хлопчика до себе на коліна. Ця дужа рука, що міцно обняла хлопчика, яскраві нашивки-відзнаки морського офіцера на рукаві кителя назавжди запали в душу, снились, а згодом стали уявним бажаним образом самозбудження під час мастурбації.

Коли почав навчання студентом у великому місті, Сергій помітив, що полюбив стан анонімності, самотності, а також те, що почав заглядатися на молодих парубків. Особливо збуджували хлопця широкі чоловічі сідниці, міцність м'язів, волосяний покрив тіла. Сергій пробував зосередитись на спогляданні жінок і дівчат і навіть загравати з ними, проте помітив, що до останніх виявляє збайдужілість і нічого не може з цим вдіяти. Вирішив звернутись за допомогою до спеціалістів.

Розповсюдженим стереотипом у суспільній свідомості є установка, що гомосексуали приймають лише одну роль у процесі сексуальних контактів, як, наприклад, маскулінну або фемінну. Як показують співбесіди з геями та лесбійками, вони включаються у процес злягання у різних формах сексуальної поведінки і, як правило, змінюють статеві позиції і ролі. За нашими даними, лише 30 % жінок і 20 % чоловіків віддають перевагу одній статевій ролі. Інтимно сексуальні стосунки гомосексуальних пар нічим не відрізняються від звичайних стосунків чоловіка і жінки. Геї віддають перевагу анальному сексу, а також орально-генітальним контактам, зокрема *fellatio*. Багато геїв ласкають тіло один одного, цілують соски грудей. Для лесбійок характерними поряд з вищезначеними формами сексуальної активності є одночасна мастурбація, мануальна стимуляція грудей, *cunnilingus* та *tribadism*. Ще у дослідженнях А.Кінзі було підмічено, що лесбійки переживають протягом статевих зносин оргазм більш частіше, ніж жінки у гетеросексуальних контактах. Це пояснюється передовсім частішим використанням петингу, який для збудження жіночої сексуальності психологічно підходить більше. Більш різноманітними є сексуальні забави, ширшим "діапазон допустимості" у взаємному стимулюванні статевих органів, чого, як правило, не роблять

гетеросексуальні пари. Для урізноманітнення статевого життя, деякі пари лесбійок використовують також окремі пристрої для стимуляції вагіни на зразок штучного члена.

Зазначимо, що сексуальність партнерки, її вміння самореалізуватись у сексуальній активності, відіграє значну роль у стабілізації міжособистісних стосунків лесбійської пари. Навіть перебуваючи далеко одна від одної, лесбійки у листах (а автор дослідження знайомився з їх змістом на прохання дівчат, які прагнули висловити потаємне) переповідають поміж іншого і щасливі миті єднання двох, описують відчуття свого тілесного Я, того збудження, яке вони досягли завдяки любові, розумінню особистісних прагнень, бажань іншого, їх синтонності.

*Солнышко мое!
Я так скучаю!
Все время думала о тебе.
Я всю ночь была с тобой!*

*Правда нам очень мешали, но просыпаясь и услышав тарыхтение
первых трамваев, я долго не хотела открывать глаза!
Там была ты!
И я прижималась к тебе
всем телом,
и шептала на ушко моей любимой
самые ласковые слова.
Я целовала нежные, выгоревшие на солнышке
виски и лоб,
потом убрала волосы самым легким прикосновением,
каким только можно!
И “забиралась” в ушко,... потом шею...
Я прятала голову у тебя на груди
и чувствовала нежнейшее на всем свете
прикосновение твоих губ.
Я вспоминала наши обалденные поцелуи!
Как я соскучилась за ними!
Это самое прекрасное, что я знаю...
Я обнимала свою тонкую и сильную девочку
и так хотела ее!
Мы умирали от Любви!*

... ..

*Ты знаешь мне снилось, что мы с тобой
где-то в санатории, или доме отдыха - не знаю.
В общем, приехали мы поздно, и нас временно
уложили в какую-то палату с кучей теток и их
детей.*

*Причем была единственная свободная кровать.
А мы так давно не любили
друг друга!*

*Мы конечно обрадовались, что нам досталась
одна кровать, а не две в разных концах
комнаты!*

*Стараясь никому не мешать, мы тихонько
”провалились” в эту “сетку” и...
Это была настоящая пытка!
Мы так хотели друг друга!
Ночь! Тишина! А мы - умираем!
(Дети! Тетки!) Умираем от любви,
которая казалось взорвется!*

*Сетка поскрипывала, как нежно мы не
старались это делать...
... добрые тетеньки, ничего не подозревая и
не видя в темноте, сочувствовали нам за
временные неудобства устроенные администрацией.*

*Тогда в таких невозможных условиях,
я отдала тебе всю свою нежность.
Я обласкала тебя всем своим дыханием,
каждой клеточкой своего тела,
я просто таяла от Любви
в эту ночь, я обожала тебя,
я не могла больше,
ты так любила меня!
Любовь моя!
Драгоценность моя!
Радость моя!
Единственная!*

*Ты моя улыбка, мое самое лучшее настроение
благодаря тебе.*

*Давай всегда будем встречать друг друга
только счастливыми
потому, что любая наша встреча -
наше счастье!*

*Мы скоро увидимся.
Я буду любить тебя
любить
любить
любить...*

Я не дождусь завтрашнего

*вечера.
Я услышу свою Любимую!*

*Люблю!
И ради этого стоит
жить!
Ради этого стоит
жизнь,
И все стоит!
Но сколько это стоит!?!
Люблю!*

*Один Бог, мой Бог знает,
как я Люблю тебя,
один мой Бог сможет понять меня, и простить,
и помочь мне.*

Звичайно, сексуальна активність гомосексуальних особистостей відрізняється у різних районах проживання. Якщо у великих містах вона стимулюється розмаїттям публічних місць для зустрічей і знайомств, то у маленьких вона залишається на рівні еротичних фантазій, мрій, які часто лякають і невротизують молоду людину. Серед досліджуваних нами лесбійських пар більшість познайомились на роботі, мають спільні навчальні або професійні інтереси. Особливо багато лесбійських пар з'являється у жіночих спортивних командах, групах шейпінгу тощо. Проте сексуальні контакти у цьому випадку і відкриття власної гомосексуальності є не чим іншим, ніж транзиторними формами вияву юнацької гіперсексуальності. Їх виникнення є заміною формою гетеросексуальних зв'язків, які через певні обставини, як-то: зайнятість дівчат, високий рівень їх домагань щодо інтелектуального, культурного рівня партнера і т. інше не можливі у даний період часу і простору життя.

Зазначимо, що характер гомосексуальних стосунків геїв та лесбійок не опосередковується лише сексуальною функцією. Вона, як і в гетеросексуальних пар, підпорядкована проявам вищих почуттів у дружбі, товариському спілкуванні. Чим багатшими за особистісними смислами виявляється соціальна активність гомосексуальних жінок чи чоловіків, тим більш розмаїтним є їх світ еротичних фантазій та сексуальної активності.

У нашому дослідженні ми вивчали за допомогою опитувальника Веінберга ступінь реалізації у спілкуванні гомосексуальних пар лесбійок певних соціогенних потреб, пов'язаних з підтримкою Я партнера. Встановлювалось, наприклад, наскільки дівчата довіряють одна одній у парі, якою мірою виявляється їх взаєморозуміння, спільність поглядів на різні сторони буття, чи є у них спільні символи, традиції, що формують

відчуття “ми”, як легко їм спілкуватись у парі, чи є вони одна для одної психотерапевтами тощо.

Аналізуючи отримані дані, а також результати співбесід індивідуальних або у парі, ми дійшли висновку, що як і для гетеросексуальних пар, які відчують кохання один до одного, гомосексуальним парам притаманна така сама гамма людських почуттів, переживань, що у тій чи іншій мірі знаходять свій вияв у змісті та функціях спілкування. Серед обстежуваних нами пар до 35 % були, по-перше, досить відкритими у вияві Я один одного, по-друге, спрямованими на підтримку Я, схвалення проявів Я у різних сферах спілкування, по-третє, такими, де транзактний обмін думками, судженнями відбувався постійно, по-четверте, адекватними соціальній ситуації спілкування, будь-то колу родичів чи студенській групі. Ці лесбійські союзи, як правило, виявляли вищий рівень показників за параметрами довір'я, взаєморозуміння, подібності поглядів, спільності символів вербальної і невербальної комунікації, легкості спілкування та його психотерапевтичності.

У свою чергу, нестабільність сексуальних зв'язків була у прямій залежності від вияву дискваліфікації суджень, думок, умовисновків одна одної, від приховування однією з сторін певних фактів з біографії та взаємин з оточуючими людьми. Нетривалість контактів обумовлювалась також невмінням конструктивно вирішувати непорозуміння, висунення звинувачень на адресу одна одної, виявом ригідних, консервативних установок на те, які стосунки слід підтримувати у парі та у спілкуванні з оточуючими, а також постійними намаганнями будь що довести свою правоту. Перераховані вище фактори впливають як на ступінь задоволення сексуальної функції, такі на тривалість лесбійського союзу.

Серед обстежуваних нами гомосексуальних пар жінок лише одна мала п'ятирічний стаж співдружності, решта від 1-го до 3-х років спільного існування або підтримувала контакти час від часу. Слід зазначити, що серед піддослідних гомосексуальних пар тільки одна була чоловіча. Геї приходили на психологічне обстеження індивідуально.

Нас цікавила сексуальна активність та поширення сексуального партнерства серед геїв та лесбійок. Більшість проінтерв'юваних нами лесбійок (до 70 %) мали за своє життя від 3-х до 6-и партнерок, 20 % більше ніж 6, 10 % менше 3-х. Причому частота сексуальних контактів з різними жінками визначалась нетривкістю попередніх зв'язків через невдоволеність особистісними якостями партнерки. Більш ніж 50 % дівчат висловили бажання мати постійну партнерку-друга, знайти у ній своє друге Я.

Поширеність сексуальних контактів на більшу кількість партнерів характерна для обстежуваних нами геїв. Проте через малочисельність виборки даних порівняльних висновків робити не будемо. Зазначимо лишень, що згідно даним зарубіжних психологів-клініцистів, геї на відміну

від лесбійок гостріше переживають свою неадекватність загальноприйнятим стандартам статевої та сексуальної поведінки і тому у розмаїтті сексуальних контактів шукають підтримки власному Я. Значна кількість геїв примітизує сексуальні контакти, зводить їх лише до статевого акту і досягає еякуляції. Ось чому частота і поширеність сексуальних зв'язків часто стає складовою підтримки самоцінності особистості або ж засобом позбавитись від почуття самотності, нестандартності.

Якщо у дослідженні Кінзі, проведених на початку 60-х років, середня кількість сексуальних партнерів у геїв була означена показником 11, то у дослідженні соціологів Чикагського університету, проведеного у 90-х роках, показники зменшились майже втричі. Вчені схильні пояснювати тенденцію геїв до постійного сексуального партнерства передовсім загрозою СНІДом.

Досліджуючи особливості як соціальної, так і психологічної сумісності лесбійок у парі, ми звернулись до результатів аналогічних досліджень, проведених у цій царині знань зарубіжними вченими. Вивчаючи типи гомосексуальних міжособистісних стосунків, американці А.Белл і С.Тріпп [407] встановили, що гомосексуальні пари можна поділити на такі групи:

1. Близькі пари, які складають 10 % геїв та 28 % лесбійок. У стосунках близької пари партнери мають лише один одного для задоволення сексуальних потреб; вони щасливі сексуальними стосунками і власними гомосексуальними орієнтаціями.

2. Відкриті пари. Такий тип стосунків є характерним для 18% чоловіків і 17% жінок. Відкрита пара будує стосунки на постійному сексуальному партнерстві, проте час від часу з'являється в однієї із сторін хто-небудь сторонній, що не дуже впливає на стабільність союзу.

3. Функціональні пари, де виявляється значний індивідуалізм у контактах поза союзом. Такою є співдружність 15% чоловіків та 10% лесбійок, які задоволені своїми стосунками, можливостями незалежної поведінки та контактів з уподобаними іншими.

4. Дисфункціональні, які складають 12% чоловіків і 10% жінок. У таких союзах знаходить реалізацію сексуальна функція, проте не завжди вона задовольняється повною мірою, оскільки партнери невдоволені власними гомосексуальними орієнтаціями.

5. Асексуальні пари, які утворюють 16% чоловіків і 11% жінок. У таких парах геї та лесбійки відчують свою самотність через невдоволеність реалізацією сексуальної функції та особистістю один одного. Як правило, такого типу пари нічого не роблять для зміни свого становища.

Як бачимо, описана типологія стосунків геїв та лесбійок нічим не відрізняється від співжиття гетеросексуальної пари, її психологічної та

сексуальної сумісності. У нашому дослідженні ми спробували охарактеризувати характер взаємин лесбійок на основі співвіднесення рівня та змісту само- і взаємооцінок, сумісності психологічних установок на виконання функціональних ролей у парі. За результатами обстеження ми дійшли висновку, що чим більшою є схожість характерів у парі або вияв взаємодоповнюючих якостей, як-то: домінантності - залежності, вимогливості - поступливості, тим вищою виявляється задоволеність стосунками у ній ($r = 0,47$ та $r = 0,53$ відповідно).

Чим ширшими є сфери значимої взаємодії лесбійок у соціумі, як-то: спорт, відпочинок, професійні заняття і т. інше, тим вищим стає рівень психологічного задоволення спілкуванням у парі, тим ближчою є оцінка ідеального партнера до реальної самооцінки ($r = 0,51$). У неблагополучних парах психологічна невдоволеність одного з партнерів тісно взаємопов'язана з невдоволенням іншого.

Оцінюючи узгодженість сімейних цінностей лесбійок у господарсько-побутовій, виховній сферах, у сфері соціальної активності, а також у забезпеченні емоційно-терапевтичної, сексуальної функцій та в оцінці важливості ідентифікації з партнером, його зовнішньої привабливості, ми отримали такі дані. Найбільше виражена узгодженість життєвих цінностей лесбійок у інтимно-сексуальній, емоційно-терапевтичній сферах та важливості зовнішньої привабливості (різниця індивідуальних показників не перевищувала 3-х балів). Особистісна ідентифікація з партнером також посідає високий ранг серед найбільш узгоджених цінностей. Щодо узгодженості рольових очікувань щодо одна даної у господарсько-побутовій, батьківсько-виховній та соціальній сферах, то тут були виявлені дещо різні тенденції. Не дивлячись на те, що в адаптації тексту опитувальника ми оперували поняттям партнера, подруга, близька людина замість чоловік і дружина, все ж нам не вдалось уникнути певних стереотипів у інтерпритації запитань. Особливо це стосувалось підтримки лесбійками суджень щодо розподілу господарських та виховних обов'язків.

Ті пари, у яких зберігався розподіл стереотипізованих ролей на активні і залежні, де одна з лесбійок демонструвала гіпермаскулінність, а інша фемінність, виявили відповідну рольову адекватність в очікуваннях щодо одна одної. Як, наприклад, пара, у якої одна з лесбійок мала дитину від попереднього шлюбу, яка проживала спільно і вела домашнє господарство, не мала проблем у відповідях на запитання щодо певних сфер життя. Ті дівчата, які мали тривалі сексуальні стосунки, підтримувані на "чужій" території, як, наприклад, у гуртожитку, чи арендуючи кімнату, не змогли дати впевнену відповідь на ряд запитань стосовно господарської та виховної функції.

Порівняння ієрархії життєвих цінностей лесбійських пар з ієрархією цінностей молодих гетеросексуальних пар показує, що як ті, так і інші на перше місце ставлять емоційно-терапевтичне спілкування, інтимно-

сексуальні взаємини та ідентифікацію з особистістю партнера. Як для тих, так і інших важливими є зовнішня привабливість партнера і малозначимою соціальна сфера його самореалізації. І нарешті, порівнюючи стабільність гомосексуальних та гетеросексуальних пар за ступенем задоволення ними соціогенних потреб особистості, ми дійшли висновку, що як у благополучних парах молодят, так і парах лесбійок життєві цінності виявляються більш узгодженими, ніж у кризових.

Гомосексуальні пари, як і гетеросексуальні, характеризуються складним процесом міжособистісної адаптації, який базується на психологічній сумісності індивідів, адекватності домагань та очікувань щодо вияву певних якостей, на узгодженості рольових позицій у значимих сферах життя. Гомосексуальні особистості, як і індивіди з гетеросексуальними орієнтаціями, відчують необхідність задоволення тих потреб та інтересів, які в тій чи іншій мірі підтримують розвиток та самореалізацію Я концепції. Чим більшою мірою виявляється така підтримка, тим психологічно міцнішою виступає як гомосексуальний, так і гетеросексуальний союз. На жаль, недостатня кількість обстежуваних гомосексуальних пар дозволяє говорити лише про вияв певних тенденцій, але не про статистично достовірні залежності.

Як зазначалось вище, у випадках розвитку гомосексуальних стосунків можна спостерігати прояви традиційно чоловічої або традиційно жіночої статевої поведінки. У проведеному дослідженні ми проводили оцінку маскулінних, фемінних чи андрогінних якостей чоловіків та жінок з гомосексуальними орієнтаціями. На відміну від транссексуальних індивідів, гомосексуали не виявляють невдоволеності власною статевою належністю. Проте криючись від суспільства, не маючи взірців для відповідної статевої ідентифікації, вони відчують труднощі у побудові інтимно-референтних стосунків, приймаючи на себе традиційний розподіл ролей - слабких і сильних. Нами застосовувався опитувальник С. Бем, а також показники 5-ої шкали Мf за даними Мінесотського опитувальника. Якщо оцінювати результати вияву маскулінних та фемінних якостей вздовж певного біполярного континууму, то отримані показники фемінності чи маскулінності геїв та лесбійок можна представити наступною діаграмою.

Криві розподілу чоловіків та жінок за ступенем вияву маскулінних та фемінних якостей, де:

крива розподілу серед чоловіків;

крива розподілу серед жінок;

Кількість
індивідів з
виявом
якостей

Маскуліність	Середній показник маскулінності	Середній показник фемінності	Фемінність
--------------	---------------------------------------	------------------------------------	------------

Як демонструють криві діаграми, існують значні відмінності у вияві моделей статевої поведінки геями та лесбійками. Серед них ми можемо знайти як невелику кількість жінок, які більшою мірою виявляють традиційно маскулінні риси, як-то: домінантність, агресивність, енергійність, настриливість, азартність, амбіційність, здатність іти на ризик, лідерські здібності і т.п., ніж традиційно фемінні, на зразок скромності, делікатності, чутливості, співчутливості, сором'язливості, залежності, так і чоловіків з відповідними характеристиками особистісних якостей. Статеві відмінності у вияві маскулінності чи фемінності чоловіками та жінками помітні навіть у тому випадку, коли їх середні показники розташовані досить близько один від одного.

Індивідуальні відмінності того чи іншого окремо взятого індивіда завжди будуть мати свою специфіку, відмінну від інших тотожної статі. І на це потрібно зважати, характеризуючи будь-яку особистість. Середні показники виявляють тенденцію у проявах маскулінності та фемінності. Для більшості геїв та лесбійок вони засвідчують вияв андрогінних якостей, тобто про поєднання у собі як маскулінних, так і фемінних рис. На наш погляд, це є позитивною тенденцією у розвитку статевої свідомості чоловіків та жінок, оскільки дозволяє звільнитись від стереотипів і краще адаптуватись до соціального життя, виявляючи більшу гнучкість статевої поведінки.

Порівнюючи вияв андрогінності з рівнем самооцінних ставлень, можна сказати, що чим ближчими виявились показники фемінних і маскулінних якостей до середньої позначки їх розвитку (за тестом Сандри Бем, індивід мав отримати середній показник 4,9 для маскулінних якостей та аналогічну цифру як середню для оцінки фемінних якостей), тим вищими були показники його самооцінних шкал, тим більш пристосованим до соціального середовища він виявлявся. В рівній мірі це стосувалось як геїв, так і лесбійок. Так, наприклад, фемінність знаходиться

у прямій залежності від рівня самооцінки гомосексуальних чоловіків, а маскулінність у аналогічній залежності від рівня самооцінних ставлень гомосексуальних жінок.

Отже, на основі вищезазначеного можна дійти висновку, що розповсюдження уявлення про відповідність статевої поведінки статевоповідним особистісним якостям не є сприятливою психологічною умовою для адаптації до соціуму та ефективного виконання у ньому статевої ролі. Андрогінність певною мірою полегшує процес самокерівництва статевою та сексуальною поведінкою геями та лесбійками, оскільки звільняє їх від нав'язуваних суспільством стереотипів

У таблиці 3.3. представлений розподіл геїв та лесбійок за виявом статевої якості.

		Таблиця 3.3			
Відсотковий розподіл вияву статевоповідних якостей					
Тип статевої орієнтації	Розподіл статевоповідних якостей				
	Фемінні	Маскулінні	Андрогінні	Нейтральні	
Лесбійки	22	30	38	15	
Геї	15	40	35	10	

Чи пов'язані гіпертрофовані маскулінні якості жінки або фемінні якості чоловіка з відхиленнями у психічному розвитку? Згадаймо, які причини виникнення гомосексуальних орієнтацій називаються у науковій літературі, яка роль серед них відводиться патопсихологічним особливостям. Дж.Хайд [370, 371] зробила спробу узагальнити ці дані з різних досліджень, присвячених гомосексуалізму. Вони включають страх перед змужнінням і необхідністю брати на себе відповідальність, страх перед домінуванням будь-кого над власним Я, побоювання зради, страх перед протилежною статтю, страх кастрації і втрати члена, бажання завоювати і володіти матір'ю, невротична залежність від батьків, гетеросексуальна травма, включаючи згвалтування, спокушення у дитинстві ким-небудь з дорослих, початок статевого життя з ким-небудь тотожної статі і отримання від цього задоволення, порушення статевої поведінки у ранньому дитинстві, тривала відсутність матері, мастурбація і, як наслідок, кліторальна фіксація насолоди, соціальні фактори, як, наприклад, табу на гетеросексуальні контакти або ж перебування виключно у гомостатевому за складом середовища і, нарешті, біологічні фактори, які можуть бути генетично успадкованими або розвиватись як патогенез індивіда.

Кожен з перерахованих факторів, взятий окремо або у сукупності, у тій чи іншій мірі притаманний біографії обстежуваних нами пацієнтів. Мабуть непродуктивними будуть спроби віднайти основну причину

розвитку гомосексуальних орієнтацій, бо ж індивідуальність та життєвий шлях геїв та лесбійок неповторний по своєму.

Олександр Т., 21 року, студент університету, майбутній кібернетик. Звернувся до спеціалістів центру з приводу гомосексуальної спрямованості власних сексуальних орієнтацій, з бажанням дати собі раду. Виховувався мамою та бабусею у нормальних умовах, мав змогу бачитись з батьком, який пішов з сім'ї, створивши нову сім'ю. Хлопець добре вчився, поступив у фізико-математичну школу, а після неї в університет. У школі почав захоплюватись драматичним гуртком.

Саме тоді збагнув, що актори театру, які проводили заняття, подобаються йому не просто як особистості, але як чоловіки. Хлопець відчував трепетне збудження від випадкового дотику до руки вчителя, милувався його обличчям, пластикою рухів. Згодом образ вчителя, а також інших оточуючих чоловіків, став предметом еротичних мрій, фантазій під час мастурбацій. Олександр, наляканий одностатевою спрямованістю своїх сексуальних уподобань, робив спроби потоваришувати з дівчатами і навіть лицятися до однієї з них. Переповідаючи свої самовідчуття під час танців з дівчиною, обіймів та поцілунків у темряві, Олександр зізнавався, що для самостимуляції активності мусив уявляти себе у парі не з реальною партнершею, а з улюбленим чоловіком. Згодом, усвідомивши свої нахили, хлопець почав цікавитися науковою літературою з проблем гомосексуалізму і дійшов висновку, що він “ще зможе бути нормальною людиною”. Проте тривога, розгубленість через свою нестандартність не покидає хлопця.

За результатами обстеження за Мінесотським багатофакторним опитувальником, має пограничний психічний профіль з невеликим підвищенням шкал D, Sch, та Si, низькою Mf, що свідчить про вияв дистантності, мовчазності, уникнення соціальних контактів, відмежованість від соціуму власною оболонкою Я, а також про труднощі контактів з протилежною статтю. Не випадково, зі слів Олександра, у драматичній школі-студії, де він продовжує навчання, йому найбільше вдається передати почуття ізольованості, самотності.

Зазначимо, що процес усвідомлення власних гомосексуальних орієнтацій як у геїв, так і у лесбійок проходить декілька стадій. Перша стадія – самоідентифікація себе з індивідами з порушенням сексуальних орієнтацій, як правило, провокує чимало переживань і фобій щодо подальшого розвитку Я. Саме на цьому етапі статевого самоусвідомлення геї чи лесбійки шукають емоційної підтримки когось, з ким вони могли б поділитись своїм відкриттям. Більшість з досліджуваних нами юнаків та дівчат потрапили до консультативного центру саме на цій стадії. Ось чому при обстеженні їх емоційних станів на час перших консультативних прийомів переважна більшість геїв та лесбійок показала високий рівень особистісної і ситуативної тривожності (за методикою Спілбергера-Ханіна

), а також почуття неприйняття власного Я, невдоволення собою.

Показовими у плані впливу на генералізоване відчуття Я нетрадиційних орієнтацій є відповіді пацієнтів на запитання “Як ти ставишся до себе у зв'язку з гомосексуальними інтересами?”

		Таблиця 3.4		
Відсотковий розподіл відповідей на запитання: “Як ти ставишся до себе у зв'язку з гомосексуальними інтересами”				
Стать	Неспокій	Почуття провини	Почуття задоволення	Байдужість
Чоловіки	55	20	15	10
Жінки	45	15	30	10

Зазначимо, що цифрові дані передають характер самооцінних ставлень на тих етапах процесу “виходу із сутінків”, коли пацієнти мали дуже звужене референтне коло друзів та знайомих, якому довіряли таємницю самоідентифікації. Більшість пацієнтів-хлопців на час обстеження, наприклад, не мали досвіду гомосексуальних сексуальних контактів, лише прояв стійких гомосексуальних інтересів. Переважна більшість обстежуваних жінок (99 %) вже мали певний досвід таких контактів, деякі з дівчат перебували на тій стадії самоідентифікації, коли у тій чи іншій формі доводили до відома оточуючих свої гомосексуальні інтереси.

Ця стадія самоствердження у гомосексуальних особистостей не менш легка, ніж перша, оскільки приймати гомосексуальність як реальність певного індивіда вчать оточуючі близькі люди. Саме їх несприйняття гомосексуальності (а у переважній кількості випадків це буває саме так) або ставлення до неї як до вияву психічної хвороби спричиняє нові психологічні травми, поглиблює почуття ізольованості, непотрібності, малоцінності Я. Практика роботи з батьками гомосексуальних пацієнтів (а вони дізнаються про те, куди ходять їх сини чи доньки всілякими хитрощами, обманами і записуються на прийом під великим секретом від інших) показує, що переважна їх більшість старається скоріше віднайти способи виправлення поведінки своїх дітей, ніж способи примирення з ними, прийняття їх такими, якими вони є.

На етапі ідентифікації гомосексуального Я для інших надзвичайно важливим для особистості є не тільки позитивне прийняття себе родичами та близькими, але й спільністю людей з відповідною орієнтацією. Саме це

оточення, за свідченнями геїв та лесбійок, дозволяє зняти напругу, стати самим собою, навіть не маючи певного сексуального партнера чи сексуальних контактів взагалі. Так, наприклад, пацієнт Олександр Т., потрапивши на вечірку, де поміж гетеросексуальних пар були геї, передавав самовідчуття приблизно такими словами: “З мене немов би впав страшений груз..., стало так легко, хороше на душі..., з мого обличчя просто не сходила посмішка. Уявіть собі, я нічого нікому про себе не розповідав, але мене розуміли, приймали своїм без слів, хоча ми просто говорили про театр”.

Хоча особливості життєдіяльності, статевих та сексуальних контактів геїв та лесбійок відмінні між собою, між ними є багато спільного. Найболючіша проблема для обидвох груп є подолання боязні до самовиявлення як особистості, як професіонала або громадського активіста у ролі гомосексуального Я, неможливість поєднання перспектив особистісного росту з гомосексуальними орієнтаціями, які як у суспільній, так і індивідуальній свідомості мають негативний відтінок.

Згадаймо, що Американська асоціація психіатрів спільно з Американською асоціацією психологів ще у 1973 році узгодили точки зору на питання, що гомосексуалізм не підпадає під канони девіантної поведінки, емоційного відхилення, а є психічною нормою. Українському суспільству у цьому відношенні потрібно буде подолати чимало упереджених стереотипів. Все голосніше заявляють про свої права і самі геї та лесбійки, які у травні 1995 року провели у Києві свій перший з'їзд, названий поетично і багатозначно: “Два кольори”.

Той період у психосексуальному розвитку індивіда, який означений феноменом “виходу із сутінок”, розпочинає новий етап - утвердження себе у гомосексуальній спільноті, пошук шляхів вияву власної сексуальності та її задоволення, гармонізації її з концепцією Я. Розвиток сексуальності може приймати різні форми у залежності від того, чи вдається знайти партнера, чи стає він справжнім другом, чи обмежується їх спілкування лише сексуальними контактами, чи сягає воно проблем гомосексуальної спільноти, утвердження громадянських прав геїв та лесбійок.

Деякі геї, наприклад, виявляють свої сексуальні уподобання тільки в обмеженому колі приятелів і ретельно їх приховують на роботі, у громадських місцях. Окремі, навпаки, шукають способи познайомитись з якомога ширшим колом собі подібних, відвідують місця масового зібрання геїв, де чоловіки різного віку знаходять собі тимчасових сексуальних партнерів або просто спілкуються. З метою залицяння у місцях масового зібрання гомосексуальні індивіди застосовують певні елементи одягу, жестів, міміки, що символізують виконання активної чи пасивної сексуальної ролі. Як правило, у містах стихійно складаються певні майданчики для знайомств і пошуку партнера.

Як відомо, у Кримінальному Кодексі колишньої УРСР існувала стаття 121, якою передбачувалось покарання за чоловічий гомосексуалізм, як і за спонукання дітей, підлітків або дорослих до статевих зносин, що трактувались як згвалтування. Жіночий гомосексуалізм не був означений у законі.

Не секрет, що тенденції гомофобії досить поширені в українському суспільстві і по цей день, хоча вони стосуються передовсім геїв, ніж лесбійок. Тому більшість чоловіків та жінок з гомосексуальною орієнтацією стараються приховувати свої контакти та приватне життя. Це, на думку спеціалістів Республіканської комісії з питань зміни статевої належності, спонукає багатьох геїв та лесбійок звертатись до її послуг з бажанням хірургічним шляхом змінити власну біологічну стать, щоб до певної міри легалізувати стосунки з партнером.

Слід підкреслити, що психологами-клініцистами, які працюють з проблемами людської сексуальності, відомі випадки, коли гомосексуальні особистості, як жінки, так і чоловіки, приховуючи свої орієнтації, примушували себе вступати у гетеросексуальні зв'язки. Виявляється, що подібна самокорекція власної сексуальності, самопримус у сексуальній поведінці рано чи пізно негативно позначається на психіці індивіда, оскільки переживається як суцільний стрес.

Не торкаючись у даному дослідженні проблем психокорекції сексуальних орієнтацій, оскільки вони не входили у коло наших інтересів, зазначимо, що необхідною умовою реалізації сексуальної функції будь-якого індивіда є прийняття власних уподобань, інтеграція власної сексуальності у концепцію Я такою, якою вона є. Невміння виразити свою сексуальність, знайти шляхи гармонізації сексуальних уподобань з власною статевою свідомістю і самосвідомістю призводить до невротизації особистості, розвитку патопсихологічних рис. Це є важливим як для чоловіків, так і жінок з гомосексуальними орієнтаціями.

У проведеному дослідженні як гомосексуальних пар, так і окремих гомосексуальних індивідів ми прагнули знайти зв'язок між гомосексуальними орієнтаціями та патопсихологічними особливостями психіки, особистісними проявами. З цією метою особлива увага зверталась на характер психічного профілю за результатами Мінесотського багатофакторного особистісного опитувальника, а також на відповідність особливостей сексуальної та статевої поведінки психологічним параметрам вимірів за опитувальниками Леонгарда, Кеттелла, Крамбо. У висунутій гіпотезі ми очікували вияви трансформації статевої поведінки при прояві патопсихологічних якостей.

Як було показано у вищенаведених фактах з дослідження статевої поведінки гомосексуальних пар лесбійок, будь-якого зв'язку між її особливостями та акцентуаціями чи патопсихологічними ознаками особистості не було виявлено. Лише окремі з досліджуваних пар

дотримувались традиційного розподілу ролей на чоловічі і жіночі, проте мотивом такого прийняття статевої ролі виступали передовсім сімейні обставини. Як, наприклад, дитина однієї з лесбійок сама розподілила функціональні обов'язки пари на чоловічі і жіночі.

Ті окремі випадки виявлених характеристик психіки та особистісних якостей гомосексуальних жінок і чоловіків нічим не відрізнялись від аналогічних показників гетеросексуальних чоловіків та жінок. Первісні тенденції у спрямуванні сексуальних орієнтацій, які проявлялись в онтогенезі особистості у дитячі чи шкільні роки, не викликали порушень статевої поведінки. Об'єктивний анамнез відхилення, як правило, не позначався на спрямуванні сексуальних орієнтацій, на їх вікових змінах, а також на виборі надто маскулінного чи надто фемінного стилю поведінки.

Наведемо один з прикладів, який підштовхнув автора дослідження до формулювання гіпотези про зв'язок трансформації статевої поведінки з відхиленнями у психічній діяльності гомосексуальних особистостей.

Геннадій Б. звернувся до спеціалістів центру сексології з метою отримати консультацію по зміцненню стосунків з коханою людиною. Хоч вбрання парубка було виключно у чоловічому стилі, його манери поведінки, запах парфумів демонстрували відверту фемінність. Геннадій був закоханий і підтримував сексуальні контакти з чоловіком 30-ти років. Їх інтимні зустрічі відбувались на квартирі у друга, де Геннадій іноді вбирався у жіноче вбрання, просив називати себе Надею, наносив макіяж, щоб краще догодити другу, посилити його збудження. У сексуальних зносинах Геннадій виконував жіночу роль, його друг чоловічу. На заваді чоловічим стосункам іноді ставала мати друга, яка виявляла надмірну цікавість до всього того, що пов'язувалось з приходом Геннадія.

Гіперфемінна поведінка Геннадія виявилась не пов'язаною ані з його психічними особливостями (він виявляв постійно лінійний профіль за шкалами Мінесотського опитувальника, андрогінність за опитувальником С.Бем та акцентуації мозаїчного характеру), ні з особистісними (мав середній рівень самооцінки, інтернальний локус-контроль). У батьківській сім'ї Геннадій - люблячий син, з якого трохи кепкують рідні. У школі нічим від інших хлопців не відрізнявся, крім того, що був більш прив'язаний до матері, ніж інші. Після дев'яти класів пішов навчатися на кухаря, де був кращим студентом. На час обстеження працював кухарем, був у гарних стосунках з оточуючим жіночим колективом. На час психологічного обстеження готувався до служби у збройних силах. Залежність (емоційну) від партнера, а також жіночу статевою поведінку у стосунках з ним можна пояснити певною мірою залежною позицією у сім'ї, характером сімейного виховання та професійної соціалізації.

Характеризуючи особливості розвитку статевої поведінки геїв та лесбійок, тих хто вже у своїй статевій самоідентифікації “вийшов із сутінок” і знаходиться на шляху утвердження своїх гомосексуальних орієнтацій, можна виділити такі моделі вияву їх Я у соціумі.

Конфліктна, реактивна поведінка виникає у тому разі, коли індивід старається сліпо наслідувати загальноприйняті статові канони поведінки. Дотримання геями та лесбійками шаблонів маскулінності або фемінності є типовим виявом такої поведінки, яка рано чи пізно вступить у конфлікт з прагненням індивіда бути самим собою.

Реконструктивна поведінка характерна для тих, які пристосовуються до ролевих вимог, лише частково їх змінюючи. Вищевказаний приклад поведінки Геннадія є взірцем такої моделі статової поведінки. І нарешті, творча модель, коли особистість сама конструює свій власний стиль поведінки у залежності від власного Я, а не від очікувань соціального оточення. Суть такої статової поведінки влучно висловила одна з пар лесбійок, художниць за професією. На питання, чи хотіли б вони, щоб одна з них перетворилась на чоловіка, а інша так і залишилась жінкою, дівчата відповіли: “Ми раді, що ми жінки, ми любимо у собі та на одній саме жінку. Ми розуміємо жіноче єство і нам зовсім не потрібні чоловіки”.

Узагальнюючи зібраний матеріал, зазначимо, що інверсія сексуальних орієнтацій та гомосексуальна поведінка є реальністю проявів як індивідуальної сексуальності людини, так і сексуальної культури суспільства у цілому. Поширення гомосексуальності знаходиться у ряду проявів від виключно гомосексуальної, бісексуальної до виключно гетеросексуальної поведінки. Гомосексуальність може виступати як самостійний феномен сексуальної поведінки або частиною проявів бісексуальності людини. Більшість людей бісексуальна, ніж гомо- або гетеросексуальна.

Психосексуальний розвиток та формування статової самосвідомості геїв та лесбійок відрізняється від онтогенезу образу Я гетеросексуальної особистості лише змістом еротичних фантазій, мрій та гомосексуальною спрямованістю сексуальних інтересів та сексуальної поведінки.

Специфічною, характерною особливістю розвитку статової самосвідомості геїв та лесбійок є так званий процес “виходу із сутінок”, тобто самоусвідомлення власних гомосексуальних орієнтацій, самоототожнення себе з гомосексуальними індивідами. Стадійність, етапність його проходження є своєрідним психологічним феноменом вияву концепції Я особистості з інверсією статового потягу.

У залежності від сили Я, конгруентності складових образу Я, ступеня інтернальності особистості, самореалізації у соціумі, процес самоототожнення з гомосексуальними особистостями може успішно проходити основні етапи - від амбівалентності самоідентифікації до

інтеграції сексуальності у структуру Я та самоствердження себе у новій якості у соціумі. Успішне проходження стадій самоусвідомлення та самоствердження гомосексуального Я може стати поворотним у вияві сексуальності людини. Нездатність гомосексуального індивіда інтегрувати в концепцію Я власну сексуальність призводить до внутрішньоособистісного конфлікту, який не може не позначитись на його психіці та характерологічних якостях.

Взаємини та інтимно-референтні стосунки гомосексуальних особистостей нічим не відрізняються від гетеросексуальних. Специфічною особливістю сексуальної поведінки досліджуваних пар лесбійок та геїв було інтенсивне використання способів стимуляції статевих органів, застосування петингу та розширення діапазону допустимості ласк, фетишизація ролі фізичного Я у задоволенні сексуальних потреб.

Стабільність міжособистісних взаємин у парі визначалась спільністю інтересів, спектром задоволення соціогенних потреб, які породжували психологічну близькість, синтонність взаємодії двох Я.

Порушення статевої поведінки, як-то: гіперболізація гендерної ролі, її трансформація у маскулінний чи фемінний тип, виявилась залежною не стільки від гомосексуальної спрямованості індивіда, скільки від його індивідуальності, соціальної ситуації розвитку.

Андрогінність є яскраво вираженою тенденцією проявів статевої поведінки гомосексуальних особистостей. Вона дозволяє краще адаптуватись до ролевих експектацій соціуму та значущого іншого

Виявлені випадки психотичних або афективних розладів геїв та лесбійок як правило не пов'язані з виявом їх гомосексуальних орієнтацій і не спричиняють трансформацію гендерної поведінки.

Ставлення до гомосексуалізму, як до антисоціального явища та девіантної поведінки, тобто гомофобія є досить поширеною у процесі соціалізації як гомосексуальних, так і гетеросексуальних особистостей. Необхідною умовою ефективної статевої соціалізації особистості з порушенням сексуальних орієнтацій є надання психологічної допомоги у самоприйнятті власної сексуальності як різновиду норми в концепції Я.

3.3. Особливості образу Я у разі сексуальної віктимізації

Нормативна сексуальна культура кожного суспільства містить у собі цілий ряд заборон, які слугують для людської спільності певними психологічними табу, порушення яких не тільки карається лігітимно, але й викликає почуття сорому, страху, провини. Типовими серед них є передовсім інцест, сексуальне розбещення та скривдження дітей, згвалтування та сексуальні упослідження, приставання, які можуть бути

вербального характеру, так і супроводжуватись певними діями.

Сексуальна віктимізація дітей, на жаль, все більше стає невід'ємною складовою їх статевої соціалізації. Тому розуміння соціально-психологічних умов виникнення сексуального насильства, його впливу на Я-концепцію є важливою стороною дослідження статевої соціалізації в цілому. Отже, які соціально-культурні обставини спричиняють сексуальне насилля, якими є його типові наслідки.

Метою даної частини дослідження було вивчення впливу на образ людини сексуального насильства, виявленого щодо неї в дитячі або зрілі роки в тій чи іншій формі. Дослідницькі завдання були спрямовані на:

1) з'ясування соціально-психологічних факторів, що обумовлюють явища сексуального насилля над неповнолітніми та їх психологічні наслідки;

2) виявлення ступеня поширеності різних форм сексуального насильства у ставленні до дітей та юнацтва з боку батьківської сім'ї, середовища однолітків та дорослих неформального типу або дитячого освітнього закладу тощо;

3) визначення напрямків надання психологічної допомоги та профілактики явищ сексуальних зловживань щодо дитини.

У проведеному дослідженні нами було висуното припущення про суттєвий вплив соціально-психологічних факторів, як-то кризової сім'ї, делінквентних форм поведінки (алкоголізму, наркоманії), про шарку маргіналізованого (мігрованого) населення на поширення різних форм сексуального насильства щодо підлітків та юнацтва. Оскільки сексуальна сфера інтегрована в образ Я, то насильство спричиняє значний вплив на всю структуру особистості, а особливо на її ядерне утворення я сам (сама).

Методами зібрання дослідного матеріалу слугували: аналіз документації медико-психологічних судових експертиз, що перебували на розгляді у Київському науковому організаційно-методичному центрі сексології та андрології, статистичних даних МВС, консультативна психодіагностична робота з пацієнтами - жертвами сексуального насильства у дитячі роки.

Матеріалом для дослідження слугували також результати соціологічного опитування учнівської та студентської молоді у різних регіонах України, проведеного вищезначеним центром сексології. Ним охоплені Захід (Івано-Франківська, Закарпатська області); Центр (м. Київ та Вінницька обл.); Південь (Херсонська обл., республіка Крим); Схід (Дніпропетровська, Луганська, Сумська області). Всього опитано 1489 осіб, з них 396 старшокласників міських шкіл, 311 учнів ПТУ, 170 учнів шкіл інтернатного типу, 245 вихованців закладів МВС (колоній та СПТУ), 367 студентів ВУЗів.

Розглянемо проблему через призму визначення віктимізації як насильницької дії. Це - статевий акт або інший вид сексуальної близькості

(орально-генітальний, мануальна мастурбація і т.п.), що здійснюється всупереч волі та бажанню іншої особи, яку спонукають до сексуального контакту фізичною силою, залякуванням або навмисним споюванням чи отруєнням (наприклад, наркотиками), щоб привести у недієздатний стан.

Узагальнюючи причини сексуального насилля, вчені поділяють їх на такі групи:

- Через необачність жертв, які неумисно провокують гвалтівника на реалізацію статевого потягу. Чоловік, мовляв, не міг встояти, а значить винен по-справжньому не він, а спокуса. А якщо жертва виявляється ще і привабливою молодою жінкою, то громадська думка досить часто схиляється до вироку: більшою мірою винна вона.

- Через патопсихологічні особливості психіки гвалтівника, його егоцентризм, афективну ригідність, емоційне відчуження, підвищену збудливість або маніакально-депресивні стани, які породжують насилля;

- Через традиційну спрямованість статевого виховання, при якій статева соціалізація хлопців спрямовується на розвиток агресивності, домінантності, активності, а дівчат - підлеглості, пасивності, послушності. Цю причину згвалтувань вбачають передовсім феміністки, підкреслюючи, що статева нерівність породжує насилля однієї статі над іншою.

- Через соціальну дезорганізацію суспільства. Як зазначають прихильники цієї точки зору, всі злочини, в тому числі і скоєні на сексуальному ґрунті, зростають за кількістю скоєних у періоди, коли суспільство переживає кризу і залишається соціально дезорганізованим.

Проаналізуємо вищеперераховані фактори з точки зору їх впливу на образ Я гвалтівника і жертви.

Як вітчизняна, так і зарубіжна статистика засвідчує, що переважну більшість жертв насилля складають особи віком до 20 років. Ті з них, які засвідчили факт згвалтування у відповідних органах, справді картають себе за те, наприклад, що одяглись саме в такий спосіб, а не в інакший. “Ну чому, чому мене потягло натягнути отой клятий блузон! Через нього все тіло просвічується. Якби не він...”, - причитала одна з юнок на прийомі у судмедексперта. Подібні звинувачення - типові у постравматичних переживаннях жертв насилля. Та ще й родичі постраждалих додають психологічної “підтримки”: “Сама винна, скільки тобі раз говорила, щоб не фарбувалась, як лялька!”, або “Будеш знати, як сідниці виставляти та вкорочувати спідниці!” і т.п.

На наш погляд, у самозвинуваченнях згвалтованих дівчат спрацьовує механізм виміщування як неусвідомлюваного переміщення пережитих емоцій або почуттів з одного об'єкта (особистість гвалтівника або ситуація гвалтування) на інший, більш доступний (блузон, спідниця, туфлі і т.п.). Що стосується проблеми впливу еротизованих об'єктів на психіку індивіда, його сексуальність, то його значно перебільшують. Адже відомо, що голість тіла або оголені його окремі частини не здатні спонукати самі по

собі сексуальне збудження. Те, що значна частина потерпілих дівчат добре знали гвалтівника до скоєння злочину (до 75%), засвідчує, що саме когнітивний дисонанс у взаєминах двох міг спонукати гіпертрофоване, неконтрольоване бажання чоловіка заволодіти жінкою.

Згідно статистичним даним центру, понад 60% гвалтівників є молодими людьми до 25 років. Чи існують серед цієї групи насильників спільні типові особистісні риси. Виявляється, що ні. Хлопці відрізняються один від одного освітою, професійними інтересами, кримінальним минулим.

Більшість юнаків, що скоїли сексуальні насильства, зростали у дитячі роки у агресивному, ворожому оточенні батьківського дому. Воно виявлялось у конфліктних стосунках матері і батька, у скривдженні батьками власних дітей, у фізичних покараннях синів. У ряді досліджень, які вивчали делінквентну поведінку юнаків на сексуальному ґрунті [395], підкреслюється, що сексуальне насильство породжується ідентифікацією статевої поведінки, прийнятій у соціальному оточенні. Маскулінна культура стимулює юнаків до отримання секс перемог над слабкою статтю, саме це середовище пропагує проміскуїтет та розглядає сексуальну активність складовою підняття авторитету.

Так, наприклад, пацієнт, який проходив судову медекспертизу через звинувачення у насильстві, пригадував, що у ранньому юнацькому віці набув першого досвіду статевого життя з дівчиною, що була у дворовій хлопчачій компанії “шнурком”. Її споювали, а потім гвалтували по черзі. Власне, ті зносини не були насильством, адже дівчину до гурту ніхто силою не тягнув. Проте, щоб набути авторитету серед хлопців, потрібно було обов'язково показати себе мужчиною у сексі.

Більшість науковців розділяють точку зору про існування прямого зв'язку між ставленням матері до сина та сина до матері і сексуально-делінквентною поведінкою юнаків. Авторитарна, вимоглива до сина мати, яка віддає йому мало тепла і ніжності, породжує тим самим сексуальне насильство сина над іншою жінкою як проекцію вихованого ставлення до протилежної статі. Причиною сексуальних згвалтувань може бути також проекція на жінку презирливого ставлення до матері, яке культувалось у батьківській сім'ї. Саме хлопці, виховані на прикладах неповаги до матері чи бабусі, поповнюють основний контингент гвалтівників під час побачень. Не маючи досвіду діалогу, порозуміння з жінкою, хлопець виявляється неспроможним до розуміння подруги. Тому її “ні” у інтимному спілкуванні він розуміє як “так” і добивається свого.

Психологи поділяють точку зору, що жінка, яка вихована в дусі залежності від сильної статі, яка усвідомлює свою слабкість, своє призначення лише опікати, оберігати, створювати умови для чоловіка і т.п., є потенційною жертвою сексуального насильства, бо не здатна захистити свою гідність, постояти за себе, відстояти власну точку зору.

І нарешті, фактор, який розцінюється науковцями провідним у тенденціях сексуальних насильств. Соціальна дезорганізація суспільства спричинює виникнення насильств, в тому числі і сексуальних. Складна економічна ситуація, дефіцит площі житла, транспортних засобів і т.п. не сприяє любові до ближнього.

Сексуальне насилля як комплекс надсильних подразників викликає порушення психічної діяльності у його жертв, яке проявляється у синдромі травми зґвалтування. Характер психогенних розладів зґвалтованих залежить від багатьох факторів: приховування ознак насилля чи їх оприлюднення з метою судової експертизи, особливостей психіки, індивідуальних якостей, професії потерпілої.

Пострауматичний стрес від насилля проявляється передовсім не стільки у переживаннях з приводу даного фізичного ушкодження, скільки щодо порушення сприйняття і прийняття себе, цілісності свого Я, роздвоєння Я на зґвалтоване, понівечене, принижене і те, що залишилось від нього, що ще підвладне тільки власній свідомості. Тому емоційні реакції, що супроводжують психічний стан потерпілих у гострій фазі, першому проміжку часу після зґвалтування, характеризуються відразу до тілесного Я, самоспогляданням на кшталт: “Що зі мною? Чи я залишилась тією, що була раніше? Що зі мною тепер буде?”.

Розгубленість щодо збереження власного Я змінюється звинуваченнями на свою адресу. Дівчата можуть годинами побиватись, що пішли саме тією, а не іншою дорогою, що вдягли саме те, а не інше вбрання, що в той чи інший спосіб потурали насильнику. Так, наприклад, одна з потерпілих дівчат у перші дні після зґвалтування тільки те й робила, що простоювала під душем, змиваючи “бруд насильства”. Вона майже не помічала ушкоджень ротової порожнини після орального сексу, годинами причитаючи над розірваною блузкою.

Після гострої фази відроди до себе настає тривалий період реабілітації, реорганізації образу Я, коли жертва починає робити зусилля, щоб справитись з собою, повернутись до нормального життя. Цей період привносить у психічне життя тривожність, хвилювання, побоювання, страхи. На фоні депресивного стану яскраво виявляються фобії. Особистісна та ситуативна тривожність можуть зберігатись протягом 3-4, а іноді і 8-12 місяців та більше. Виконання звичних обов'язків приходиться до норми лише через 8 місяців і довше, а проблеми сексуальної поведінки не проходять протягом довшого часу.

Співбесіди з потерпілими від зґвалтування дівчатами та результати їх тестування засвідчують їх зміни передовсім у таких складових концепції Я, як самокерівництві поведінкою, самосхваленні, самоприйнятті, самопідтримці, самовпевненості. “Я ненавиділа свою стать, я перестала вірити чоловікам, довіряти коханій людині, мені став байдужим мій імідж на роботі, я стала огидною сама собі”, - саме у таких типових

переживаннях проявляються віддалені наслідки сексуальної віктимізації Я. “Мені снились деталі зґвалтування так яскраво, що я схоплювалась посеред ночі і не могла заснути до ранку. Мені здавалось, що оточуючі рідні ненавидять мене”, - пригадувала одна з потерпілих.

Особливу руйнацію концепції Я спричиняє мовчазна реакція на зґвалтування, коли дівчина чи жінка з тих чи інших причин не може довірити кому-небудь свою таємницю. “Я все життя почувалась, як на лаві підсудних”, - пригадувала одна з немолодих пацієнок, що звернулась у клініку за психологічною допомогою з приводу менопаузи. “Я була веселою, життєрадісною, сексуальною до тих пір, поки у відрядженні не була зґвалтована двома чоловіками підряд. Найстрашнішим було те, що спочатку один, а потім другий спостерігав за мною у тому процесі, підбавляв партнера і глузував з мене, приказуючи: “Видно, що сама хоче”. І уявіть собі, що в процесі всього того страхіття у мене справді були любрикації. Саме через те я зненавиділа себе. З тих часів мене як підмінили. Чоловік все життя зі мною мучився, бо я ніколи не змогла розслабитись під час сексу, досягти оргазму”, - такою була сумна сповідь жінки через десятки років після насилля.

Віддалені, як у вищенаведеному прикладі, та безпосередні, після акту сексуального нападу, наслідки зґвалтування спонукали розвиток як превентивних, так і посттравматичних програм. Превентивні освітні програми розробляються з метою ознайомлення жінок, передовсім дівчат, з різними способами сексуального упослідження, особистісними характеристиками насильників та варіантами захисної поведінки жінок.

Психотерапевтичні програми побудовані таким чином, щоб дівчина могла знаходити тотожне, спільне у власних почуттях з іншими потерпілими. Щоб у діалозі з іншими могла зрозуміти, що вона не єдина у своєму відчаї, самотності або окремих дивних думках чи вчинках. Оволодіння постраждалими певними прийомами релаксації супроводжується внутрішнім переосмисленням психотравмуючої ситуації, її раціоналізацією, відстороненням від емоційного зв'язку з образом Я. На останньому етапі досягається реабілітоване вміння керувати власним Я у різних життєвих ситуаціях. “Я можу контролювати власне життя і бути щасливою”, - здатність до такого самонаказу та самопереконання символізує переборення синдрому травми зґвалтування.

Значно важче вдається позбутись психічної травми, пов'язаної з виявом сексуального насильства у сім'ї. Ті поодинокі випадки примусу дітей до сексуальних контактів з дорослими у сім'ї, які офіційно зареєстровані у статистиці МВС, це - лише вершина айсбергу реальної кількості подібного насильства. Дівчатка стають жертвами сімейного сексуального насилля удвічі частіше, ніж хлопчики. А їх кількість сягає до 12-15%. Значна частина педофілів (педофіл - індивід, що прагне до сексуальних контактів з дитиною або їх має), як свідчать дані досліджень,

були сексуально скривдженими у дитячі роки. Сексуальні насильства дітей, окрім можливих фізичних ушкоджень статевих органів, мають особливо важкі психотравмуючі наслідки, які в тій чи іншій мірі опосередковують психічне життя людини у дорослому віці.

Хоч статистичні дані щодо випадків педофілії об'єднують випадки сексуального скривдження дітей родичами, так і сексуальні упослідження хлопчиків та дівчаток поза сім'єю, спеціалісти розрізняють явища інцесту і педофілії, оскільки вони по-різному позначаються на психосексуальному розвитку дитини.

Інцест як сексуальний зв'язок між родичами - батьками і дітьми, братами і сестрами, племінниками та братами і сестрами батьків, заборонений у всіх країнах. Тим не менш чимало дорослих пригадують інцест у своєму дитинстві. Випадки інцесту трапляються серед усіх сфер верств населення, проте найбільшою мірою у середовищі кризових сімей, там, де п'ють, вживають наркотики, де бідність та безробіття, де авторитарний батько і неосвічена, покірنا мати [396]. Зазначимо, що серед дев'яти випадків інцесту, що трапились з пацієнтами авторки дослідження у їх дитячі роки, 6 відбувались у повних сім'ях, де жив батько, старші брати і сестри, 2, де був авторитарний вітчим і залежна від нього мати, 1 - у взаєминах психічно хворої матері і сина.

Форми сексуальних контактів включали як статеві зносини, так і маніпулювання геніталіями (подразнення клітора, збудження члена), поглажування ерогенних зон (ласки грудей, петинг низу живота, сідниць, стегон), а також орально-генітальні контакти.

Сексуальний сценарій розвитку статевих стосунків батька і доньки, як правило, відображає такі етапи: оральні ласки тіла, геніталій, далі ласки мануального характеру з заохоченням дівчинки до відповідного, взаємного вияву "любові" до тата і завершує поглиблення оральної та мануальної стимуляції геніталій, статеві зносини. Причому, сексуальні контакти відбуваються у переважній більшості у секреті від інших, як наприклад, у випадку однієї з пацієнток клініки, яка спонукалась до злягання у той час, коли мати працювала у нічні зміни, впродовж шести-семи років від шестирічного до підліткового віку дівчинки. Інша пацієнтка підтримувала сексуальні стосунки з чоловіком сестри, з сім'єю якої вона проживала разом. Коли дівчинці було одинадцять років, вона попала у халепу. Винагородою за вирішення дитячої проблеми чоловіком сестри було їх перше злягання.

Інцест супроводжується сум'яттям почуттів дитини. З одного боку, воля батька як авторитетного дорослого, який заохочує дитину до своєї ігрової діяльності, повчаючи, що тим самим він відкриває важливий для доньки секрет, який до того ж буде відповідним чином винагороджений. Часом дитина не витримує і ділиться з кимось із родичів своєю таємницею. А у відповідь: "Замовч і не вигадуй! І щоб більше

такого ніхто від тебе не чув!”.

Коли дитина підрастає і починає оцінювати стосунки з батьком чимось неприємним, все більше усвідомлюючи їх непорядність і навіть антизаконність, вона починає уникати батька, отримуючи у відповідь погрози. Бажання дитини з кимось поділитись найпотаємнішим сприймається у більшості випадків як наговір.

Чим старшою стає дівчина, тим більш дисгармонійнішим стає її образ Я. З одного боку, залежність від батька, недовіра до його напучувань, що “це тобі пригодиться у майбутньому”, з іншого, - страх, що буде розкрита таємниця, і батьки розлучаться, що тата посадять через неї у тюрму, а дітей відправлять у дитбудинок. У результаті сексуально упосліджені батьками дівчатка мовчать, все більш ізольуючись як від членів сім'ї, так і школи, однолітків, серед яких почувуються “білою вороною” через свою відлюдкуватість, похмурість, мовчазність та заляканість. Образ Я, з яким вони зростають, заповнений тривожними думками та спогадами: “Я - не така, як всі. Це все через мене. Якби мене не було, “цього” не було б також. Я - грішниця перед всіма, особливо перед мамою. Добре було б, якби я не жила на цьому світі зовсім.”

Не випадково, що дорослі жінки, які у дитинстві пережили інцест, у переважній більшості випадків мають серйозні психологічні проблеми.

Психологи зазначають, що інцест типу “батько-донька” має значно серйозніші психологічні наслідки, ніж брат-сестра. Але й ті і інші різновиди інцесту спричиняють підростаючій особистості страшенні душевні муки, породжують недовіру до інших, стійкі депресивні стани, розбалансовують самооцінних ставлень як складових Я-концепції, руйнуючи механізми саморегуляції статевої ролі і сексуальної поведінки.

Які характерні особливості батьків, які сексуально упосліджують власних дітей? В дослідженнях [372], [378] зазначається, що у своїй переважній більшості - це психологічно інфантильні люди, досить консервативні у своїх судженнях і навіть релігійні. Всі вони мають або відчувають певні проблеми у сексуальних стосунках з дорослими жінками, не реалізовані як особистості у професійній діяльності, авторитарні, прихильники традиційного родинного устрою. Більшість з них власну соціальну неадекватність компенсує алкоголем, фізичною розправою над рідними.

Які потреби реалізуються в інцесті? Передовсім у догляді, підтримці власного іміджу Я завдяки дитині. Додає збудження і утаємниченість контакту, відчуття власної переваги над іншим, тим самим задовольняється потреба в домінуванні над “не-Я”. Навіть процес сексуального розбещення дитини сприймається таким батьком як своєрідна “школа сексу” для доньки, як її підготовка до сімейного життя у психологічно сприятливих умовах.

Психологічний портрет педофіла мало чим відрізняється від вищеозначеного. Середній вік за 35 років і більше, невдоволений сексуальними стосунками з жінками, нереалізований відповідно власному рівню домагань у соціумі, з незадовільними сімейними стосунками, з розбалансованою структурою самооцінних ставлень, з фрустрованими соціогенними потребами.

Часто маленькі діти стають об'єктом сексуального упослідження більш старших дітей - підлітків, юнаків з метою апробації сексуальності. Звичайно, у такому контакті старшого і молодшого міститься чимало принизливого для дитини, проте більш шкідливою для його психіки виявляється безпосередня реакція старших.

До Київського центру сексології та андрології звернулось за терміновою допомогою подружжя сорока років. Жінка була з заплаканими очима, чоловік тримав очі додолу. Довго не могли почати розповідь про причину візиту, бо жінка примовляла: “У нас таке трапилось, страшно і розповісти”. Як з'ясувалось пізніше, причиною був син 14,5 років, якого часто залишали наглядати за 6-річним сусідським хлопчиком. Якось сусіди прийшли з дивним виразом обличчя, заявивши, що їм прийдеться звернутись за допомогою до міліції. Виявилось, що останнім часом хлопчики, залишаючись наодинці, закінчували гру тим, що менший торкався язиком пеніса старшого, пробував його смоктати. Це йому зовсім не подобалось, бо “смерділо”, але друг просив і малий уступав.

Завзятість та гнів батьків меншого, помножившись на обурення батьків старшого, перетворили той день на суцільний жах для обидвох хлопців. Спочатку допитували про всі деталі меншого окремо, потім старшого, далі обох разом, далі поодиноці мусили присягатись, що нічого такого поміж ними не буде, а Дмитра ще й заставили написати зізнання та каяття і запевнення у майбутній порядності. Проте на цьому справа не скінчилася. Батьки меншого хлопчика, щоб той не мав змоги зустрічати старшого, відвезли його до родичів, а старшого посадили під домашній арешт. Після цього сім'я звинуваченого “насильника” за телефоном довіри знайшла адресу центру.

На прийомі батьки Дмитра не могли повірити в те, що нічого страшного не відбулось, і що їх син не злочинець і гвалтівник. З'ясувалось, що родина має досить консервативні погляди на статеву просвіту, що, наприклад, з сином про полюції, ерекцію члена та розрядку збудження ніхто не говорив і т.і.

Наступного дня на прийом з'явився винуватець надзвичайної події. Хлопець виглядав винуватим і пригніченим. У нього вже була своя дівчина, яку він проводив після школи додому. На цьому та на мастурбації вся його сексуальна активність обмежувалась. У грі з сусідським хлопчиком, особливо “... коли той торкався члена, щось в моєму організмі зрушувалось, заставляло повторювати це ще раз”. Психологічне обстеження особливих

змін у психіці підлітка, окрім ситуативної тривожності, не виявило. Після співбесід з підлітком дійшли до спільного висновку, що нав'язувати свою сексуальність будь-кому, а особливо неповнолітнім, неетично, непорядно і може бути навіть протизаконно.

Проведене у нашому дослідженні порівняння розподілу прояву різних форм сексуального насилля щодо учнівської молоді, студентства, вихованців виправно-трудоваих закладів системи МВС, як в окремо взятих регіонах України, так і в республіці в цілому, засвідчує яскраво виражені тенденції.

По-перше, очевидною виявлялась залежність частоти випадків всіх різновидів сексуальних зловживань щодо неповнолітніх від типу навчального закладу, особливо підпорядкування МВС, а також, їх регіонального розміщення на території республіки.

По-друге, статистично значимим виявився зв'язок різних форм сексуального насилля з наявністю таких факторів як дисгармонійність батьківської сім'ї, стосунків з батьком, матір'ю, вживання алкоголю, наркотиків, ранній початок статевого життя, погані успіхи у навчанні.

По-третє, спостерігається чітка залежність частоти випадків різних видів сексуальних зловживань від частки віруючого населення, міграція процесів, збереження етнічної шлюбно-сімейної звичаєвості.

		Таблиця 3.5							
Відсотковий розподіл поширеності сексуального насилля за регіонами України									
Види сексуального насилля	Регіони								
	Захід		Центр		Схід		Південь		
	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	
Небажаний сексуальний дотик	1,0	9,6	5,0	6,4	32,0	45,0	11,3	4,8	
Сексуальне згвалтування	-	9,8	-	6,5	15	35,9	5,0	7,6	
Сексуальні домагання	-	6,6	7,3	14,0	40,0	44,6	20,7	13,6	

Аналіз статистичних даних засвідчує, що частота всіх видів сексуального насилля щодо учнівської та студентської молоді у східних регіонах України щонайменше у 5-7 разів вища, ніж по навчальних закладах Міносвіти в цілому. Можна припустили, що найвищі показники сексуального насилля зустрічаються серед областей зі значним відсотком міграного (маргінального) населення.

Зупинимось на аналізі вищеозначених тенденцій детальніше.

Згідно соціологічним даним кожен 7-й учень чи студент закладів Міносвіти зазнав досвіду сексуально небажаного дотику, кожен 6-й

сексуального домагання, кожен 13-й - сексуального насильства. При цьому прояви сексуальних зловживань диференціюються у залежності від типу навчального закладу (табл. 3.6.).

Незважаючи на різницю у віці, показники сексуальних зловживань, виявлених щодо студентської молоді та учнів старшокласників загальноосвітніх шкіл багато в чому збігаються, залишаючись на середньому показнику 11,3 %, які мають досвід небажаних дотиків сексуального характеру та 4,8 %, що пережили зґвалтування.

Особливу увагу привертають значно вищі показники сексуального насилля, які відчувають на собі вихованці шкіл-інтернатів та ПТУ. Відсоток підлітків та юнацтва, що пережили сексуальне насилля, як і тих, що набули досвіду небажаних сексуальних дотиків збільшується майже вдвічі. Порівняння ступеня розповсюдження вказаних видів сексуального насилля серед вихованців виховно-трудова колоній та СПТУ, діючих під підпорядкуванням МВС, з відповідними показниками закладів Міносвіти засвідчує різкий контраст даних. У порівнянні зі шкільною та студентською молоддю вихованці МВС потерпають від небажаних сексуальних дотиків вчетверо частіше, від сексуальних домагань вдвічі більше, жертвами зґвалтування стають всемеро частіше.

Причини вищезначених диференцій у вияві сексуального насильства щодо підлітків та молоді у залежності від типу навчального закладу мають складне соціально психологічне підґрунтя. Проведене дослідження дозволяє бодай частково розкрити основні детермінуючі фактори.

		Таблиця 3.6.				
Відсотковий розподіл видів сексуального насилля за належністю до навчального закладу (довірчий інтервал 0,9 %).						
Види сексуального насилля	Типи навчальних закладів					
	СШ	ВУЗи	Школи-інтернати	ПТУ	Заклади МВС	
Небажаний сексуальний дотик	11,7	11	21,4	21,1	49,8	
Сексуальні домагання	17,8	25,8	16,5	26,5	37	

Згвалтування	4,3	5,3	8,2	9,0	30,3
--------------	-----	-----	-----	-----	------

Як було зазначено вище, відсотковий показник поширеності явищ сексуальних зловживань суттєво залежить від категорії навчального закладу. Інтенсивність проявів різних видів сексуальних насильств щодо підлітків та юнацтва в школах-інтернатах та ПТУ поставило перед дослідженням додаткові завдання-поглибленого вивчення соціально-психологічних та індивідуально-психологічних передумов сексуальної віктимізації особистості неповнолітнього.

Їх розв'язок певною мірою знаходиться у площині співставлення частотного розподілу відповідей респондентів на запитання

“Скільки було Вам років, коли відбувся перший небажаний сексуально дотик?” з частотним розподілом відповідей на запитання “З якого віку Ви живете статевим життям?”. Виявилось, що як для підлітків, так і для юнацтва, що навчається в закладах Міністерства освіти, вік випадків небажаного статевого дотику у переважній більшості співпадає з початком статевого життя, або передує йому на рік. Так, наприклад, вік набуття досвіду небажаних дотиків сексуального характеру як для юнаків, так і для дівчат припадає на 13-16 років, а найвищих частотних показників початку статевого життя на 14-17 років. Ця взаємозалежність з врахуванням показників відповідей на запитання “Хто це був”, варіант (“одноліток, група однолітків”), дозволяє стверджувати, що переважна більшість випадків небажаних сексуальних дотиків набувається респондентами у період інтенсивного статевого дозрівання, а саме в процесі так званого сексуального експериментування з тілом, переходу еротичного лібідо сексуальне. В цей період дотик до іншого або власного тілесного Я дозволяє реалізувати перші еротичні фантазії, мрії, задовольнити незрозумілі для підлітка сексуальні потяги.

Не випадковою у даних соціологічного обстеження є значна частка тих підлітків, хто пов'язує з сексуально небажаним дотиком приємні враження або нейтральні відчуття.

Мотивацію подібної поведінки не можна оцінювати як сексуальну розбещеність підлітка, скоріше як його природню статеву цікавість, виявлення якої потребує відповідної педагогічної корекції. При цьому чим вищий ступінь автономії підлітків від опіки дорослих, чим інтенсивніші міжособистісні контакти та менша їх психологічна дистанційність, тим частіше трапляються випадки небажаних дотиків сексуального характеру. Не випадково ранговий розподіл типів навчальних закладів у відповідності із зростанням показників даного виду сексуальних зловживань представлений рядом: ВУЗ, СШ, ПТУ, школа-інтернат. Якщо для

студентської молоді порігпочатку статевого життя і набуття першого досвіду сексуально небезпечних дотиків припадає на 15-17 років, для старшокласників 15-16 років, то для учнів ПТУ - 15-17 років, а вихованців шкіл-інтернатів на 14-16 років.

Таблиця 3.7		
Відсотковий розподіл відповідей на запитання “Як Ви реагували на небажаний статевий дотик?”		
Реакції	В цілому	
	Юнаки	Дівчата
Було приємно	54,4	14,5
Було неприємно, але терпів (терпіла)	27,8	46,5
Звали на допомогу	-	14,5
Втекли	2,2	16,9
Було байдуже	15,5	7,6

Вищеназвані дані не знімають констатації фактів розповсюдження явищ сексуальних зловживань щодо підлітків та юнацтва з боку вулиці, середовища навчального закладу, незнайомих-старших тощо, проте підкреслюють необхідність врахування феномену вступу підлітків у доросле життя як важливої педагогічної та психологічної проблеми. Актуальність цього висновку підтверджують корелятивні зв'язки між вживанням алкоголю (наркотиків) і раннім початком статевого життя, вживанням алкоголю (наркотиків) і частотою перебування об'єктом сексуальних зловживань у різних їх виявах. Тобто делінквентні форми поведінки підлітків виступають своєрідним провокуючим фактором явищ сексуального насильства.

Ця тенденція особливо рельєфно простежується на контингенті підлітків-вихованців закладів системи МВС. Якщо початком статевого життя для учнівської та студентської молоді є у середньому вік 14 років зі зростанням сексуальної активності у 15-17 років, то для утриманців СПТУ та виправно-трудових колоній вікова межа допубертатного періоду знижується до 10 років, зі зростанням сексуальної активності у 13-14 років.

Не випадково саме цей контингент підлітків є найчастішим об'єктом сексуальних зловживань, причому, передовсім, з боку дорослих, а не однолітків, починаючи з молодшого шкільного віку. Табличний аналіз відповідей респондентів цієї категорії дозволяє зробити висновок про негативний вплив батьківської сім'ї (у більшості випадків вживаючої алкоголь) на прояви сексуальних зловживань щодо дітей на фоні раннього залучення до спиртного. Згідно статистичним даним частота випадків сексуально небажаних дотиків серед утриманців закладів МВС у порівнянні з відповідними середніми показниками по всіх типах навчальних закладів Міносвіти перевищує їх у 5 разів, сексуальних домагань трапляється у 4 рази більше, а сексуальних насильств (згвалтувань) більше у 6 разів. Це засвідчують такі дані розподілу підлітків, потерпілих від примусу вступу у статевий акт. Відповідаючи на запитання “Де це було?” і “З ким?” респонденти обидвох систем дитячих закладів на перше місце ставлять дім і лише на друге вулицю.

Як і в інших країнах жертвами сексуального насилля виступають найчастіше представники жіночої статі. Сексуальне насилля як комплекс надсильних подразників може викликати порушення емоційної сфери, яке проявляється у “синдромі травми згвалтування”. Яскравою ілюстрацією одного з його проявів є відповідь 33,1 % потерпілих дівчат і 40 % юнаків на питання “Які почуття Ви пережили після сексуального насильницького акту?”, що засвідчує виникнення серйозних психологічних проблем у жертв сексуального насилля. Те, що 40 % потерпілих нікому не розповідають про випадки сексуальних зловживань засвідчує недооцінку підлітками значимості сексуального здоров'я. Окрім того, побоювання, невіра у розуміння, підтримку значимих інших дорослих, батьків, вчителів, працівників дитячих служб штовхає на звертання за порадою до однолітків (70%), яка рідко може бути компетентною і лише ускладнює психологічне становище підлітка.

Дослідження дало можливість отримати інформацію про соціально-психологічний портрет неповнолітнього сексуального “насильника”, а саме простежити вплив батьківської сім'ї, ідивідуальний шлях психосексуального розвитку. За соціальним походженням 4% з них вихідці з сімей робітників, 2% з сімей службовців, 1,3% з сімей колгоспників та 0,7% з сімей комерційних працівників. Сім'ї цих підлітків у переважній більшості не вірять в Бога і є неповними. Лише третина “насильників” має досвід статевого життя, причому більшість з них раннього, розпочатого у 10-12 років. Беручи до уваги характеристики стосунків з матір'ю та батьком, якими оцінювали батьківську сім'ю респонденти “насильники”, можна дійти висновку, що переважна більшість з них зростали у агресивному, ворожому оточенні батьківського дому, що існує прямий зв'язок між ставленням матерів до дітей і їх сексуально-делінквентною поведінкою. Причиною сексуальних зловживань з боку підлітків чоловічої

статі може бути проекція на дівчину презирливого ставлення до матері, запозиченого у батьківській сім'ї.

		Таблиця 3.8			
Відсотковий розподіл місць споєння сексуального насильства					
Місце насильства	ВУЗ	ПТУ	СШ	Інтернат	Заклад МВС
Дім	16,9	24,6	17,2	28,6	30,1
Вулиця	13,8	20,0	12,1	14,3	24,7
Під'їзд	6,2	6,2	5,2	10,7	2,6
Навчальний заклад	1,5	1,5	1,7	-	1,3
Колонія	-	-	-	-	9,6

Статистичні дані, що засвідчують досвід перебування респондентів-“насильників” об'єктами сексуальних зловживань засвідчують, що переважна більшість з них сама є жертвою сексуальних домагань, статево небажаних дотиків або зґвалтування, що в свою чергу не може не породжувати відповідну агресивну реакцію щодо інших.

Спеціалісти з питань профілактики сексуального скривдження дітей як інцестного характеру, так і поза межами сім'ї прийшли до висновку про необхідність запровадження окремого блока питань у статевоосвітніх програмах. Лейтмотивом цього знання має бути ідея розвитку вміння дитини захистити своє тілесне Я і сказати одноліткові чи дорослому “ні”. Зазначимо, що з метою наочного навчання молодших школярів розрізняти гарні і негарні дотики, жести, поглажування застосовуються анатомічно правильні ляльки обидвох статей. Ці ляльки допомагають також спеціалістам провести судово-медичну експертизу, де свідками виступають маленькі діти, ілюструючи дії гвалтівника.

Превентивні програми побудовані таким чином, щоб не залякувати, не страхати дітей діями дорослих та однолітків, а вчити їх розпізнавати гарні дотики і манери та виховувати почуття впевненості у належному розв'язку непорозуміння. Діти обох статей мають брати участь у програмах

Мова йде про те, що тільки самі учні мають право контролю над власним Я-тілом, а значить і можливість сказати рішуче: “Мені це не подобається. Припиніть, будь ласка” та знати шляхи виходу із скрутної ситуації - до кого звертатись за допомогою, з ким проконсультуватися. Важливо, що при даному статевоосвітньому змісті програми зберігається методологічно важлива установка дітей: дотики, доторкування, взаємне погладження окремих ділянок тіла є приємними і можуть приносити насолоду, проте лише тоді, коли люди люблять, коли вони стають дорослими.

Отже, статева соціалізація особистості виявляється в асиміляції не тільки соціально-адекватних моделей статевої та сексуальної поведінки, але й асоціальних, деструктивних, насильницьких.

Сексуальна віктимізація Я означає підвищену схильність та ймовірність для індивіда ставати мішенню сексуального зловживання, наслідком якого можуть бути складні внутрішньоособистісні конфлікти та поведінкові реакції.

Аналіз соціально-психологічних умов виникнення сексуального насильства засвідчує, що основні причини його проявів криються у дисгармонійному розвитку емоційно-сміслових та емоційно-вольових складових образу Я.

Неблагополучна батьківська сім'я, а особливо дисгармонійність стосунків батьків та дітей, як засвідчили дані проведеного дослідження, є виток багатьох проблем, пов'язаних з сексуальним насиллям. Саме така сім'я породжує основний контингент як потенційних жертв сексуального насилля, так і насильників через відчуженість стосунків дітей і батьків, раннє провокування сексуальної активності синів та дочок, залучення їх до алкоголю, наркотиків, через спотвореність нормативів маскуліної чи феміної поведінки як прикладу для статевої ідентифікації.

Сексуальне насилля має особливо тяжкі наслідки для психіки потерпілого, оскільки зачіпає глибинні основи концепції Я - автономію Я, самототожність Я, самокерівництво Я, самооцінність Я.

Ушкоджуючи відчуття власної самості буття людини, сексуальне скривдження породжує тривожність, фобії, невпевненість у собі, страх за своє соціальне існування, відчуття загрози его.

Одним із напрямків підвищення сексуальної культури дітей та юнацтва має бути розробка профілактичних програм щодо сексуального насилля, які б включали пропаганду нормативів статево-сексуальної поведінки, висвітлення її деліквентних форм.

З метою надання допомоги потерпілим від сексуального насилля, передовсім дітям та юнацтву, назріла необхідність створення спеціалізованих центрів з так званими кризовими стаціонарами, де б надавались реабілітаційно психотерапевтична допомога з боку

психотерапевтів, юристів, психологів, медиків.

Залежність частоти проявів сексуальних зловживань щодо дітей від типу навчального закладу, яка була виявлена у проведеному дослідженні, загострює ряд актуальних для вирішення питань. По-перше, необхідність введення в обов'язкові учбові програми дитячих навчальних закладів програм сексуальної освіти, співвіднесених з віковими інтересами та потребами учнівства. Причому базовий компонент сексолого-психологічних знань, як наприклад, про сексуальність та її прояви у людини, норму та відхилення у статевій поведінці, вміння як розпізнавати насильницькі дії щодо власного тілесного Я з боку однолітків та дорослих, так і протистояти їм - має засвоюватись дітьми ще до настання пубертату, тобто викладатись на рівні дошкільної та початкової ланки освіти. До розробки таких навчальних програм або тематичних блоків як, наприклад, до курсу "Валелогія", який починає вводитись в загальноосвітніх школах, мають залучатись сексологи, психологи, вчителі-практики. Запровадження статевоосвітніх програм як для дітей, так і для юнацтва, а також підготовка науково-доступних дитячих видань на закриту раніше тему стане основною перепорою на шляху поширення явищ сексуального насилля у будь-якому віці та у будь-якому дитячому закладі.

Отже, гуманізація суспільного життя і масової свідомості, демократизація устрою буття людини у сім'ї та суспільстві є єдиною альтернативою сексуальній віктимізації Я у будь-яких її проявах.

Висновки

Дослідження особливостей розвитку Я-концепції індивідів з порушенням статевої ідентичності, інверсією статевого потягу та проблемами, пов'язаними з пережитим сексуальним насиллям засвідчує спільність її проявів, а саме порушення цілісності за рахунок фрагментації негативної складової образу Я, негативних очікувань щодо себе з боку мікро- та макро- оточення. Я є особливо чутливим до стресогенних чинників соціального середовища, під впливом яких порушується конгруентність його складових, що призводить до підвищення тривожності, депресивних станів, змін у смислотворчих мотивах життєдіяльності.

Дослідження особливостей образу Я індивідів з розладами статевої ідентифікації на різних вікових етапах розвитку, зокрема дитячому, підлітковому та юнацькому, засвідчує, що інтегральне уявлення про себе, як усвідомлення свого внутрішнього світу, функціональних ролей, особистісних якостей, сексуальних уподобань тощо завжди статевоспіввіднесене. Бажана статевна належність виступає внутрішньою віссю, своєрідним стержнем, який інтегрує і організовує складові образу Я,

оцінку своїх вмінь та навичок, характер діяльності, спілкування тощо. При цьому саме соціум відіграє вирішальну роль у тому, як і якою мірою індивід з розладом статевої ідентичності може реалізувати у гендерній поведінці відчуття належності до протилежної статі.

В дослідженні підтверджено, що порушення статевої ідентичності може вар'юватись у широких межах: від “ядерних”, найбільш яскравих, очевидних форм до “стертих”, ситуативно і помірно виражених. При цьому вплив мікросоціального середовища, а саме статево типізоване виховання дитини не впливає на розвиток ядерних форм транссексуалізму і виявляється значущим лише для крайових форм порушення статевої тотожності.

Нами встановлено, що жорсткі статовспіввіднесені гендерні нормативи та приписи щодо поведінки дитини – тією чи іншою мірою, проте завжди, навіть до настання пубертату, позначаються на психічних станах неповнолітніх з розладами статевої тотожності і закладають основи розвитку тривожності, депресивних настроїв, ухильної поведінки, особистісних акцентуацій тощо. Як показало дослідження, емоційна пам'ять індивідів з розладами статевої ідентичності транссексуального типу “ядерних” форм і в дорослому віці зберігає переживання дитинства, пов'язані з невідповідністю власних статево співвіднесених бажань, потреб та інтересів очікуванням батьківської сім'ї, дитячого навчального закладу щодо належної чи неналежної гендерної поведінки. Ознаками бажання дитини з інверсією статевої належності зберегти свій справжній образ Я досить часто виступає місатрибуція власного тілесного Я. Вона проявляється у відмові носити статевоадекватний одяг, прагненні певними його атрибутами нівелювати ознаки статевої належності, бажанні називатись статовонейтральним іменем тощо. Ідеальне Я у мріях про майбутнє позбувається ознак акушерської статі і виконує бажані гендерні ролі у дорослому житті. Нами також встановлено, що переважна більшість індивідів з розладами статевої ідентичності межового типів з раннього дитинства не мали належних взірців для статевої ідентифікації і виростили в атмосфері дисгармонійних сімейних стосунків дорослих. Виявилось також, що для окремих особистостей зі статовими розладами їх педагогічна занедбаність батьками у дитячі роки стала оптимальною для розвитку психічної статі, оскільки дозволяла мінімізувати заборони та обмеження на статовідповідну гендерну поведінку.

Вивчення анамнезу розладу статевої ідентичності в дитячі роки дозволяє зробити висновок про поглиблення дисгармонії образу Я по-перше за рахунок відокремлення від особистісної цілісності фізичного Я, по-друге через негативні очікування, посилення фрустрації соціогенних потреб, насамперед у групуванні з однолітками, що знижує самоцінність Я для інших. Самовідчуття “свій серед чужих і чужий серед своїх” найбільш влучно характеризує ставлення підлітка до себе у період завершення

статевого дозрівання та досягнення статевої зрілості. Звуження форм реалізації психічного Я у статево відповідних видах соціальної активності та інтимно-референтних стосунках посилює негативізм самооцінних ставлень.

Встановлено, що заклопотаність розбіжністю психічної та біологічної статі може приймати різні компенсаторні форми соціальної активності в юнацькі роки. Чим вужчими виявлялись можливості індивідів в гендерній самореалізації, тим вищою ставала активність, спрямована на зовнішні атрибути фізично бажаного Я. У таких особистостей прагнення до ідеального Я набуває розмаїтих форм – від підкреслення елементами одягу ознак належності до бажаної статі до свідомої самореконструкції тілесних ознак статевої належності. Тому такого поширення у транссексуальних індивідів набувають явища гормональної корекції голосу та волосяного покриву, самоушкодження первинних та вторинних статевих ознак тощо.

Встановлено також, що чим більшою виявлялась дистанційованість між рівнем оцінок тілесного Я у реальній і бажаній статі, тим більш значущими в системі смислотворчих мотивів виявлялись сподівання “щастя й долі”, пов’язані з хірургічною зміною статі, і навпаки, узгодженість самооцінних складових Я реального детермінується досвідом виконання широкого спектру соціальних ролей та освоєнням різних видів діяльності. Виявлено, що ознаки демонстративно-істероїдного, ухильного чи шизоїдного типів особистісних розладів превалюють у індивідів з браком досвіду соціальної активності, з нестабільним ядром образу Я.

Встановлено, що транссексуальні особистості, як юнаки, так і дівчата, які характеризуються тенденцією до екстернального локусу-контролю, виявляються неадаптованими до виконання гендерних ролей у бажаній сім’ї та мають досить ригідні негативні установки щодо вирішальної ролі хірургічного втручання у зміні власного Я.

Набутий досвід еротичного спілкування у бажаній статевій ролі позитивно позначається на розвитку образу Я. Вияв платонічного та еротичного лібідо до особи тотожної статі сприймається транссексуальними особистостями як гетеросексуальний, а оточуючими як гомосексуальний, що створює додаткові перешкоди на шляху самоствердження. Чим позитивніший в образі Я транссексуальної особистості “Я-сексуальний партнер”, тим гармонійніше розвиваються партнерські стосунки, тим міцнішим є коло емоційно-референтного спілкування.

Встановлено, що індивіди з розладами статевої ідентичності, поведінка та особистісні якості яких є ближчими до андрогінних, мають більший досвід успішної гендерної поведінки у виконанні соціальних ролей як в реальній, так і бажаній статі. Чим менш соціально адаптованими до виконання статевих ролей у бажаній статі виявляються транссексуальні

індивіди, тим більшою мірою виявляється у них статева типізація особистісних якостей, тим більш соціально-ригідними є їхні погляди на нормативи міжстатевих стосунків.

У дослідженні розроблені та апробовані диференційно-діагностичні критерії порушень статевої тотожності з метою ідентифікації основних психологічних показників, важливих у прогнозуванні ефективності функціонування особистості після хірургічної зміни статі. Встановлено, що показники сили Я-концепції, а саме незалежність у виборі власної лінії поведінки від тиску соціального оточення, адекватна самооцінка, стабільність константного ядра Я-концепції належать до необхідних параметрів психодіагностики його розвитку на майбутнє. Чим ширшим є діапазон реалізації динамічного Я у професійних, сімейних та громадських ролях, тим більшою мірою виявляється соціально-психологічна адаптованість до форм поведінки у біологічно бажаній статі.

Практичний досвід роботи з людьми різного віку з розладами статевої ідентифікації, а також проведення психодіагностичних обстежень, вивчення їхнього життєвого шляху дозволили дійти висновку про бажаність дезактуалізації ідеї зміни статі у особистостей з дисгармонійним розвитком концепції Я. Гармонізація біологічної і психічної статі особистостей з розладами статевої ідентифікації можлива за умови їх орієнтації на андрогінні моделі статеворольової поведінки, а також посилення привабливості та укріплення позитивного образу Я у власній біологічній статі.

Специфікою розвитку Я-концепції гомосексуальних особистостей у період формування платонічного та еротичного лібідо (в підліткові та юнацькі роки) є порушення узгодженості її підструктур. Саме в юнацькі роки психосексуального розвитку інверсія статевого потягу вступає у протиріччя зі сформованими уявленнями про статеворольове Я, яке орієнтоване соціумом переважно на гетеросексуальні моделі поведінки. Відсутність у навколишньому середовищі моделі для гендерної ідентифікації призводить до аутоагресивних самооцінних ставлень, прагнення позбутись “негативної” частини власного Я. Реалізація сексуальної функції у статево небажаній, гетеросексуальній ролі, як показало дослідження, призводить до подальшої фрустрації соціогенних потреб, детермінуючих соціальну поведінку та самореалізацію Я.

Дослідження показало, що найбільше загострення конфлікту сексуального і гендерного Я відбувається на етапі “виходу із сутінок”. Характер реструктуризації Я-концепції, ступінь інтеграції гомосексуальних орієнтацій у звичні соціальні ролі є необхідною умовою відновлення цілісності, позитивності самооцінних ставлень.

Встановлено, що чим більшою мірою статеворольова поведінка орієнтована на андрогінність особистісних якостей та нормативів поведінки, тим змістовнішим є образ Я. Встановлена позитивна кореляція

між андрогінністю, інтернальністю локусу контролю, факторами сили Я та гармонійністю гомосексуальних стосунків.

На віковому етапі набуття першого гомосексуального досвіду (у підлітковий період) образ тілесного Я, сексуального Я набуває провідної ролі у розвитку Я-концепції. Гомофобія виступає головним фруструючим чинником дисгармонії структурних складових Я-образу індивідів з нетрадиційними сексуальними орієнтаціями. Негативний образ Я стає основною особистісною перешкодою на етапі “виходу із сутінок”. Чим повнішою є інтеграція гомосексуальних орієнтацій в структуру реального Я, тим гармонійніше протікає процес статевої соціалізації та адаптації. Чим слабшою є Я-концепція гомосексуальної особистості, тим більш орієнтованою є її поведінка на стевотипізовані нормативи оточуючого середовища.

Розвиток Я-концепції особистостей у випадку сексуальної віктимізації Я у дитячі та юнацькі роки характеризується зниженням самоцінності Я, що посилюється самозвинуваченнями, станом дістресу, тривожності, депресії.

Поширеність явищ сексуальної віктимізації в підлітковому та юнацькому віці пов’язана з одного боку з незрілістю, дисгармонійним розвитком концепції Я, її надмірною статевою типізацією, дисбалансом рівня домагань та очікувань, з іншого – її негативізмом, неприйняттям себе, відчуттям власної підлеглисті, підпорядкованості іншим тощо.

Показано, що сексуальне насильство у будь-якій формі – від сексуально небажаних дотиків, упосліджень до інцестних стосунків та зґвалтування справляє особливо негативний вплив на психіку, оскільки зачіпає ядро Я-відчуття самоцінності, самототожності, самокерівництва, уявлення про безперервність існування Я у минулому, сьогодні і майбутньому.

Доведена необхідність розробки превентивних програм, зорієнтованих як на попередження делінквентних форм сексуальної поведінки, так і на надання реабілітаційно-психотерапевтичної допомоги потерпілим. Підкреслена особлива необхідність розробки статевоосвітніх програм, націлених на розвиток вмінь дітей різного шкільного віку, від молодшого до юнацького, розпізнавати статевоагресивну і сексуально-неадекватну поведінку оточуючих людей та застосовувати запобіжні засоби, попередження будь-яких форм вияву сексуального насилля у суспільстві та сім’ї.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

1. У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми соціалізації статі, що виявляється в розробці її функціональної моделі. В ній знайшли своє відображення такі блоки психологічних знань, як суб'єкт та об'єкт виховання, провідні чинники соціалізуючого впливу, виховні технології. Аналіз процесу набуття гендерної ідентичності через призму Я-концепції дає змогу проаналізувати динаміку оволодіння дітьми статевими ролями, інтеграцію суспільно-очікуваного та особистісно-значущого в ціннісно-смыслову сферу особистості.
2. Гендерна ідентичність як онтогенетичне утворення формується в процесі взаємодії з соціумом. Будучи багатоаспектним явищем гендерна соціалізація особистості є процесом, який відбувається в свідомості та образі Я на основі інтеріоризації статевоповідних приписів. Розвиток Я-концепції відбиває характер освоєння особистістю певного діапазону гендерних ролей та набуття відповідних смисло-життєвих цінностей, поширених в етнокультурній звичаєвості народу.
3. Провідними чинниками гендерної соціалізації дітей та юнацтва виступають сім'я, школа та засоби масової інформації, які сповідують переважно гіпергендерну ідеологію, орієнтуючи підростаюче покоління на засвоєння статево типізованих моделей поведінки, сімейних та соціальних ролей, диференціюючи психологію статей та розвиток Я-концепцій. Сексистські настановлення та гендерні стереотипи досить широко представлені в змісті навчального матеріалу, педагогічних вимогах, в організації виховного процесу.
4. Соціальні конструкти гендеру, а саме превалююча орієнтація на традиційний розподіл статевих ролей в сім'ї та суспільстві та відповідні їм особистісні властивості з одного боку та тенденція до андрогінності з іншого, знаходить своє відображення в ціннісних диспозиціях юнацтва – учнівської та студентської молоді стосовно власного Я. Змістовні компоненти образу Я-ідеального носять суперечливий характер і виявляються тісно пов'язаними як з андроцентричними гендерними експектаціями, представленими в стереотипах масової свідомості, так і егалітарними, що базуються на ідеї рівності та взаємозамінності соціальних ролей чоловіків та жінок.
5. Сексуальність у розвитку образу Я дитини на будь-якому віковому етапі онтогенезу є важливим засобом пізнання і

самоусвідомлення себе. Психосексуальний розвиток відбувається в рамках системи дитина – соціум (сім'я, школа, вулиця, ЗМІ), який покликаний “олюднити людське”. Брак статевого виховання та примітивізація “основного інстинкту” не сприяють оволодінню дитиною сексуальністю як власною суб'єктністю, самоцінністю, а навпаки породжують та поглиблюють дихотомію тілесного і духовного.

6. Виходячи з того, що найбільшої стійкості та чи інша норматива поведінки набуває тоді, коли оволодіння нею входить в систему цінностей суб'єкта діяльності, опосередковується найвищими мотивами, для розробки концептуальних засад статевого виховання запропоновано опору на базисні складові образу Я дитини на тому чи іншому віковому щаблі її розвитку. Статеве виховання, зорієнтоване на біологію та фізіологію статевого розвитку, гігієну та профілактику і тому подібні питання дає формальний ефект на рівні розширення знань та поінформованості, закріплення вмінь та навичок. Засвоєння сексолого-психологічних знань в контексті вікових новоутворень та активізації потреб дитини у самовизначенні у значущих для її віку питаннях та проблемах є, на наш погляд, більш продуктивними у формуванні у вихованців індивідуальної системи цінностей, в тому числі сексуального і репродуктивного здоров'я. По мірі дорослішання учнів подальша виховна робота з ними пов'язується з розвитком здатності рефлексувати цінності та вимоги, повагою до індивідуального вибору.
7. Змістовні характеристики самоставлень транссексуальних особистостей засвідчують вплив гендерних нормативів соціуму на диференціацію розвитку психічної статі (хлопчиків та дівчаток, чоловіків та жінок), підкреслюють значущість в становленні особистості переживання тотожності своїй біологічній статі. Прояви розладів статевої ідентичності в дитячі, підліткові та юнацькі роки переконливо демонструють, що розвиток Я-образу відбувається в більш глобальному соціальному контексті, який зумовлює його ціннісно-сміслову наповнення – від оцінки свого фізичного Я до виконання сімейних та соціальних ролей.
8. Нетрадиційні сексуальні орієнтації мають значний вплив на позитивний чи негативний розвиток Я-концепції в залежності від ступеня інтеграції в її структурі нової складової образу Я. Ступінь само ідентифікації спрямованості сексуальних інтересів на тотожну стать значною мірою визначає стабільність гендерної поведінки та розвитку емоційно-

референтних стосунків. Цілісність та позитивність Я-концепції на етапі “виходу із сутінок” та подальшої життєдіяльності, виступає запорукою успішної соціальної адаптації та самореалізації у виконанні гендерних ролей. Зміна статевої ролі поведінки відбувається, як правило, під дією зниження самоцінності Я та посилення внутрішнього конфлікту.

9. Агресивні тенденції в сексуальній поведінці, яка завжди має індивідуальні, глибинні причини, значною мірою культивуються та поширюються самим середовищем дітей. Сексуально-образлива поведінка більш поширена в тих дитячих спільнотах, де нижчим є рівень освіти та виховання. Психокорекція поведінки традиційно фокусується на жертві та винуватцю сексуальної віктимізації, в той час як культура міжстатевого спілкування дітей залишається без змін. Тому головні зусилля мають покладатися як на те, щоб навчити дітей знаходити необразливі форми для вияву своїх емоцій, так і на розвиток здатності кожного вихованця зменшити підпадання під ризик сексуального насилля, вміти його розпізнавати у зловживаннях з боку однолітків та дорослих та запобігати їм.
10. Висновки не охоплюють всієї багатогранності проблеми соціалізації статі. Серед перспективних напрямків подальших досліджень – особливості психосексуального та гендерного розвитку депривованих дітей, з вадами розвитку, особливими потребами, вивчення психологічних відмінностей дівчаток та хлопчиків в процесі соціалізації.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. – М.: Наука, 1980. – 334 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: “Мысль”, 1991. – С. 299.
3. Агеев В.С. Психологические и социальные функции полоролевых стереотипов // Вопр. психол. – 1987. - №2. – С. 152-158.
4. Агеева В. Філософія жіночого існування // Сімона де Бовуар. Друга стаття / Перекл. з фр.: В 2 т. Т.1. – К.: Основи, 1994. – С. 5-21.
5. Адигамов М.М., Немиринский О.В. К вопросу о проявлении транссексуализма в онтогенезе // Клиническая психоэндокринология. – М.: Издательство Московского НИИ психиатрии. – 1985. – С. 69-75.
6. Актуальные проблемы социализации девушек-подростков / Под ред. Г.Лактионовой). – К., 1995. – 104 с.
7. Алешина Ю.Е., Волович А.С. Проблемы усвоения ролей мужчины и женщины // Вопр. психол. – 1991. - №4. – С. 74-82.
8. Андреев А.С., Бухановский А.О. Инверсия сексуального поведения у мужчин и его судебно-психиатрическая оценка // Проблема расстройств влечений в судебно-психиатрической практике. – М.: Издательство Московского НИИ психиатрии. – 1991. – С. 11-17.
9. Андреева И.С. Социально-философские проблемы пола, брака и семьи // Вопр. филос.. – 1980, № 2. – С. 135-143.
10. Антонова Н.В. Идентичность педагога и особенности его общения: Автореф. дис... канд. психол. наук. – М., 1996. – 23с.
11. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии // Вопр. Психол. – 1996. - №1. – С. 131-142.
12. Анцыферова Л.И. Методологические проблемы психологии развития // Принцип развития в психологии. – М.: Наука, 1982. – С. 3-21.
13. Анцыферова Л.И. Принцип связи сознания и деятельности и методология психологии. // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М., 1969. – С. 57-108.
14. Арчер Д. Половые роли в детстве: структура и развитие // Детство идеальное и настоящее / Сборник работ современных западных ученых. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1994.

- С. 199-211.
15. Асанова Н.К. Психосоциальное развитие младенцев и детей, воспитывающихся в учреждениях: Методическое пособие / Под ред. Н.К.Асановой. – М.: Институт детской психотерапии и психоанализа, 1997. – 32 с.
  16. Асанова Н.К. Теория психосексуального развития. – М.: Институт детской психотерапии и психоанализа, 1997. – 28 с.
  17. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности. – М., 1976. – 158 с.
  18. Асмолов А.Г. Психология личности: принципы общепсихологического анализа. – М.: МГУ, 1990. – 367 с.
  19. Асмолов А.Г. Деятельность и установка. – М.: МГУ, 1979. – 151 с.
  20. Байбурин А.К. Обрядовые формы половой идентификации детей // Этнические стереотипы мужского и женского поведения. – СПб., 1991. – С. 257-266.
  21. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. / Пер. с англ. Ю. Брянцева и Б.Красовского. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСПО-Пресс, 1999. – 512 с.
  22. Баранцев Р.Г. Системная триада – структурная ячейка синтеза / Системное исследование: методологические проблемы, - М., 1988. – С. 193-209.
  23. Баскакова М.А. Психологическая экспертиза и проблема адаптации транссексуалов // Актуальные вопросы сексопатологии. Тез. Докл. 1 Всесоюзн. Конф. Сексопатологов. – М.: Издательство Московского НИИ психиатрии. – 1986. – С. 75-77.
  24. Басов М.Я. Избранные психологические произведения. – М.: Педагогика, 1975. – 430 с.
  25. Бахтин М.М. К философии поступка // Философия и социальная наука. – М.: Наука, 1986. – С. 80-161.
  26. Бахуров В.Т. Это неповторимое “Я”. – М., 1986. – 192 с.
  27. Белкин А.И. Виологические и социальные факторы, формирующие половую идентификацию // Соотношение биологического и социального в человеке: Материалы к симпозиуму. – М., 1975. – С. 777-790.
  28. Белкин А.И. Индивидуальность и социализация // гормоны и мозг. – М., 1979. – С. 13-24.
  29. Белкин А.И., Карпов А.С. Транссексуализм: Методические рекомендации по семене пола. – М.. – 1991. – 22с.
  30. Белопольская Н.Л. Половозрастная идентификация. Методика исследования детского самосознания. – М.: Фолиум, 1995. –

- 24с.
31. Белополюская Н.Л. Психологическое исследование возможностей половозрастной идентификации у детей с интеллектуальной недостаточностью // Дефектология. – 1992. - №1. – С. 5-11.
  32. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990 . – 224с.
  33. Бердяев Н.А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). – М.: Книга, 1991. – 444 с.
  34. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры . Психология человеческой судьбы: Пер. с англ. – СПб: Талисман, 1992. – 224 с.
  35. Берн Э. Секс в человеческой любви: Пер. с англ. – М., 1990. – 84 с.
  36. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М., 1986. – 402 с.
  37. Бех І.Д. Від волі до особистості. – К.: Україна-Віта, 1995. – 245 с.
  38. Бех І.Д. Особистісно-орієнтоване виховання: Наук. метод. посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 240с.
  39. Бианки В.Л., Филиппова Е.Б. Асимметрия мозга и пол. – СПб.: Изд-во С-Петербургского ун-та, 1997. – С.204.
  40. Блонский П.П. Очерки детской сексуальности // Избранные педагогические и психологические сочинения. – М.: Педагогика, 1979. – Т.1. – С. 202-277.
  41. Бобнева М.И. Особенности нормативной регуляции поведения в организации. // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М.: Наука, 1976. – С. 44-76.
  42. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляции поведения. – М.: Наука, 1978. – 311 с.
  43. Бовуар де Сімона. Друга стаття / Перекл. з фр.: В 2 т. Т 2. – К.: Основи, 1995. – С. 384.
  44. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
  45. Бондаренко А.Ф. Социальная психотерапия личности. – К.: КТИИЯ, 1991. – 186 с.
  46. Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1992. – 33 с.
  47. Боришевский М.И. Развитие саморегуляции поведения школьников: Дис. ... д-ра психол. наук в форме научн. доклада 19.00.07. КГПИ имени М.П.Драгоманова. К. 1992. – 77 с.

- 48.Боришевський М.Й. Духовність у державотворенні // Розбудова держави, 1996, № 2. – С. 19-22.
- 49.Боришевський М.Й. Психологічні питання статевого виховання учнів // Проблеми викладання курсу етика і психологія сімейного життя. – К., 1990. – С. 13-29.
- 50.Боришевський М.Й. Статеве виховання. // Енциклопедія матері та дитини. – К., 1992. – С. 257-259.
- 51.Бреслав Г.М., Хасан Б.И. Половые различия и современное школьное образование // Вопр. психол. – 1990. - №3. – С. 64-69.
- 52.Брутман В.И., Варга А.Я., Сидоров В.Ю., Хамитова И.Ю. Семейные факторы девиантного материнства // Семейная психология и семейная терапия. – 1999. - № 3. – С. 14-35.
- 53.Буртянский Д.Л., Кришталь В.В., Смирнов Г.В. Медицинская сексология. – Саратов: Издательство Саратовского государственного университета. – 1990. – 272с.
- 54.Бухановский А.О. Транссексуализм: клиника, систематика, дифференциальная диагностика, психосоциальная реадaptация и реабилитация: // Дис... д-ра мед. Наук:. – М. – 1994. – 62с.
- 55.Василенко Л.М., Кибрик Н.Д. Принципы терапии и реабилитации лиц с транссексуализмом // Труды XI съезда психиатров России. – М.: Издательство Московского НИИ психиатрии. – 1995. – С. 192-193.
- 56.Васильева О.С., Филатов Ф.Р. Зерно здоровья: концепция первичной валеоустановки // Семейная психология и семейная терапия. – 1999. - № 3. – С. 36-47.
- 57.Васильченко Г.С. Раздельнополость. Уровни и механизмы детерминации пола // Сексопатология. (Справочник). Под ред. Васильченко Г.С. – М.: Медицина, 1990. – С. 11-14.
- 58.Васильченко Г.С. Феноменология сексуальной сферы // Сексопатология: Справочник. – М.: Медицина, 1990. – С. 11-30
- 59.Введенский Г.Е. О некоторых аспектах мотивации гомосексуального поведения // Вопросы клиники, лечения и профилактики сексуальных расстройств. – М.: Издательство Московского НИИ психиатрии. – 1993. – С. 13-14.
- 60.Вейнингер О. Пол и характер: Мужчина и женщина в мире страстей и эротики: Пер. с нем. – 1992. – 480 с.
- 61.Веселовский А. Несколько географических и этнографических сведений о древней России из рассказов итальянцев // Зап. РТО по Отд-нию этнографии. – 1869, Т. 2. – С. 738-749.
- 62.Весілля: книга 1. – К.: Наука, 1970. – 454с.
- 63.Взаимосвязь социальной работы и социальной политики / Под ред. Ш.Рамон; Пер. с англ. под ред. Б.Ю.Шапиро. – М.: Аспект

- Пресс, 1997. – 256 с.
64. Виготський Л.С. История развития высших психических функций // Собр. соч. в 6 т., Т. 3. – М.: Педагогика, 1983. – 368 с.
  65. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 206 с.
  66. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – Прага: Укр. громад. Вих. Фонд, Б.Р. – 1912. – 354с.
  67. Вовчик-Блакитна М.В. Підготовка молоді до сімейного життя. – К.: Знання, 1984. – 48с.
  68. Ворник Б.М. Расстройства половой идентификации: Монография. – К.: ИЦ “Семья”, 1998. – 329 с.
  69. Вулф Вірджінія. Власний простір. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 112 с.
  70. Вундер П.А. Эндокринология пола: Пер. с нем. – М.: Наука, 1980. – 254с.
  71. Выготский Л.С. Психика, сознание, бессознательное. // Собрание сочинений. В 6-ти т. Т.1. – М., 1982. – С. 132-149.
  72. Выготский Л.С. Сознание как проблема психологии поведения // Собрание сочинений. В 6-ти т. Т.1. – М., 1982. – С. 78-99.
  73. Вышеславцев Б.П. Этика преображённого Эроса. – М.: Республика, 1994. – 368 с.
  74. Гадасина А.Д. Плоды запретов: Подростки и секс: Кн. Для учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 80с.
  75. Гарбузов В.И. Практическая психотерапия, или как вернуть ребенку и подростку уверенность в себе, истинное достоинство и здоровье. – СПб.: Сфера, 1994. – 160 с.
  76. Гарбузов В.И. Психотерапевтическая коррекция нарушений полоролевого поведения при неврозах у детей и подростков // Психика и пол детей и подростков в норме и патологии. – Л., 1986. – С. 61-65.
  77. Гендер і культура: зб. ст. – К.: Факт, 2001. – 224 с.
  78. Геодакян В.А. О структуре эволюционирующих систем // Проблемы кибернетики. – Вып. 25. – М., 1972. – С. 81-110.
  79. Геодакян В.А. Роль полов в передаче и преобразовании генетической информации // Проблемы передачи информации. – 1965. - №1. – С. 105-112.
  80. Геодакян В.А. Эволюционная логика дифференциации полов и долголетие // Природа, 1983, № 1. – С. 70-80.
  81. Гиппенрейтер Ю.Б. О чувстве самоценности или самооценке ребёнка // Семейная психология и семейная терапия. – 1998. - № 2. – С. 115-122.

82. Говорун Т.В. Мета-аналіз у прикладних психологічних дослідженнях // Практична психологія: теорія, методи, технології. Матеріали наукового семінару. – К.: Інститут психології імені Г.С.Костюка, 1997. – 168-175.
83. Говорун Т.В. Соціалізація статі та сексуальності. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2001. – 240 с.
84. Говорун Т.В., Кікінежді О.М. Стать та сексуальність: психологічний ракурс. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 1999. – 384 с.
85. Голанд Я.Г. Лечение нарушений психосексуальных ориентаций // Частная сексопатология. Т.2. Под ред. Г.С. Васильченко. – М.: Медицина, 1983. – С. 109-114.
86. Голод С.И. Стабильность семьи: Социологический и демографический аспекты / Под ред. Г.М.Романенковой. – Л.: Наука, 1984. – 136 с.
87. Голубева И.В. Гермафродитизм. – М.: Медицина, 1980. – 160с.
88. Гошовський Я.О. Становлення образу Я в підлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу. Дис. ... канд. психол. наук. – К., 1995. – 165 с.
89. Грінченко В.Д. Про одруження на Україні в давні часи // Етнографіческие матеріали, зібрані в Чернігівській і сусідніх с нею губерніях. – Чернішов, 1899. – Т.3.
90. Грушевська К. З примітивного господарства, кілька зауважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // ПГП., 1927. – Вип.. 1/3. – С. 9-44.
91. Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т .1. – К., 1993 .- 392с.
92. Гурлева Т.С. Дівчинка-підліток: проблеми віку і профілактика важковихованості. – К.: ІЗМН, 1997. – 136с.
93. Девис Д. Ритуали ініціації і оновлення в природних умовах // Иностранная психология, 1994. – Т.2. - №1(3). – С. 73-79.
94. Денисюк І. Любовні історії української белетристики // Український Декамерон. – К., 1993. – С. 377-391.
95. Джайнот Х.Дж. Родители и дети. – М.: Знание, 1986. – 96 с.
96. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу: Матеріали з полудневої Київщини (зіб. М.Грушевський). – Львів, 1906, Ч. 1. – С. 60-126.
97. Діагностичні критерії з DSM-III-R. – Переклад з англійської. – К.: Абрис, 1994. – 272 с.
98. Довженко Г. Поетичний кодекс родинних взаємин // Пісні родинного життя. – К., 1988. – С. 5-24.

99. Додонов В.И. Потребности отношения и направленность личности // Вопросы психологии. – 1973, №5. – С. 18-29.
100. Дубровина И.В. О некоторых психологических аспектах подготовки молодежи к семейной жизни // Психолого-педагогические проблемы воспитания детей в семье и подготовки молодежи к семейной жизни. – М., 1980. – С. 3-23.
101. Дубровина И.В. Проблема психологической подготовки молодежи к семейной жизни // Вопр. Психол. – 1981. - №4. – С. 146-151.
102. Етнічна самосвідомість: національна культура. – К., 1991. – 211с.
103. Етнографія України: Навч. посібник. – Львів, 1994. – 277с.
104. Етнос і соціум. – К.: Наукова думка, 1993. – 170с.
105. Жуковский М.А. Нарушения полового развития. – М.: Медицина, 1989. – 270с.
106. Захаров А.И. Неврозы у детей и психотерапия. – СПб.: Союз, 1998. – 336 с.
107. Захаров А.И. Психологические особенности восприятия детьми роли родителей // Вопр. Психол. – 1982. - №1. – С. 59-75.
108. Зейгарник Б.В. Личность и патология деятельности. – М.: Из-во МГУ, 1982. – 128 с.
109. Зелинский С.М. Половая идентичность у подростков // Психика и пол детей и подростков в норме и патологии. – Л., 1986. – С. 26-29.
110. Изучение мотивации поведения детей и подростков. / Под ред. Л.И.Божович, Л.В.Благонадёжиной. – М.: “Педагогика”, 1972. – 351 с.
111. Ионин Л.Г. Укрощенная эротика // Человек. – 1992. - №3. – С. 12-13.
112. Ионин Л.Г. Философия национальности // Новое время. – 1989. – 32. – С.1-3.
113. Исаев Д.Н. Гомосексуализм и его этиологические модели // Обозрение психиатрии и медицинской психологии имени В. М.Бехтерева. – 1991. - №2. – С. 50-59.
114. Исаев Д.Н. Особенности половой идентичности у лиц с гомосексуальной направленностью влечения // Обозрение психиатрии и медицинской психологии имени В.М.Бехтерева. – 1992. - №2. – С. 65-57.
115. Исаев Д.Н. Особенности психосексуальной ориентации при врожденном и приобретенном гомосексуализме // Обозрение психиатрии и медицинской психологии имени В.М.

- Бехтерева. – 1992. - №3. – С. 70-71.
116. Исаев Д.Н., Каган В.Е. Отклонения полоролевого поведения у детей и подростков // Нарушения поведения у детей и подростков. – М., 1981. – С. 118.
117. Исаев Д.Н., Каган В.Е. Половое воспитание детей: Медико-психологические аспекты. – 2-е изд. – Л.: Медицина, 1988. – 157с.
118. Исаев Д.Н., Каган В.Е. Половое воспитание и психогигиена пола у детей. – Л.: Медицина, 1980. – 184с.
119. Історія української культури. / Під ред. І.Крип'яковича. 1 зшиток. – К., 1993. – 80с.
120. Каган В.Е. Воспитателю о сексологии. – М.: Педагогика, 1991. – 256с.
121. Каган В.Е. Половая идентичность и развитие личности // Обозрение психиатрии и медицинской психологии имени В.М. Бехтерева. – 1991. - №4. – С. 25-33.
122. Каган В.Е. Половое воспитание девочки в семье. – М.: Просвещение, 1991. – 48с.
123. Каган В.Е. Половые аспекты индивидуальности // Психологические проблемы индивидуальности. – вып. 2. – М., 1984. – С. 109-112.
124. Каган В.Е. Семейные и полоролевые установки у подростков // Вопр. Психол. – 1987. - №2. – С. 54-61.
125. Каган В.Е. Система половых различий // Психика и пол детей и подростков в норме и патологии. – Л., 1986. – С. 17-21.
126. Каган В.Е. Стереотипы мужественности-женственности и “образ Я” у подростков // Вопр. психол. – 1987. - №2. – С. 152-158.
127. Каплан Г.И., Сэдок Б.Д. Расстройства личности // Клиническая психиатрия: Пер. с англ. – М.: Медицина. – Т.1. – 1994. – С. 628-671.
128. Каприо Ф. Многообразие сексуального поведения: Пер. с англ. – М.: Артания, 1995. – 352с.
129. Кейт Мілет. Сексуальна політика / Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – 619 с.
130. Келли Г. Основы современной сексологии. – СПб.: Издательство “Питер”, 2000. – 896 с.
131. Кёниг Карл. Нарушения в сексуальных отношениях как объект психотерапии // Семейная психология и семейная терапия. – 1997, № 2. – С. 79-87.
132. Кирпатовский И.Д., Голубева И.В. Патология и коррекция пола. – М.: Медицина, 1992. – 148с.

133. Кісь Р. Ерос і водна стихія // Сучасність. – 1994. - №1. – С. 13-17.
134. Классификация психических и поведенческих расстройств: Клинические описания и указания до диагностике . – К.: Факт, 1999. – 272с.
135. Кле М. Психология подростка: (Психосексуальное развитие): Пер. с фр.. – М., 1991. – 176с.
136. Ковалев С.В. Психология современной семьи. – М.: Просвещение, 1988. – 208 с.
137. Ковальчук О.В. Українське народознавство. – К.: Вища школа, 1994. – 176с.
138. Колесов Д.В., Сильверова Н.Б. Физиолого-педагогические аспекты полового созревания. – М.: Медицина, 1978. – 224с.
139. Колодзин Б. Как жить после психической травмы / Пер. с англ. – М.: “Шанс”, 1992. – 95 с.
140. Коломинский Я.Л., Мелтсас М.Х. Полоролевое развитие ребенка в дошкольном возрасте // Генетические проблемы социальной психологии. – Минск, 1985. – С. 176-190.
141. Кон И.С. В поисках себя (Личность и самосознание). – М.: Просвещение, 1984. – 335с.
142. Кон И.С. Введение в сексологию. – М.: Медицина, 1988. – 320с.
143. Кон И.С. Половые различия и дифференциация социальных ролей // Соотношение биологического и социального в человеке. – М., 1975. – С. 763-776.
144. Кон И.С. Психология подростковой и юношеской гомосексуальности // Диагностика, лечение и профилактика половых расстройств. – М., 1978. – С. 54-60.
145. Кон И.С. Психология половых различий // Вопр. психологи. – 1981. - №2. – С. 47-57.
146. Кон И.С. Психология ранней юности: Кн. Для учителя. – М.: Просвещение, 1989. – 255с.
147. Кон И.С. Психология старшеклассника: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1982. – 190с.
148. Кон И.С. Психология юношеского возраста. – М.: Просвещение, 1979. – 175с.
149. Кон И.С. Этнография детства. Историографический очерк // Этнография. – М., 1983. – С. 9-50.
150. Конвенція про права дитини. – К.: АТ “Видавництво “Столиця”, 1997. – 32 с.
151. Кононенко П.П. Українознавство. – К.: Вища школа, 1994. – 319с.

152. Королёв С.И. Психологическая ориентация в этнопсихологии. Механизмы субъективации // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М. 1979. – С. 20-44.
153. Костомаров М.И. Закон божий (книга буття українського народу). – К., 1991. – 39с.
154. Костомаров М.И. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – 384с.
155. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад. школа, 1989. – 608с.
156. Костюк Г.С. Про роль спадковості, середовища й виховання в психічному розвитку дитини // Праці республіканської наукової конференції з педагогіки і психології (29 січня – 4 лютого 1940 року). – Т.2. Психологія. – К., 1941. – С. 3-35.
157. Кочарян Г.С., Кочарян А.С. Психотерапия сексуальных расстройств и супружеских конфликтов. – М.: Медицина, 1994. – 224 с.
158. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Изд-во “Питер”, 2000. – 992с.
159. Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М. О функции и механизме идентификации во внутригрупповом межличностном общении // Психология межличностного познания. – М., 1981. – 212с.
160. Кришталь В.В., Гульман Б.Л. Сексология. Том 1. Нормальная сексология. – Х.: ИП “Академия сексологических исследований”, 1997. – 352 с.
161. Крыгина Н.Н. Особенности половой идентификации старших подростков, воспитывающихся в условиях детского дома: Автореф. дис. канд. психол. наук. – М., 1993. – 17с.
162. Куєвда В.Т. Традиційність як фактор психічної детермінації поведінки. Автореф. дис. канд. психол. наук. – К., 1998. – 18 с.
163. Кузнецова И.К. Психологические особенности осознания себя как личности определенного пола в юношеском возрасте: Автореф. дис. канд. психол. наук. – М., 1987. – 18с.
164. Кулагина И.Ю. Возрастная психология (Развитие ребёнка от рождения до 17 лет): Уч. Пособие. 5-е изд. – М.: Изд-во УРАО, 1999. – 176 с.
165. Куликов В.Н. Прикладное исследование социально-психологического воздействия // Прикладные проблемы социальной психологии. – М., 1983. – С. 158-173.

166. Куликова Л.Ф., Слинко Л.І. Статеве виховання дітей і підлітків. – К.: Здоров'я, 1988. – 40с.
167. Культура і побут населення України: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1991. – 232с.
168. Кульчицький О. Світовідчуження українця // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 48-66.
169. Лангмейер Й., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. – Прага: Авиценум Медицинское издательство, 1984. – 334 с.
170. Левицкий Ор. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. // Архивы Ю.-З. России. Ч.УІІ. Т.3. – К., 1909. – С. 24; С. 62.
171. Лев-Старович З. Секс в культурах мира: Пер. с польск. – М.: Мысль, 1991. – 101с.
172. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
173. Ломов Б.Ф. Проблема общения в психологии // Проблема общения в психологии. – М., 1981. – С. 3-23.
174. Лосева В.К., Луньков А.И. Работа любви или стадии развития брачно-семейных отношений // Семейная психология и семейная терапия. – 1999. - № 4. – С. 34-36.
175. Лубовский Д.В. Программа развития мотивов межличностных отношений у подростков 12-15 лет // Психологические программы развития личности в подростковом и старшем школьном возрасте. – М.: Академия, 1995. – С. 42-60.
176. Лунин И.И. К ранней диагностике отклонений полоролевого поведения ребенка в семье // Актуальные вопросы сексопатологии: Тез. Докл. 1 Всесоюзн. Конф. – М., 1986. – С. 68-69.
177. Лунин И.И. Культурно-исторические аспекты психологии пола // Психика и пол детей и подростков в норме и патологии. – Л., 1986. – С. 21-26.
178. Магомед-Эминов М.Ж. Трансформация личности. – М.: Психоаналитическая Ассоциация, 1998. – 496 с.
179. Магун В.С. Потребности и психология социальной деятельности личности. – Ленинград: Наука, 1983. – 176 с.
180. Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ. – СПб.: "Питер", 1999. – 688с.
181. Макаренко А.С. Мои педагогические воззрения // Сочинения. Т.5. – М.: Педагогика, 1951. – С. 273-304.
182. Макаренко А.С. Работа воспитателей // Сочинения. Т.5. – М.: Педагогика, 1951. – С. 89-100.

183. Максименко С.Д. Загальна психологія. Підручник для студентів вищих навч. закладів (За ред. С.Д.Максименка). – К.: “Форум”, 2000. – 543 с.
184. Максименко С.Д. Наукова психологія і психологічна практика // Практична психологія та соціальна робота, 2001, № 9. – С. 2-6.
185. Максименко С.Д. Основи генетичної психології. Навч. посібник для студентів педагогічних вузів. – К.: НПЦ “Перспектива”, 1998. – 220 с.
186. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці: Методологія, методи, програми, процедури. Навч. посібник для вищої школи. – К.: Наукова думка, 1999. – 216 с.
187. Максименко С.Д. Современное состояние генетических исследований в психологии // Практична психологія та соціальна робота, 2000, № 5. – С. 6-8;
188. Максименко С.Д. Теоретичні основи взаємозв’язку навчання і розвитку // Психологічні чинники розвиваючого навчання в різних освітніх системах. Навч. посібник. – К.: Наукова думка, 2000. – С. 17-41.
189. Максимович М.А. Дни и месяцы украинского селянина // Собр. Соч. – К., 1877. – Т.3. – С. 479.
190. Максимович М.О. Сороміцькі весільні пісні // МІРЕ, 1899. – Т.1. – С. 157-168.
191. Маслов В.М., Ботнева И.Л., Васильченко Г.С. Нарушения полового самосознания. Транссексуализм // Частная сексопатология. Т.2. Под ред. Васильченко Г.С. – Медицина, 1983. – С. 53-66.
192. Маслов В.М., Ботнева И.Л., Васильченко Г.С. Нарушения психосексуального развития // Частная сексопатология. – Т.2. Под ред. Васильченко Г.С. – М.: Медицина, 1983. – С. 27-52.
193. Маслов В.М., Ботнева И.Л., Васильченко Г.С. основные этапы формирования сексуальности // Сексопатология. (Справочник). Под ред. Васильченко Г.С. – М.: Медицина, 1990 . – С. 388-395.
194. Маслоу А. Мотивация и личность. Перевод с англ.. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
195. Международная классификация болезней (10-й пресмотр). Классификация психических и поведенческих расстройств: Клинические описания и указания по диагностике. – К.: Факт, 1999. – 272 с.
196. Мекерен, Эрвин В.Н. Все или ничего. Информация и советы для пациентов с пограничными расстройствами

- личности и их окружения. – К.: сфера, 2000. – 68с.
197. Менегетти А. Женщина третьего тысячелетия. – М.: ННБФ “Онтопсихология”, 2001. – 256 с.
198. Мерлин В.С. Лекции по психологии мотивов человека (Учебное пособие для спецкурса). – Пермь, 1971. – 119с.
199. Мид М. Культура и мир детства. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
200. Миллер Д., Галлантер Ю., Прибрам К. Планы и структура поведения. – М.: Прогресс, 1977.
201. Милнер П. Физиологическая психология. Пер. с англ. – М.: Мир, 1973. – 646с.
202. Минухин С., Фишман Ч. Техники семейной терапии / Пер. с англ. – М.: “Класс”, 1998. – 304 с.
203. Мир детства: Младший школьник. – М.: Просвещение, 1988. – 272с.
204. Мир детства: Подросток. – М.: Просвещение, 1989. – 288с.
205. Мир детства: Юность. – М.: Просвещение, 1991. – 256с.
206. Мир и эрос. – М.: Издательство политической литературы, 1991. – 334с.
207. Михайлова О.Ю. Изучение психологических мотивов преступлений, сопряженных с особой жестокостью // Юридическая психология: Материалы симпозиума на УЫ Всесоюзном съезде Общества психологов. – М., 1983. – С. 52-54.
208. Мірза Авакянц М. Українська жінка в XVI-XVII ст.. – Полтава, 1920. – 93с.
209. Мольц М. Я – это Я, или Как стать счастливым: Пер. с англ. – 1992. – 192с.
210. Мухина В.С. К проблеме социального развития ребенка // Психол. журн. – 1980. - №5. – Т.1. – С. 43-59.
211. Мясищев В.Н. Психология отношений. – М., 1995. – 354с.
212. Навайтис Г. Семья в психологической консультации. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: “МОДЭК”, 1999. – 224 с.
213. Насиновская Е.Е. Методы изучения мотивации личности. Опыт исследования личностно-смыслового аспекты мотивации: Учеб.-метод. пособие. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. – 80 с.
214. Непочатова-Курашкевич Э.И. Особенности полового созревания девочек-подростков в условиях больших городов // Актуальные проблемы социализации девушек-подростков. – К., 1995. – С. 63-65.

215. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. – К., 1992. – 38с.
216. Никольская И.М., Грановская Р.М. Психологическая защита у детей. – СПб.: Речь, 2000. – 507 с.
217. Нойберт Р. Что я скажу моему ребенку: Пер с нем. – М.: Медицина, 1971. – 36с.
218. Нохуров А. Нарушения сексуального поведения. – М.: Медицина, 1988. – 340с.
219. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. – К.: Лыбидь, 1990. – 191 с.
220. Обуховский К. Психология влечения человека: Пер. с польск. / Под. ред. Б.М.Сегала. – М.: Прогресс, 1972. – 247 с.
221. Общая сексопатология. Руководство для врачей. Под ред. Васильченко Г.С. – М.: Медицина, 1977. – 488с.
222. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – К.: Вища школа, 1991. – 272с.
223. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности: Кн. Для учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 287с.
224. Орлов Ю.М. Половое развитие и воспитание: Кн. Для учителя. – М.: Просвещение, 1993. – 239с.
225. Основы психотерапии: Учебн. пособие / Л.Ф.Бурлачук, И.А.Грабская, А.С.Кочарян. – К.: Ника-Центр. – М.: Алетея, 1999. – 320 с.
226. Оудсхоорн Д.Н. Детская и подростковая психиатрия. Приложение к журналу “Социальная и клиническая психиатрия”. – М., 1993. – 320с.
227. Павлюк Олександр. Еротична пісня в українському фольклорі // Лель, 1994. - №3. – С. 30-33.
228. Патология полового развития девочек и девушек / Под ред. Ю.А.Крупко-Большовой. – К.: Здоров'я, 1980. – 230с.
229. Пеньков Е.М. Социальные нормы-регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методологии и теории. М.: Мысль, 1973. – 198 с.
230. Петренко В.Ф. Введение в экспериментальную психосемантику. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1989. – 177с.
231. Петровский А.В. Быть личностью. – М.: Просвещение, 1990. – 112с.
232. Пірен М.І. Основи етнопсихології: Підручник. – К.: Друкарня МВС України, 1998. – 436 с.
233. Плисенко Н.В. Генезис половой идентификации в дошкольном возрасте: Автореф. дис... канд.психол. наук. – М., 1985. – 19с.

234. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). – К., 1990. – 558с.
235. Понделичкова-Машлова Я Девочка становится взрослой (откровенно о сокровенном). – Прага, 1990. – 115с.
236. Пономарьов А.П. Українська етнографія: Курс лекцій. – К.: Вища школа, 1994. – 317с.
237. Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989. – 282с.
238. Правдюк О.В. Любовні епіталами й ментальність нації // Лель, 1994. - №5. – С. 36-39.
239. Прагнишвили А.С. Исследования по психологии установки. – Тбилиси: “Мецниереба”, 1967. – 340 с.
240. Популярная психология для родителей. – М.: Педагогика, 1988. – 256с.
241. Прихожан А.М. Программа развития способности к самопознанию и уверенности в себе у детей 10-12 лет // Психологические программы развития личности в подростковом и старшем школьном возрасте. – М.: Академия, 1995. – С. 12-41.
242. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Дети без семьи: (Детский дом: заботы и тревоги общества). – М.: Педагогика, 1990. – 160 с.
243. Психическое развитие воспитанников детского дома / Под ред. И.В.Дубровиной, А.Г.Рузской. – М.: Педагогика, 1990 . – 264 с.
244. Психологические механизмы регуляции социального поведения / Под ред Шороховой Е.И., Бобневой М.И. – М.: Наука, 1979. – 334 с.
245. Раттер М.Р. Помощь трудным детям. – М.: “Прогресс”, 1987. – 424 с.
246. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. – СПбб: Питер Ком., 1999. – 416с.
247. Резников А.Г. Гормональный импринтинг полового диморфизма мозга: гипотезы и факты // Проблемы эндокринологии. – 1985. - №5. – С. 31-37.
248. Резников А.Г. Половые гормоны и дифференциация мозга. – Киев: Наукова думка, 1982. – 252с.
249. Рейковский Я. Просоциальная деятельность и понятие собственного “Я” // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14, Психология. – 1981, № 1. – С. 14-22.
250. Рейнвальд Н.И. Принцип деятельности в построении модели психологической структуры личности // Проблемы психологии личности. – М.: Наука, 1982. – С. 127-133.

251. Рейнвальд Н.И. Психология личности. – М.: Просвещение, 1987. – 200с.
252. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: проблемы становления личности. – М.: Мир, 1994. – 320с.
253. Репина А. Анализ теорий полоролевой социализации в современной западной психологии // Вопр. психол. – 1987. - №2. – С. 158-165.
254. Розин В.М. Природа сексуальности // Вопросы философии. – 1993. - №4. – С. 79-88.
255. Романов И.В. Категория психотехнической системы и половая идентичность подростка // Методические указания для студентов психологического факультета. – Воронеж, 1996. – 16с.
256. Романов И.В. Подростковый тренинг как психотерапевтическая система // Вопросы прикладной психологии. – Новокузнецк, 1995. – С. 62-72.
257. Романов И.В. Половая идентичность подростка: контуры кризиса // Методические указания для студентов. – Воронеж, 1996. – 16с.
258. Романов И.В. Половой символизм и психосексуальная идентичность подростка // Символ в культуре: Материалы региональной научной конференции. – Воронеж, 1996. – С. 34-36.
259. Романов И.В. Специфика подросткового тренинга // Психологическое обеспечение инновационных процессов: Сборник тезисов научно-практической конференции. – Новокузнецк, 1993. – С. 29-31.
260. Рохлин Л.Л. Соотношение биологического и социального в психиатрическом аспекте // Биологическое и социальное в развитии человека. – М., 1977. – С. 181-182.
261. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. – М.: Изд-во АПН СССР, 1957. – 328 с.
262. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: Учпедгиз, 1946. – 704с.
263. Рудестам К. Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика. – М.: Прогресс, 1993. – 368с.
264. Руководство по предупреждению насилия над детьми: Уч. издание / Под ред. Н.К.Асановой. – М.: “ВЛАДОС”, 1997. – 512 с.
265. Русский Эрос или Философия любви в России. – М.: Прогресс, 1991. – 448с.

266. Рычкова Н.А. Деадаптивне поведіння дітей: Діагностика, корекція, психопрофілактика: Учебне посібник. – М.: “Іздателство ГНОМ і Д”, 2000. – 96 с.
267. Савчин М.В. Проблеми вивчення відповідальності як соціально-психологічної якості людини // Педагогіка і психологія. Вісник АПН України, 1994, № 4(5). – С. 30-37.
268. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки. – К.: Україна-Віта, 1996. – 130 с.
269. Саморегуляція і прогнозування соціального поведіння особистості // Под ред. В.А.Ядова. – Л.: Наука, 1979. – 263 с.
270. Сатир В. Як будувати себе і свою сім'ю / Пер. с англ. – М.: Педагогіка-Прес, 1992. – 192 с.
271. Семиченко В.А., Заслуженюк В.С. Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Веселка, 1998. – 214 с.
272. Семья в психологічній консультації: Опыт и проблемы психологічного консультирования / Под ред. А.А. Бодалева, В.В.Столина. – М.: Педагогіка, 1989. – 208 с.
273. Силласте Г.Г. Гендерные исследования: размышления участника международного семинара // Соц. иссл., 1992. - №6. – С. 29-35.
274. Славсон С.Р. Группа сложных девочек // Знаменитые случаи из практики психоанализа. – М.: REFL-book, 1995. – С. 255-283.
275. Смоляр Л. Феміністична традиція України і питання сучасного жіночого руху // Жінка і демократія. – К.: Жіноча громада, 1995. – С. 45-54.
276. Снегирева Т.В. Личностное самоопределение в старшем школьном возрасте // Вопр. психол. – 1989. – С. 122-128.
277. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. – М., 1989. – 215с.
278. Соловьёв Вл. Смысл любви. – К.: Лыбидь, 1991. – 64 с.
279. Сороміцькі пісні у записках М.В.Гоголя // Лель, 1994. - №3. – С. 13.
280. Спок В. Дитина та догляд за нею: Пер. з англ.. – К.: Здоров'я, 1992. – 608с.
281. Столин В.В. Познание себя и отношение к себе в структуре самосознания личности: Дисс. ... докт.психол. наук. – М., 1985. – 36с.
282. Столин В.В. Самоопределение личности.- М.: Изд-во Мокс. Ун-та, 1983. – 285 с.

283. Столин В.В., Пантилеев С.Р. Опросник самоотношения // Практикум по психодиагностике. Психодиагностические материалы . – М., 1988. – С. 123-130.
284. Сухомлинский В.А. Книга о любви. – М.: Педагогика, 1983. – 191с.
285. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка. – К.: Рад. школа, 1978. – 263с.
286. Татенко В.А. Субъект психической активности: поиск новой парадигмы // Психологический журнал, том 16, № 3, 1995. – С. 23-34.
287. Татенко В.О. Проблема саморозвитку психіки: суб'єктно-генетичний підхід // Інформаційний бюлетень АПН України. Вип. 1(6), 1994. – С. 4-5.
288. Татенко В.О., Сіткар В.І. Дитячі пустощі з погляду психолога // Вісник АПН України, 1993, № 1. – С. 167-174.
289. Титаренко Т.М. Такие разные дети. – К.: Рад. школа, 1989. – 144с.
290. Титаренко Т.М. Хлопчики і дівчатка. – К.: Знання УРСР, 1989. – 47с.
291. Титаренко Т.М. Я – знакомый и незнакомый. – К., 1991 . – 240с.
292. Тищенко Л.Д. Дано мне тело... // Человек. – 1990. - №3. – С. 23-26.
293. Ткаченко А.Н. Проблема исходной единицы анализа психического в истории советской психологии // Вопр. психол., 1980, №2. – С. 155-160.
294. Толстых А. Возрасты жизни. – М.: Молодая гвардия, 1988. – 221 с.
295. Толстых Н.Н. Возрастные и половые различия в представлениях подростков о своей будущей семейной жизни // Психолого-педагогические проблемы воспитания детей в семье и подготовки молодежи к семейной жизни. – М., 1980. – С. 68-79.
296. Толстых Н.Н. Психологическая технология развития временной перспектив и личной организации времени // Активные методы в работе школьного психолога. – М., 1991. – С. 62-73.
297. Українські народні жартівливі пісні: Пісенник. – К.: Веселка, 1989. – 134с.
298. Українські народні пісні в записах Олександра Потебні. – К., 1988. – 312с.
299. Фельштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. – М.: Педагогика, 1989. – 208 с.

300. Фоломеева Т.В., Богомолова Н.Н. Фокус-группы как метод социально-психологического исследования. – М.: Магистр, 1997. – 80 с.
301. Франкл В. Человек в поисках смысла: Пер. с нем. и англ. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
302. Франселла Ф., Баннистер Д. Новый метод исследования личности. – М.: Прогресс, 1987. – 216с.
303. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы. – М.: Педагогика, 1993. – 144с.
304. Фрейд З. Психология бессознательного / Пер. с нем. – М.: Просвещение, 1989. – 448 с.
305. Фрейджер Р., Фейдимен Дж. Личность: Теории, эксперименты, упражнения. – СПб. Прайм. – ЕВРОЗНАК, 2001 . – 864 с.
306. Фройд З. Вступ до психоаналізу. – К.: Основи, 1999. – С. 593-595.
307. Хамитов Н. Пределы мужского и женского: введение в метаантропологию. Курс лекций для высших учебных заведений. – К.: Наукова Думка, 1997. – 171 с.
308. Харчев А.Г., Голод С.И. Профессиональная работа женщин и семья. – Л.: Наука. Ленинградское отделение, 1971. – 176 с.
309. Хорни К. Женская психология. – СПб.: Вост.-Евр. ин-т психоанализа, 1993. – 382 с.
310. Хэнкс Хельга. “Нормальное” психосексуальное развитие, поведение и знания // Семейная психология и семейная терапия. – 1999. - № 4. – С. 87-93.
311. Циба В.Т. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз): Навч. посіб. – К.: МАУП, 2000. – 152 с.
312. Циплюк В.Г. Соответствие когнитивно-эмоциональных и поведенческих компонентов социальной установки: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. – Л., 1987. – 19 с.
313. Цукерман Г.А., Мастеров Б.М. Психология сморазвития. – М.: Интерпракс, 1995. – 288с.
314. Черников О.В. Интегративная модель системной семейной психотерапевтической диагностики. Тематическое приложение к журналу “Семейная психология и семейная терапия” за 1997 год. – М., 1997. – 160 с.
315. Чеснокова И.И. Особенности развития самосознания в онтогенезе // Принцип развития в психологии. – М.: Наука, 1978. – С. 316-337.

316. Чеснокова И.И. Самосознание, саморегуляция, самодетерминация личности // Проблемы психологии личности. – М.: Наука, 1982. – С.121-127.
317. Швалб Ю.М. Психологические модели целеполагания. – К.: Стилос, 1997. – 240 с.
318. Швалб Ю.М., Данчева Е.В. Одиночество. – К.: Україна, 1991. – 270с.
319. Швалб Ю.М., Данчева О.В. Феномен самостійності: культурно-історичні форми // Філософська і соціологічна думка, № 7, 1990. – С. 95-105.
320. Шингаров Т.Х. Условный рефлекс и проблема знака и значения. – М.: Наука, 1978. – 199 с.
321. Шостакович Б.В., Матвеев В.Ф. Психопатия и патохарактерологическое развитие // Руководство по психиатрии. Т.2. Под. Ред. Морозова Г.В. – М.: Медицина, 1988. – С. 308-349.
322. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М.: Прогресс, 1996. – 344с.
323. Эстес Кл. П. Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях. Пер. с англ. – К.: София, М.: ИД “Гелиос”, 2001. – 496 с.
324. Этнические стереотипы мужского и женского поведения. – С.-П., 1991. – 318с.
325. Юнг К.Г. Архетип и символ. – М.: Ренесанс, 1991. – 304с.
326. Юферева Т.И. Особенности формирования психологического пола у подростков, воспитывающихся в семье и в интернате // Сб. науч. трудов. “Возрастные особенности психического развития детей. – М.: АПН СССР, 1982. – 164 с.
327. Ядов В.А. Социологическое исследование. – М.: Наука, 1972. – 239с.
328. Яценко Т.С. Активная социально-психологическая подготовка учителей к общению с учащимися. – К.: Освіта, 1993. – 207 с.
329. Allport Gordon W. Traits revisited // American Psychologist. - 1966, 21.- P. 1-10.
330. Apter A., Dadi A., Tyano S. Secondary transsexualism in adoescents // Harefuah. – 1990. - № 118 (5). – P. 250-252.
331. Archer Salle L. Gender differences in indentity development; issues of process, domain and timing' // Gournal of Adolescence.- 1989,12.- P.117-138.
332. Arndt R., Bosinski H., Wille R. On the relationship between gender-identity / role, personality traits and cognitive abilities //

- Abstracts of XIV Harry Benjamin International Gender Dysphoria Symposium. Ulm: Ulm University, 1995. P. 1-2.
333. Assalian P., Assalian P., Wilchesky M., Cote H. Do children of transsexuals also show gender dysphoria? // Abstracts of XV Harry Benjamin International Gender Dysphoria Symposium. Vancouver. 1997. P. 30-31.
334. Bach K.R., Borischewski M., Fizer J. Sexualerziehung in einigen sozialistischen Landern Europas // Kinder und Jugendsexualitat. - Berlin, 1979.- P.287-290.
335. Bach Kurt R. Homosexualitat-Yesellohaft-Sexual erziehung - // Biologie in der Schule.- 1985. N 12.- P. 486-492.
336. Bandura A. The self-system in reciprocal determinism / American Psychologist.- 1978,33.- P. 344-358.
337. Bandura A., Sexuality, Social Education and Social Behaviour // Arch. Sex. Behav. 1991. Vol. 18. P. 438-448.
338. Bandura Albert J. Social Learning - Theory. - Englewood Cliffs, NJ: - Hall,1977.
339. Baron Larry, Straus Murray Four Theories of Rape.- New Haven: Yale University Press,1989.
340. Bem S.L. The measurement of psychological androgyny // Journal of Consulting and Clinical Psychology, 42. 1974. P. 155-162.
341. Bem, Sandra L. Gender schema theory: A cognitive account of sex-typing- // Psychological Review,- 1981.v.88.- P. 354-364.
342. Benjamin H. Transsexualism and Transvestism as psychosomatic and somato-psychic syndromes // Amer. J. Psychotherapy. - 1954. - Vol. 8. - P. 219-230.
343. Benjamin H. Transvestism and Transsexualism // International Journal of Sexology. - 1953. - № 7. - P. 12-14.
344. Bernstein Anne How children learn about sex and birth // Psychology Today.- 1976, 9(8). P. 31.
345. Bieber I. Homosexuality. A psychoanalytic study. N.Y.: Basic Books, 1962. 280 p.
346. Botzer M., Vehrs B. Self-integrative traits and pathways to gender transition success // Abstracts of XV Harry Benjamin International Gender Dysphoria Symposium. Vancouver. 1997. P. 43-44.
347. Bullough V.L. Transsexualism in history // Arch. Sex. behav. 1975. - Vol. 5. P. 561-571.
348. Burns A., Farrell M., Brown J. Clinical Features of Patients Attending a Gender Identity Clinic // Brit. J. Psychiat. 1990. Vol. 157. P. 265-268.

349. Bussey K. & Bandura A. Influence of gender constancy and social power on sex-linked modeling // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1984. 4. - P. 1292-1302.
350. Cohen-Kettenis P., Kuiper A. Social Aspekts of Sex Reassignment Surgery // *Sexology*. Eds. Eds. Eicher W., Kockott G. Berlin-Heidelberg. 1988. P. 189-191.
351. Crooks Robert, Baur Karia Our Sexuality: 4-th edition.- The Benjamin / Cuimning's Publishing- Company. Redwood City, California. 1990.- 850 p.
352. D'Erfilio John, Freedman. Estelle D. Intimate Matters: A History of Sexuality in America,- Harper and Row Publishers, New York, 1988.- 428 p.
353. Dworetzky John Introduction to Child Development.- West Publishing Company, St. Paul,1987. 595 p.
354. Eagly A.H. & Wood W.E. Explaining sex differences in social behavior: A meta-analytic perspective [Special issue] // *Personality and Social Psychology Bulletin*. 1991. 17, P. 306-315.
355. Eisler Richard M., Blalook Jamce A. Masculine gender role stress // *Clinical Psychology Review*, Vol.11.- 1991.- P. 45-60.
356. Elmer-Dewit. Philip Now the truth about americans and sex // *Time*.- October 17,1994.- pp. 52-58.
357. *Encyclopedia of Psychology*. - The Continuum Publishing Company, New York, 1982 - 1187 p.
358. Eysenck H.J. The effects of psychotherapy: An evaluation // *Journal of Consulting Psychology*, - 1952,16.- P.319-324.
359. Eysenck H.J. Principles and Methods of Personality. Description, Classification and Diagnosis. *Brit J. Psychol.*, 1964. Vol. 55. - № 3. – P. 288.
360. Fleming M., Steinmsn C., Boeknok G. Methodological problems in assessing sex reassignment surgery: A reply to Meyer and Peter // *Archives of Sexual Behavior*, 1980, 9.- P. 451-456.
361. *Gender Dysphoria: Interdisciplinary Approaches In Clinical Management*. - The Haworth Press, Inc., New York, 1992.- 155 p.
362. Green R. Mythological, historical and cross cultural aspects of transsexualism // *Transsexualizm and sex reassignment*. Eds. Green R. and Money J. Baltimore: J.: Hopkins Press, 1969. P. 13-23.
363. Green R. *Sexual Identity Conflict in Children and Adults*. New York: Basic Books, 1974. 212 p.
364. Green Richard Adults who want to change sex; adolescents who \ cross-dress; and children called Sissy and Tomboy // *Human Sexuality: a Health Practitioner's Text*.- The WilllaniS and Wilklns Company. Baltimore, 1975. - P. 83-97.

365. Green, R., Fleming, D. Transsexual surgery follow-up: status in the 1990 // *Annual Review of Sex Research*, 1990, N 1.- P. 63-124.
366. Hampson J.L. Determinants of psychosexual orientation // *Sex and behavior*. New York. 1984. P. 108-132.
367. Hofstede Geert. *Masculinity and Femininity: The Taboo Dimension of National Cultures*. Thousand Oaks: SAGE Publications, 1998. 238 p.
368. Humburger M., Hogben M., Mc Gowan S., Dawson H. Assessing Hypergender Ideologies: Development and Initial Validation of a Gender-Neutral Measure of Adherence to Extreme Gender-Role Beliefs // *Journal of Research in Personality*, 1996, 30. P. 157-178.
369. Hunt D., Hampson J. Follow-Up of 17 Biological Male Transsexuals after Sex-Reassignment Surgery // *Amer. J. Psychiat*, 1980 b., Vol. 137. P. 432-438.
370. Hyde Janet Sh. *Half the Human Experience: The Psychology of Women*.- D.C.Heath and Company.Lexington.Massachusetts. Toronto.-1991.- 475 p.
371. Hyde Janet. Sh. *Understanding Human Sexuality*. - Mc-Graw-Hill Inc., New York, Toronto, 1994.-769 p.
372. Jackson Steve *Childhood and Sexuality*. - Basil Blackwell inc., New York,1984.- 184 p.
373. Kohlberg L.A. & Ullian D.Z. Stages in the development of psychosexual concepts and attitudes. // R.S.Friedman, R.M.Richart & R.L.Varge Wiete (Eds.), *Sex Differences in behavior*. New York: Wiley, 1974.
374. Kupers A. Terry *The Politics of Psychiatry: Gender and Sexual Preference in DSM-IV* // *Issues in Abnormal Psychology*. New York: Mc Graw-Hill Companies, 2000. P. 16-26.
375. Levine S.M., Stava L. Personality Characteristics of Sex Offenders // *Arch. Sex. Behav.* 1987. - № 16. – P. 57-76.
376. Maccoby E.E., Jacklin C.N. *The Psychology of Sex Differences*,- Stanford, CA: Stanford University Press, 1974.- 391 p.
377. Marcus H., Crane M., Bernstein S., & Siladi M. Self-schemas and gender // *Journal of Personality and Social Psychology*, 1982, 42. P. 38-50.
378. McCaghy, Charles H. *Child molesting Sexual Behavior*, 1971, 1.- P. 16-24.
379. Mead G.H. *Mind, self and society*. Chicago: University of Chicago Press, 1934.

380. Mead Margaret. Cultural determinants of sexual behavior // Sex and internal secretions. Vol. 2.- Baltirriore, Williams and Wilkins, 1961.
381. Mischel W. Sex typing and socialization // P.H.Mussen (Ed.) Carmichaels handbook of child psychology. - New York: Wiley, 1970, Vol. 2. - P. 3-72.
382. Money J. Developmental differentiation of femininity and masculinity compared // Farber S.M., Wilson R. The potential of woman. New York, 1963. 360 p.
383. Money J. Gay, Straigh and in-between. N.Y. Oxford, 1988. 267 p.
384. Money J. Sin, sickness or status? Homosexual gender identity and psychoneuroendocrinology // Amer. Psychol. 1987. - № 42. – P. 384-399.
385. Money John, Ehrhardt Anke A.Man end Woman, Boy and Girl.-The Johns Hopklns University Press, Baltimore and London, 1977.- 311 p.
386. Mosher D.L. Macho men, machismo and sexuality // Annual Review of Sex Research, 1991, 2. – P. 199-247.
387. Mosher D.L., Sirkin M. Measuring a macho personality constellation // Journal of Research in Personality, 1984, 18. P. 150 -163.
388. Muller Philippe The Tasks of Chilhood. McGraw-Hill Book Company, New York, 1969.- 253 p.
389. Murnen S.K., Byrne D. The Hyperfemininity Scale. Measurement and initial validation of the construct // Journal of Sex Research, 1991, 28. P. 479-489.
390. Nolen-Hoeksema Susan Abnormal Psychology: Second Edition. New York: Mc Graw-Hill Companies, 2001. 707 p.
391. Peyser Marc Diana In Her Own Words // News week, October 13, 1997. P. 48-50.
392. Ruble D., Martin C. Gender Development // Encyclopedia of Psychology. Second edition. Vol. 3. New York: A Wiley-Interscience Publication, 1994. P. 933-1016.
393. Sex and Gender: Review of Personality and Social Psychology (Editors Shaver Phillip, Hendrick Clyde). - Sage Publications, California, 1987.- 294 p.
394. Sexuality: Insights and Issues. - Brown and Benchmark Publishers, Madison, Oxford,1992.- 599 p.
395. Storms Michael Theories of sexual orientation // - Journal of Personality and Social Psychology, 1980, 38. P. 783-792 .
396. Straus Murray A., Gelles, R.J. Behind Closed Doors: Violence In the American Family.- Garden. Clty, N.Y: Anchor

- Press, 1980.
397. Sue David, Sue Derald, Sue Stanley. Understanding Abnormal Behavior. Third Edition. Boston: Houghton Mifflin Company, 1990. 585 p.
398. Taking Sides. Clashing views on Controversial. Issues in Abnormal Psychology. New York: Mc Graw-Hill Companies, 2000. 377 p.
399. Talamini J.T. Boys will be girls. The Hidden World of the heterosexual male transvestite. – London: Faber and Fabers. – 1982 . – 87 p.
400. Tridden R.R. The Formation of Homosexual identities // J. Homosex. – 1989. – Vol. 17, № 1-2. – P. 43-73.
401. Turner K., Pielmaier H., James S., Orwin A. Personality characteristics of Male Homosexuals referred for Aversion therapy: A Comparative Study // Brit. J. Psychiat. – 1974, № 125. – P.447-449.
402. Walen Suzan R., Roth David A cognitive approach // Theories of Human Sexuality.- New York: Plenum, 1987.- P.335-362.
403. Ward Moniaue L., Wyatt Gail E. The effects of childhood sexual messages on African-American and white women's adolescent sexual behavior // Psychology of Women. Quarterly.- 18 , 1994. - P. 183-201.
404. Weitz Shirley Sex Soles: biolog-ical, psychological, and social foundations. New York: Oxford university Press, 1997. - 275 p.
405. Whitami F. Childhood indicators of male homosuxsuality // Arch. Sex. Behav, 1977, № 2. – P. 89-90.
406. Wilchesky M., Cote H., Assalian P. Do Children of transsexuals also show gender dysphoria? (Part II) Abstracts of XV Harry Benjamin International Gender Dysphoria Symposium. – Vancouver. – 1997. – P. 365-378.
407. Women's Studies Encyclopedia.Vol.1.- New York: Peter Bedrick Books, 1991.- 417 p.
408. Woods Richard Another Kind of Love: Homosexuality and Spirituality.- New York: A Division of Doubleday and Company, 1978.-160 p.